

БЗ. 9(44-р)/3
С 73

І. М. Сирота

Право соціального забезпечення в Україні

Міністерство освіти і науки України
Одеська національна юридична академія

І.М. Сирота

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Підручник

Видання сьоме, перероблено й доповнено

*Рекомендовано учбово-методичною комісією
Міністерства освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів,
що навчаються за фахом «Правознавство»*

НБ ПНУС

802216

Харків
«Одіссей»
2007

679(44)3243
ББК 67

С 73

Рецензенти:

Кафедра трудового права і права соціального забезпечення
Одеської національної юридичної академії
Китайська О. П., начальник Головного управління праці
та соціальної політики Одеської обласної державної адміністрації

**Рекомендований до друку Вченою радою
Одеської національної юридичної академії**

Сирота І.М.

С73 **Право соціального забезпечення в Україні: Підруч-**
ник. — Вид. сьоме, перероблене й доповнене з ураху-
ванням змін чинного законодавства. — Х.: «Одіссей»,
2007. — 408 с.

ISBN 966-633-601-4

Цей підручник — перший підручник по праву соціального забезпечення в Україні, що сформувався практично в нових умовах у 1991—2007рр.

Підручник написаний на основі чинного законодавства про соціальне забезпечення й перспективи його розвитку, у ньому враховані теоретичні положення галузі, що розвивається. Головна увага приділяється викладанню матеріалу, знання якого необхідне для здійснення державної функції соціального захисту населення. Система викладання матеріалу побудована відповідно до навчальної програми таким чином, щоб по можливості охопити інститути загальної й особливої частин права соціального забезпечення. У підручнику висвітлюється система пенсійного забезпечення, усі три рівні, види соціального страхування, розкривається зміст суб'єктивних прав громадян на окремі види соціального забезпечення.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вузів, факультетів, інститутів і коледжів, а також практичних працівників регіональних управлінь Пенсійного фонду, органів праці та соціального захисту населення, профспілок, правозахисних організацій всіх тих, хто цікавиться проблемами теорії й практики соціального забезпечення в Україні.

код 02125222
© Сирота І.М., 2007

© ООО «Одіссей», одруження,
оригінал-макет, 2007

ISBN 966-633-601-4

802216

ПЕРЕДМОВА

Право соціального забезпечення є однією з галузей у загальній системі українського права, яке вже багато років вивчається студентами вищих навчальних закладів України, що навчаються за фахом «Правознавство». Ця галузь права стала базовою для підготовки фахівців, зайнятих у сфері праці й соціального захисту населення. Вона сьогодні розвивається на основі нових концепцій і програм, затверджених Верховною Радою України, Президентом України й Кабінетом Міністрів України.

Процес розвитку сучасної галузі права соціального забезпечення відбувається на новій законодавчій базі з урахуванням основних положень міжнародних актів і світового досвіду про соціальний захист прав людини й громадянина. Норми права служать індикатором соціальної політики держави. Вони покликані вчасно й адекватно реагувати на всі соціальні ризики. Усе більш тісним стає зв'язок соціального забезпечення з трудовою діяльністю людини, її забезпеченістю в старості й при непрацездатності.

Турбота про старше покоління стала не тільки моральною нормою, але й нормою права. У розвиток цих положень можна сказати, що чим вище морально-правова атмосфера в суспільстві, тим ефективніше його допомога тим, хто відійшов від активного трудового життя й перебуває на заслуженому відпочинку. І щодо цього система соціального забезпечення була й залишається одним із важливих напрямків соціальної політики й діяльності держави.

Підручник «Право соціального забезпечення в Україні», підготовлений професором Одеської національної юридичної академії І.М. Сиротою, є одним із найбільш кваліфікованих юридичних видань по проблематики права соціального забезпечення. Підручник базується на положеннях Конституції України, чинного законодавства з питань соціального забезпечення. Без сумніву, цей підручник стане джерелом

знань не тільки для студентів, але й для практичних працівників.

У кожному з п'ятнадцяти розділів підручника розглядаються найважливіші питання права соціального забезпечення в Україні — страховий стаж і вислуга років, соціальне страхування й пенсійне забезпечення, допомога непрацездатним і малозабезпеченим громадянам, пільги й гарантії соціальної захищеності ветеранів війни, праці й військової служби й т.д. Виклад теоретичних основ права соціального забезпечення відрізняється простотою і ясністю, образністю й лаконічністю, що робить підручник таким, що «читається із захопленням», а не «вивчається заради вивчення».

Матеріал, що викладається в підручнику, безпосередньо пов'язаний з економічними реаліями сьогодення — поліпшенням життєвого рівня населення, ростом заробітної плати, підвищенням пенсійного забезпечення. У зв'язку з цим нормативна база права соціального забезпечення перебуває в безперервному розвитку — практично щомісяця з'являються нові нормативно-правові акти цієї проблематики. Підручник, як говориться, йде в ногу з часом — у ньому приводяться практично всі правові акти, присвячені соціальному забезпеченню за станом на 1 лютого 2007 року.

Цей підручник відрізняється від інших подібних видань своєю гуманістичною й реальною спрямованістю — за кожним рядком відчувається прагнення автора не просто дати читачеві інформаційний матеріал, а й вивести його на практичні рейки — показати застосування норм права в житті, відповісти на виникаючі питання, дати кваліфіковану консультацію. Головний лейтмотив підручника — турбота про старше покоління, про тих, кому сьогодні в силу тих або інших причин жити тяжче, ніж іншим. Турботі й повазі до старшого покоління, непрацездатним громадянам присвячено багато сторінок цього підручника, що в багатьох відносинах є незвичайним. І насамперед, його незвичайність у тому, що, уникнувши повчальності, автор домогся переконливості. Вона виникає від стратегічної думки: турбота про людей, їхня соціальна захищеність є справою державної важливості.

Автор підручника — професор Іван Михайлович Сирота — заслужений юрист України, один із провідних вчених-юристів по розробці нової галузі права — права соціального забезпечення. Їм підготовлено й опубліковано більше 150 наукових праць, у тому числі монографічних, навчальних

посібників, наукових статей. Викладений ним матеріал багато в чому заснований на його великому життєвому досвіді, на багаторічній роботі в правоохоронних органах, органах місцевого самоврядування й у системі юридичної освіти. За кожним положенням підручника видно конкретну людину, громадянина України, його проблеми. І тому так популярний підручник як серед студентів, так і серед тих, хто професійно займається проблемами теорії й практики соціального забезпечення населення в Україні.

Сергій Васильович Ківалов,
Народний депутат України,
доктор юридичних наук, професор,
академік АПН України

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

РОЗДІЛ І ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1.1. Теоретичні основи соціального забезпечення або соціального захисту непрацездатних громадян

Теоретичне обґрунтування необхідності соціального забезпечення непрацездатних громадян розроблено майже у всіх розвинених країнах наприкінці XIX — початку XX століття, тобто в період інтенсивного процесу індустріального розвитку й росту чисельності працівників найманої праці. Збільшення найманих робітників супроводжується змінами вікової структури працездатного населення: у його складі систематично підвищується частина людей похилого віку, потребуючих їхнього соціального захисту.

Одним з важливих факторів, під впливом яких більшою мірою зростає необхідність соціального захисту, її роль і значення в житті людей, є різке зниження рівня забезпеченості економічно неактивної частини населення (людей похилого віку, непрацездатних і безробітних). Втрата основного джерела засобів існування, яким є заробіток, ставить працівника і його родину у винятково важке матеріальне становище, несе із собою позбавлення, убогість, бідність. У силу цього введення й розвиток соціального забезпечення було й залишається одним із пріоритетних напрямків соціальної політики й діяльності держави.

У будь-якій промислово розвиненій цивілізованій державі, де існують ринкові відносини, соціальне забезпечення займає важливе місце в системі гарантій здійснення прав і свобод громадян. Однак ринкова економіка сама по собі не породжує механізми соціального захисту населення, тому що вони вимагають значних матеріальних витрат і не приносять прибутку. Тому завдання створення системи соціального захисту населення виконує держава.

За більш ніж столітню історію існування в різних країнах світу соціальне забезпечення неодноразово змінювало свої функції, форми й методи фінансування, але ціль залишається колишньою: поліпшення життя людей. Соціальне забезпечення тісно пов'язане з рівнем життя населення. Фактором, що визначає рівень соціального забезпечення непрацездатних членів суспільства, є джерело, механізм або схема фінансування заходів соціального захисту.

Ретроспективний аналіз світового досвіду соціального захисту населення дозволяє виділити дві основні схеми фінансування соціального забезпечення: так звану тристоронню схему фінансування соціального забезпечення й державну адміністративно-розподільну (бюджетну) систему асигнувань соціального захисту.

Наприклад, у США, де, як відомо, уперше з'явився термін «соціальна захищеність», або «соціальна безпека», і поступово поширився у всіх західних країнах для позначення системи заходів, що захищають будь-якого громадянина й навіть будь-якого мешканця країни від економічної й соціальної деградації, внаслідок безробіття, втрати або різкого скорочення доходу, хвороби, народження дитини, виробничої травми або професійного захворювання, інвалідності, старості, втрати годувальника, затвердився багатобічний принцип відповідальності за соціальний захист громадян і, відповідно, за її фінансове забезпечення. Сторони, що беруть участь у фінансуванні соціального захисту, — це: по-перше, кожний працездатний працюючий громадянин, потенційний одержувач пенсії, допомоги й т.д., по-друге, роботодавець і, у-третьох, держава. Багатобічна схема фінансування соціального захисту сьогодні діє практично у всіх цивілізованих країнах. Вона розвивається й в Україні.

Як ми вже відзначали, є й інші системи фінансування заходів соціального захисту, де головним суб'єктом фінансових ресурсів виступає держава. Саме така система дісталася нам у спадщину від колишнього Союзу РСР, але вона активно реформується.

Перспективи розвитку системи соціального захисту, орієнтовані на ХХІ століття, визначені Концепцією соціального забезпечення населення України, схваленої постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 року¹. Стратегія

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 6. — Ст. 32.

розвитку пенсійної системи, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2005 р. У цих найважливіших документах, по суті, розроблена комплексна національна програма розвитку системи соціального забезпечення.

Така програма створена в нашій країні вперше. Вона покликана радикально змінити попередню систему соціального захисту населення. Головною метою цієї програми є розширення соціальної бази ринкових перетворень на основі стабілізації життєвого рівня населення, зменшення ваги наслідків реформи для самих уразливих верств населення, вживанні заходів по соціальній адаптації населення цим перетворенням.

Передбачається в короткий термін створити основні правові й організаційні умови для переходу до змішаної багаторівневої пенсійної системи. Вона буде містити в собі: істотно реформовану державну солідарну систему; обов'язкові накопичувальні заощадження населення в пенсійних фондах; добровільне пенсійне страхування населення.

Здійснювана в нашій країні реформа системи пенсійного забезпечення вносить багато нового в сферу правового регулювання соціального забезпечення населення. По суті створюється нова національна система соціального захисту, що одержала своє законодавче закріплення в Основному Законі України — Конституції. У ст. 46 Конституції закріплене право громадян на соціальний захист. Воно гарантується й забезпечується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних і інших джерел фінансування. По змісту цієї статті Конституції України можна вважати, що й у нашій країні одержить повний розвиток багатобічна схема фінансування соціального захисту населення.

Найважливішим положенням Конституції України є те, що держава не залишається у стороні від участі у фінансуванні соціального захисту своїх громадян. Хоча більш вагомий внесок повинні вносити роботодавці, а також самі ті, хто захищаються.

Універсальним методом фінансування соціального забезпечення обов'язкове державне соціальне страхування. Побудоване на принципах активної участі працівників, пари-

тетності й накопичення коштів у період трудової діяльності, соціальне страхування є матеріальною основою реалізації права громадян на соціальний захист. Воно нерозривно пов'язане із трудовим внеском людини в різні галузі економіки країни.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні створені необхідні економічні й правові передумови для розвитку сучасної системи соціального забезпечення.

Законодавче регулювання у сфері соціального забезпечення почалося з перших днів утворення незалежної держави України. 5 листопада 1991 року був прийнятий перший Закон України «Про пенсійне забезпечення»¹, що поклав початок формуванню національної системи соціального забезпечення. За ним пішов масив нормативних актів про правове забезпечення розвитку соціального захисту населення.

З 1 січня 2004 року стартує нова пенсійна система, вводиться трьохрівнева система пенсійного забезпечення. Розвиток цієї системи забезпечується пакетом нормативних актів: Основами законодавства України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р.², Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»³ і «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р.⁴

Повернемося до історії розвитку галузі права соціального забезпечення. Ідея про нову комплексну галузь права соціального забезпечення, як певної системи правових норм, виникла в ході активних наукових дискусій вчених-юристів і економістів у середині п'ятидесятих років. Саме тоді в колишньому Союзі РСР були розроблені й прийняті основні законодавчі акти, що поклали початок формуванню галузі права соціального забезпечення. Важливим соціальним актом став Закон «Про державні пенсії», прийнятий

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 3. — Ст. 10.

² Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — Ст. 121.

³ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 49-50. — Ст. 376.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 47-48. — Ст. 372.

Верховною Радою СРСР 14 липня 1956 р.¹ Особливості соціального забезпечення селян були врегульовані в шістдесяті роки. 15 липня 1964 року був прийнятий Закон «Про пенсії й допомогу членам колгоспів» від 15 липня 1964 р.²

Однак створення системи правових норм у сфері соціального забезпечення й перетворення її в галузь права пройшло тривалий період. Тільки в сімдесяті роки право соціального забезпечення як галузь права одержала своє визнання в юридичній науці й придбала статус самостійної навчальної дисципліни у вищих юридичних навчальних закладах.

Ця галузь права по діючій до тепер класифікації, затверджена Вищою атестаційною комісією (ВАК), входить у єдину систему галузевих дисциплін і по деяких родинних ознаках із трудовим правом має загальний номер спеціальності — 12.00.05.

Термін «соціальне забезпечення», що визначає форму соціального захисту громадян, з'явився в юридичній літературі в перші роки радянської влади. Офіційно термін «соціальне забезпечення» закріплений у міжнародному Пакті про економічні, соціальні й культурні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. У ньому, зокрема, говориться, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, що включає соціальне страхування³.

Термін «соціальне забезпечення» застосовується й у Концепції соціального забезпечення населення України, схваленій постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р.⁴, хоча в Конституції України (ст. 46), як ми вже відзначали вище, вживається ще й інший термін — «соціальний захист». Але це, на нашу думку, не знижує значення терміну «соціальне забезпечення». Вважається, що обидва ці терміни — слова-синоніми.

За змістом ст. 46 Конституції України поняття «соціальний захист» містить у собі і «соціальне забезпечення», тобто

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1956. — № 15. — Ст. 313.

² Відомості Верховної Ради СРСР. — 1964. — № 29. — Ст. 340.

³ Правові джерела України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1994. — № 6. — Ст. 31.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 6. — Ст. 32.

«соціальний захист» — більш широке поняття. У юридичній науці й, зокрема, у праві соціального забезпечення поняття «соціальний захист», як правова категорія, поки що не визначено.

На наш погляд, термін «соціальний захист» відноситься до функції держави, що означає комплекс заходів для матеріального забезпечення непрацездатних громадян.

Визначаючи про функції соціального забезпечення, слід підкреслити, що в юридичній літературі висловлена досить певна точка зору з цього питання. Визнано, що соціальне забезпечення виконує ряд функцій: економічну, політичну, демографічну, соціально-реабілітаційну й захисну¹.

Соціальне забезпечення тісно пов'язане із суспільним виробництвом. Тому можна сказати, що воно виконує й своєрідну, виробничу функцію². Це виражається у тому, що право на багато видів соціального забезпечення обумовлено трудовою діяльністю людини, а рівень забезпечення залежить від трудового внеску працівника й розміру винагороди за працю. У сучасних умовах — від тривалості страхового стажу, розміру заробітної плати й страхових внесків у соціальні фонди.

Для здійснення багатофункціональності соціального забезпечення створені спеціальні центральні органи виконавчої влади — Міністерство праці та соціальної політики України й Пенсійний фонд України. Статус кожного із цих органів визначений Положенням, затвердженим Указом Президента України³.

Але повернемося до історії розвитку права соціального забезпечення як галузі права і юридичної науки. Цій галузі права присвячено чимало праць учених і практиків юристів і економістів. Значний внесок у становлення й розвиток нової галузі права соціального забезпечення вніс професор В.С. Андреев, що вперше здійснив розробку предмета й методу галузі права соціального забезпечення.

Саме він на міжнародному симпозиумі по соціальному забезпеченню в Празі в 1966 році висловив думку про те, що

---

¹ Право социального обеспечения: Учебник / Под ред. К.Н. Гусова. — М.: «Проспект», 2001. — С. 10-11.

² Право социального обеспечения России: Учебник — М.: Изд-во БЕК, 2001. — С. 20—22.

³ Офіційний вісник України. — 2000. — № 35. — Ст. 1482.

право соціального забезпечення варто розглядати як самостійну галузь права¹.

Над проблемою розвитку теорії права соціального забезпечення працювали видні вчені-правознавці: Є.І. Астрахан, В.А. Ачаркан, К.С. Батигін, А.Д. Зайкін, М.Л. Захаров, Р.І. Іванова, В.А. Тарасова, Є.Г. Тучкова, Я.М. Фогель, інші відомі юристи. Вони, по суті, заклали фундамент нової галузі права соціального забезпечення. Їх зусиллями були розроблені вихідні загальнотеоретичні положення, визначені сфера правового регулювання і юридичні критерії галузі права, видані перші підручники, навчальні посібники й монографії по праву соціального забезпечення. Звичайно, багато хто з них у зв'язку зі зміною політичної системи, розпадом Союзу РСР застаріли й мають потребу у відновленні стосовно нових економічних умов.

Найважливішим досягненням наукових досліджень є обґрунтування визначення поняття права соціального забезпечення як галузі права. По визначенню професора В.С. Андреева, автора багатьох наукових праць, право соціального забезпечення розглядається як система правових норм, встановлених державою, що регулюють соціальне страхування, пенсійні й деякі інші відносини по забезпеченню громадян у старості й при непрацездатності, державну допомогу сім'ям з дітьми, медичне, санаторно-курортне лікування, а також тісно пов'язані з ними процедурні відносини по встановленню юридичних фактів та й по вирішенню спорів².

Уявляється, що це визначення зберігає свою наукову цінність і в цей час.

Ця галузь права володіє великою, внутрішньо погодженою, хоча й некодифікованою сукупністю правових норм. Вона має свій набір вихідних загальних положень: предмет, метод, принципи, джерела й т.д., що розкривають специфіку правового регулювання відносин по соціальному забезпеченню. І сьогодні самостійність існування цієї галузі права практично не викликає сумнівів серед вчених.

---

¹ Вестник Московского университета. Серия «Право». — 1983. — № 4. — С. 46.

² Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. — М.: Юрид. лит., 1987. — С. 31.

1.2. Поняття й основні критерії предмета та методу права соціального забезпечення

Для кожної самостійної галузі права визначальне значення має дослідження її вихідних понятійних категорій, до числа яких відносяться предмет і метод правового регулювання.

Предметом галузі права визнаються стійкі, якісно однорідні суспільні відносини, які можуть піддаватися правовому регулюванню тільки певною системою правових норм (галузю права).

Відособленим, «суверенним» предметом галузі права соціального забезпечення є відносини по соціальному забезпеченню. Усі вони якісно однорідні, оскільки виникають із приводу надання громадянам різних видів соціальних виплат і послуг, передбачених законодавством. Ці відносини до певного часу розвивалися й вивчалися в рамках традиційних галузей права — трудового, адміністративного, фінансового. Але під впливом великого законодавчого матеріалу, що відбив особливості соціального забезпечення, вони досягли такої високої зрілості, що відійшли від «материнських» галузей права й утворили свій компактний предмет галузі права¹.

Предмет права соціального забезпечення становлять на сьогоднішній день декілька груп суспільних відносин. Усі вони перебувають у стадії реформування й розвитку.

Основним і головним видом суспільних відносин, що становлять предмет права соціального забезпечення, є пенсійні відносини, які відносились раніше до предмета різних галузей права. Пенсійні відносини стали найважливішою частиною галузі права соціального забезпечення.

Теоретичне обґрунтування предмета права соціального забезпечення тісно пов'язане із з'ясуванням сутності самого поняття соціального забезпечення, його обсягом, цілями, завданнями, функціями й т.д. Варто підкреслити, що й в умовах

---

¹ На зрелый, развитой характер отношений по социальному обеспечению обращено внимание и в литературе по общей теории права: Халфина Р.О. Общее учение о правоотношениях. — М., 1974. — С. 237; Алексеев С.С. Структура советского права. — М., 1975. — С. 200.

ринкових відносин характер і зміст соціального забезпечення не змінюються, але змінюються його характер і умови надання.

У юридичній літературі висловлювалися різні точки зору. Одні автори включали в обсяг поняття соціального забезпечення всі соціально-економічні заходи, спрямовані на відшкодування громадянам втраченого заробітку внаслідок настання непрацездатності й безеквівалентне їх забезпечення з державних джерел поза прямим зв'язком з результатами їх праці. Інші — тільки ті відносини, які пов'язані із забезпеченням непрацездатних, хворих і сімей, що мають дітей. Треті вважають, що до предмета права соціального забезпечення повинні відноситися тільки ті суспільні відносини, які безпосередньо пов'язані із соціальним страхуванням працівників. Ця думка знаходить своє підтвердження й в офіційних документах органів державної влади.

Так, у Концепції соціального забезпечення населення України (1993 р.) відзначається, що «соціальне забезпечення повинно поширюватися тільки на громадян, що працюють по найму, членів їх сімей і непрацездатних осіб... Для непрацездатних громадян гарантується матеріальне забезпечення й соціальне обслуговування за рахунок соціального страхування й виплат з Державного й місцевого бюджетів. На громадян, що самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів, повинні поширюватися лише ті соціальні гарантії, у фінансуванні яких вони беруть участь».

З цього виходить, що коло осіб, які користуються правом на соціальне забезпечення, джерела фінансування, обсяг соціальних виплат і умови їх надання повинні бути чітко визначені законодавством. Причому, правовому регулюванню повинен піддаватися весь комплекс суспільних відносин, що становлять предмет права соціального забезпечення. Хоча, звичайно, визначити цей комплекс відносин представляє найбільші труднощі.

Уявляється, що в коло суспільних відносин, охоплюваних предметом права соціального забезпечення, повинні входити такі компоненти: загальне поняття соціального забезпечення, коло забезпечуваних осіб, обсяг видів соціального забезпечення, рівень забезпечення, джерела фінансування, відносини, пов'язані з обов'язком держави й робо-

тодавців по змісту й соціальному обслуговуванню певного контингенту непрацездатних громадян, та інші.

Важливою групою суспільних відносин, що становлять предмет права соціального забезпечення, є відносини по здійсненню загальнообов'язкового державного соціального страхування, формуванню й використанню Пенсійного фонду України, інших фондів соціального страхування, виплаті різних допомог сім'ям з дітьми, медичному й санаторно-курортному обслуговуванню громадян, наданню пільг і переваг ветеранам війни й праці за рахунок державних джерел.

Безумовно, що всі перераховані групи відносин повинні враховуватися при визначенні предмета права соціального забезпечення. Це, і буде становити предмет галузі права соціального забезпечення.

У сучасний період право соціального забезпечення динамічно розвивається на основі нових концепцій і програм. Воно безпосередньо зачіпає інтереси всього населення країни.

Крім основних відносин соціально-забезпечуваного характеру, у предмет права соціального забезпечення входять процедурні й процесуальні відносини, які нерозривно пов'язані з основними суспільними відносинами. Вони носять похідний характер, обумовлені предметом права соціального забезпечення й виконують службову роль стосовно нього.

Диференціюючим критерієм розмежування галузей права юридична наука визнає метод правового регулювання суспільних відносин. «Він повинен бути справді науковим, істинним, тобто впливати з досягнень практики, відбивати об'єктивні закони буття, ураховувати особливість предмета вивчення, адекватно відбиватися у свідомості суб'єкта»¹.

На відмінність від предмета галузі права, що окреслює коло суспільних відносин, метод права дозволяє повніше охарактеризувати природу цих відносин, виявити їх відмітні юридичні ознаки й тим самим точніше визначити межі правового регулювання.

Проблема методу права соціального забезпечення відноситься до числа складних і дискусійних. Проте, у юридичній

---

¹ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юрист, 1994. — С. 16.

літературі, навчальній і спеціальній, висвітлюються основні критерії визначення поняття методу правового регулювання. Метод являє собою сукупність прийомів і засобів правового регулювання, юридичного впливу держави на формування суспільних відносин, на поведінку людей, як учасників цих відносин, для того, щоб вони діяли відповідно до вимог законодавства.

Наукова розробка питання про метод привела вчених до плідних висновків про його поняття й структурні елементи¹. До структурних елементів належать: по-перше, правове положення учасників цих відносин (їх правовий статус, правосуб'єктність); по-друге, юридичні факти, на підставі яких виникають, змінюються й припиняються правовідносини по соціальному забезпеченню; по-третє, порядок формування прав і обов'язків суб'єктів правових відносин; у-четвертих, засоби охорони прав і забезпечення виконання обов'язків. Сполучення зазначених елементів визначається специфікою матеріальних відносин, що входять до предмета галузі права.

Метод правового регулювання соціального забезпечення являє собою комбінацію імперативного й диспозитивного засобів та прийомів регулювання. Більшість норм у праві соціального забезпечення є диспозитивними, нормами заборони й дозволу².

Імперативному засобу правового регулювання властивий метод влади й підпорядкування, а диспозитивному — метод юридичної рівності. Диспозитивний метод регулювання знаходить своє втілення в такому різновиді, як метод соціально забезпечувальних вимог і їх задоволення. Метод права соціального забезпечення використовує обидва зазначених засобів у об'єднанні з іншими засобами регулювання: дозвіл і заборона.

Одним із засобів правового регулювання суспільних відносин у соціальному забезпеченні є дозвіл. Він застосовується для регулювання поведінки фізичних осіб. Це означає, що громадянам надається можливість за своїм розсудом за-

---

¹ Витченко А. М. Метод правового регулирования общественных отношений. — Саратов, 1974. — С. 49 и след.

² Захаров М. Л., Тучкова Е. Г. Право социального обеспечения России. — М.: Изд-во БЕК, 2001. — С. 68-69.

являти на той або інший вид соціального забезпечення на умовах, встановлених законом. Використовуються й такі засоби та прийоми, як заборона. Вони застосовуються, наприклад, при розподілі коштів Пенсійного фонду, фондів соціального страхування України. Законодавством заборонено використовувати страхові кошти не за цільовим призначенням.

Метод права соціального забезпечення має й свої специфічні особливості. Відзначимо наступні з них:

Громадянин, як учасник відносин по соціальному забезпеченню, наділяється не тільки галузевою правоздатністю, але й правом вимагати надання йому конкретного виду забезпечення, а орган соціального захисту населення зобов'язаний надати його на умовах, установлених законом. Це основна схема поводження учасників соціально забезпечувальних відносин. Її відрізняє чітка правова формальність поводження сторін. Усі права й обов'язки суб'єктів правовідносин встановлені законом.

Органи Пенсійного фонду, праці та соціальної політики, які призначають різні види забезпечення, тільки застосовують норми права, але самі їх не встановлюють. Суб'єкти правовідносин рівні в реалізації наданих їм прав і обов'язків, тому що між ними не встановлюються відносини влади й підпорядкування. Обидві сторони зобов'язані виконувати приписання закону. Рівність тут проявляється у виконанні волі законодавчої влади, що прагне за допомогою правового регулювання домогтися певних цілей.

Таким чином, у самому загальному виді, під методом правового регулювання треба розуміти сукупність специфічних прийомів і засобів, використаних державою для регулювання суспільних відносин по соціальному забезпеченню. Вони залежать від особливостей відносин, що входять до предмета галузі права й знаходять свій вияв у їх елементах. Наприклад, задоволення багатьох вимог громадян на соціальне забезпечення засновано на умовах обов'язковості державного соціального страхування. Тому однією з основних ознак методу права соціального забезпечення слід розглядати, на наш погляд, як сукупність засобів соціально-страхової компенсації втраченої працівником працездатності.

Наявність особливого предмета й методу регулювання права соціального забезпечення свідчить про автономний

режим існування й розвитку самостійної й однієї з комплексної галузей права, у якій втілюється соціальна політика держави.

Динамічний розвиток права соціального забезпечення залежить від багатьох факторів, і насамперед, від економічного потенціалу й зацікавленості держави в правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення.

Визнаючи право соціального забезпечення з усіма юридичними ознаками самостійною галуззю права, *необхідно відмежувати її від суміжних галузей, і насамперед, від трудового, адміністративного, інших галузей права.* Однак, у силу структури предмета права соціального забезпечення неможливо вказати якийсь єдиний критерій відмежування предмета цієї галузі від суміжних галузей права.

Тим більше, право соціального забезпечення, як і будь-яка інша галузь права, має свою галузеву специфіку регулювання суспільних відносин, визнану в юридичній літературі. Галузева специфіка регулювання відрізняється відомою замкнутістю, свого роду суверенністю, вона не застосовується до відносин, що лежать за межами галузі. У галузевому регулюванні неможливе субсидіарне застосування юридичних норм.

Право соціального забезпечення в цілому має у своєму розпорядженні достатній власний інструментарій для вирішення всіх основних практичних питань даної галузі права.

І все-таки слід зазначити, що характерними ознаками розмежування суміжних галузей права прийнято вважати предмет і метод регулювання. Предмет права відповідає на запитання, що воно регулює, а метод — якими засобами здійснюється правове регулювання суспільних відносин. Так, основна відмінність відносин, регульованих трудовим правом, від відносин, що складають предмет права соціального забезпечення, полягає в тому, що перші пов'язані із трудовою діяльністю людини в громадській організації праці (незалежно від форм власності й видів господарської діяльності); другі — із соціальним захистом, матеріальним забезпеченням і обслуговуванням непрацездатних громадян.

У трудових відносинах учасниками є працівник і роботодавець, а в соціальному забезпеченні — непрацездатний

громадянин, з одного боку, і орган соціального захисту населення — з іншого. Трудові відносини входять до складу виробничих відносин, а відносини по соціальному забезпеченню — до складу соціального захисту населення. По своїй природі вони близькі, але не ідентичні.

Важливою ознакою, що дозволяє відмежувати відносини по соціальному забезпеченню від трудових відносин, є їх юридична основа, тобто конституційні права, які реалізуються в рамках кожної з галузей права.

Відносини по соціальному забезпеченню виникають при реалізації громадянином свого конституційного права на соціальний захист при настанні певних страхових випадків. У рамках же трудових відносин громадянин реалізує конституційне право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, що він вільно обрав або на яке вільно погодився (ст. 43 Конституції України).

Між трудовим правом і правом соціального забезпечення існують не тільки відособленість правового регулювання, але й певний зв'язок і взаємодія. Це виражається насамперед у тому, що право соціального забезпечення у своєму генезисі є галуззю, що виділилася у свій час не з однієї (як, наприклад, трудове право), а з декількох галузей права. Правовому регулюванню трудових відносин і відносин по соціальному забезпеченню властива наявність ряду загальних понять. До їх числа можна віднести наступні: «трудо-вий стаж», «трудова каліцтво», «професійне захворювання», «заробітна плата» і ін.

Трудові відносини виникають раніше відносин по соціальному забезпеченню або існують поряд з ними.

Наявність трудових відносин у минулому або в сьогоденні є, як правило, умовою реалізації права на матеріальне забезпечення, а також підставою встановлення диференційованих розмірів забезпечення працівників. Однак є види соціальних виплат, які призначаються незалежно від трудових відносин громадян у минулому (допомога сім'ям з дітьми).

Право соціального забезпечення стикається й з адміністративним правом у сфері управління соціальним захистом населення. Так, через владно-організаційні відносини, регульовані адміністративним правом, визначається соціальна політика держави у сфері соціального забезпечення,

приймаються нормативні акти, що встановлюють умови, розмір і порядок надання забезпечення; визначаються джерела фінансування соціального забезпечення.

Адміністративне право забезпечує організаційні зв'язки у відносинах по соціальному забезпеченню. Але ці зв'язки не аналогічні владно-організаційним відносинам в адміністративному праві, тому що положення учасників цих відносин — державних органів і громадян — не дає можливості розглядати останніх як управляємих суб'єктів, що перебувають у відносинах влади — підпорядкування з відповідним державним органом.

Відносини по наданню громадянам окремих видів забезпечення обумовлені соціальною функцією (обов'язком) держави здійснювати й розвивати різні форми соціального захисту населення. Однак на практиці іноді важко відрізнити відносини по соціальному забезпеченню, регульовані адміністративним правом або правом соціального забезпечення. Тому рекомендується відмежовувати їх не за змістом соціального забезпечення, а по характеру виникаючих соціально-забезпечувальних відносин (тобто по предмету права).

У числі галузей, що стикаються із правом соціального забезпечення, — фінансове право. Під егіду його регулювання підпадає частина суспільних відносин, що складаються в процесі акумулювання й розподілу страхових внесків, необхідних для соціального забезпечення. За допомогою норм фінансового права забезпечується функціонування фондів пенсійного забезпечення й соціального страхування. Вирішуються розрахункові, кредитні, страхові й інші питання фінансового контролю за раціональним і ефективним використанням коштів по прямому цільовому призначенню. Дотримання й точне виконання фінансово-правових приписань забезпечується шляхом застосування різних санкцій. Застосування норм фінансового права дозволяє виявити специфічні особливості й ознаки тієї предметної сфери, до якої вони причетні.

Відзначаючи основні моменти взаємодії права соціального забезпечення із зазначеними галузями права, варто підкреслити, що цим не вичерпується й не виключається зв'язок даної галузі права з іншими галузями права, наприклад, із цивільним, сімейним правом. Усе залежить від того, під сферу якого юридичного режиму підпадає конкретна життєва обставина.

З'ясування загальних положень, що характеризують право соціального забезпечення як самостійну галузь права, має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Чітке уявлення про юридичні критерії даної галузі права сприяє розкриттю поняття, структури, форм і сутності соціального забезпечення.

1.3. Організаційно-правові форми та види соціального забезпечення

Здійснення соціального забезпечення відбувається в декількох організаційно-правових формах і видах, що пов'язане зі специфікою забезпечення окремих категорій громадян. Усі вони визначені Конституцією України, чинним законодавством і характеризують соціальне забезпечення із зовнішньої сторони — з боку його організації.

В Україні розвиваються наступні форми соціального забезпечення:

- 1) обов'язкове державне пенсійне страхання;
- 2) обов'язкове державне соціальне страхування працівників підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності й господарювання;
- 3) соціальне забезпечення за рахунок прямих асигнувань з Державного бюджету України;
- 4) утримання непрацездатних громадян у державних, комунальних та інших установах соціального призначення;
- 5) адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, непрацездатним громадянам за рахунок коштів Державного й місцевого бюджетів;
- 6) недержавне пенсійне забезпечення шляхом укладення пенсійних контрактів з пенсійними фондами;
- 7) благодійна допомога непрацездатним громадянам за рахунок засобів суспільних об'єднань і фондів.

Для кожної із цих форм соціального забезпечення, як правило, специфічний: контингент забезпечуваних; джерело фінансування, з якого проводиться забезпечення; види забезпечення (обслуговування); органи управління.

Обов'язкове державне пенсійне страхування являє собою здійснювану державою, Пенсійним фондом України систему матеріального забезпечення непрацездатних громадян пенсіями, допомогами, іншими видами виплат і обслуговування, передбачених законодавством. Пенсійне страхування має державно-обов'язковий характер: кожне

підприємство, установа, організація, фізичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю, підлягають обов'язковій реєстрації як страхувальник, а всі працівники найманої праці з моменту надходження на роботу вважаються застрахованими, і їм видаються страхові посвідчення. Такий порядок передбачений Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

Основними засобами пенсійного фонду є внески страхувальників на обов'язкове державне пенсійне страхування, розмір яких порівнюється сумою виплаченої заробітної плати й інших видів доходів¹.

За рахунок коштів Пенсійного фонду виплачуються трудові пенсії по старості, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років та інші види соціальних виплат, передбачені законодавством².

Управління фінансами пенсійного забезпечення покладено на Пенсійний фонд України і його територіальні органи в областях і районах, містах і районах у містах, які утворюють загальну систему органів управління пенсійним забезпеченням у країні.

Другою суміжною формою соціального забезпечення є обов'язкове державне соціальне страхування працівників підприємств. Ця форма являє собою систему виплат і послуг працівникам підприємств і членам їх сімей у період соціально-трудових відносин. Джерелом фінансування в цьому випадку є фонди соціального страхування України.

Фонди соціального страхування утворюються за рахунок внесків страхувальників (фізичних і юридичних осіб в установлених відсотках) до об'єктів оподатковування суб'єктів підприємницької діяльності й осіб, що працюють на умовах трудового договору³. За рахунок фондів виплачуються допо-

---

¹ Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р. (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 37. — С. 237.

² Положення про Пенсійний фонд України: Затверджено Наказом Президента України від 1 березня 2001 р. № 121/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 9. — Ст. 350.

³ Закон України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» від 11 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 11. — Ст. 71.

моги з безробіття, від нещасних випадків на виробництві, по тимчасовій непрацездатності, вагітності й родах, на народження дитини й догляд за нею, а також виділяються кошти на придбання путівок на санаторно-курортне лікування працівників і членів їх сімей.

Здійснення соціального страхування покладено на управління й виконавчі дирекції фондів¹.

Соціальне забезпечення за рахунок прямих асигнувань з Державного бюджету України. Бюджетні кошти мають строго цільовий характер. Вони призначені для виплати державних пенсій військовослужбовцям офіцерського складу й прирівняним до них особам начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ, державним службовцям, науковцям, журналістам, суддям, прокурорським працівникам, підвищення пенсій і надання пільг ветеранам війни й деяким іншим категоріям громадян.

За рахунок прямих асигнувань із державного бюджету надаються різні види допомоги сім'ям з дітьми, медичне обслуговування, професійне навчання й працевлаштування інвалідів, протезування, забезпечення засобами пересування та ін.

Практичне виконання цієї роботи з 1 січня 2007 року здійснюється територіальними — районними та обласними органами Пенсійного фонду України, а також місцевими органами праці та соціального захисту населення.

Утримання непрацездатних громадян у державних, комунальних та інших установах соціального призначення. Утримання непрацездатних громадян в установах соціального захисту являє собою самостійну форму соціального забезпечення за рахунок прямих асигнувань з Державного бюджету. Вона відноситься до сфери послуг людей похилого віку.

Практика показує, що потреба в різного роду послугах необхідна, у першу чергу, громадянам похилого віку, багато хто з яких знаходить притулок у стаціонарних установах системи соціального захисту населення. За допомогою в ці установи звертаються, як правило, громадяни похилого віку й хворі, які повністю втратили здатність до

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 46-47. — Ст. 403; 2000. — № 22. — Ст. 171; 2001. — № 14. — Ст. 71.

самообслуговування й мають потребу в постійному догляді. Такі люди становлять відносно невелику кількість в загальній чисельності осіб, що потребують додаткові послуги з боку суспільства й держави.

У стаціонарних установах (будинках-інтернатах для старих і хворих) системи соціального захисту України перебуває більш 52 тис. громадян похилого віку. Кількість інтернатів збільшилася за 2001—2003 р. до 314¹.

Статус і форми діяльності інтернатів регулюються Типовим положенням про будинки-інтернати для старих, інвалідів і дітей, затвердженим наказом Міністра соціального захисту населення України від 1 квітня 1997 року.

Сучасні інтернати державної системи соціального захисту ведуть своє походження від давніх установ (притулків), призначених для громадян, що не мають коштів для існування. Зараз багато хто з тих, що проживають в інтернатах, мають свою невелику пенсію, що, звичайно, не покриває всіх витрат по утриманню пенсіонерів у цих інтернатах.

Поряд з інтернатами одержали розвиток територіальні центри соціального обслуговування непрацездатних. Це одна з найпоширеніших зараз форм надомного обслуговування самотніх старих і хворих, ветеранів, інвалідів. Наданням соціальних послуг займаються сьогодні 745 територіальних центрів в Україні. У кожному регіоні функціонують такі установи. Вони надають допомогу вдома самотнім старим і хворим. Комплексом соціальної допомоги користуються майже 800 тисяч громадян похилого віку².

Адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, непрацездатним громадянам за рахунок коштів Державного й місцевого бюджетів. Це форма надання допомоги конкретним непрацездатним, малозабезпеченим сім'ям з дітьми, пенсіонерам.

Розвиток адресної допомоги розглядається в Основних напрямках соціальної політики держави як один із першочергових заходів реформування системи соціального забезпечення населення.

Формування адресної допомоги як самостійної форми соціального забезпечення непрацездатних громадян супровод-

¹ Соціальний захист. — 2004. — № 10. — С. 5.

² Соціальний захист. — 2004. — № 10 — С. 5.

жується посиленням правового регулювання цього виду допомоги. За останнім часом прийнято низку нормативно-правових актів про умови й порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Право на адресну допомогу має сім'я, у якій рівень забезпечення нижче прожиткового мінімуму.

У 2002—2007 рр. збільшені розміри державної допомоги сім'ям з дітьми. Допомога, передбачена Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», призначається сьогодні в підвищених розмірах, установлених у Державному бюджеті України на кожний рік.

Диференційований підхід до різних груп населення й окремих непрацездатних осіб залежно від рівня їх забезпеченості й можливостей держави — у цьому, властиво, суть цільових адресних виплат малозабезпеченим, найменш соціально захищеним громадянам. Однак потрібна система адресної допомоги, і її можуть створити місцеві держадміністрації й органи самоврядування. Цікавий досвід адресної допомоги в Одеській області. За рішенням Одеської облради, Головне управління праці та соціальної політики облдержадміністрації розробило систему адресної допомоги малозабезпеченим категоріям населення області, що має три рівні: базовий (село, селище), районний (місто, район) і обласний.

На рівні конкретного села, селища працівники територіального центра або відділення проводять обстеження кожної сім'ї, кожного мешканця. Так виявляються люди, яким необхідна соціальна підтримка, визначається вид можливої допомоги й хто її може зробити (сільський голова, сільгосппідприємство, фермери, інтернат, працівники служби соціальної допомоги, приватні особи й т.д.). Допомога ця не разова, а постійна, і не будь її, людина не могла б вижити в повній самотності.

На рівні міста або району ведеться облік громадян, що потребують допомоги, здійснюється керівництво роботою територіальних центрів, контролюються витрати фінансових ресурсів, ведеться пошук позабюджетних джерел матеріальних коштів.

Обласний рівень визначається через бюджет області — основні статті витрат на соціальний захист населення. Облуправління праці та соцполітики тримає все, що торкається адресної допомоги, на рівні області. Воно координує,

контролює, організовує всі заходи, пов'язані з наданням адресної допомоги малозабезпеченим громадянам області.

Недержавне пенсійне забезпечення громадян за договором з пенсійними фондами.

Реформування системи соціального захисту припускає встановлення додаткової недержавної пенсії, що буде виплачуватися в основному за рахунок добровільних страхових внесків громадян недержавними пенсійними фондами. Такі фонди можуть створюватися роботодавцями або приватними особами для паралельного недержавного пенсійного забезпечення працівників при виході їх на пенсію.

Недержавна пенсія відрізняється від державної тим, що її розмір можна встановити за договором з недержавним фондом. Він залежить від того, скільки грошей людина виплатила фонду у вигляді внесків. Вкладники коштів у недержавні фонди не втрачають державних пенсій, а лише одержують до них добавки.

Зовнішнім проявом волевиявлення сторін (пенсійного фонду й платника внесків) у сфері недержавного пенсійного забезпечення може стати пенсійний страховий договір між працівником і роботодавцем або пенсійним фондом. Його змістом повинні бути відповідні пенсійні ризики (старість, втрата годувальника, інвалідність), настання яких буде обумовлювати виникнення права учасника договору (працівника) на додаткову недержавну пенсію. Укладання пенсійного договору може стати першим компонентом юридичного (фактичного) складу пенсійних правовідносин.

Правовою підставою впровадження недержавного пенсійного забезпечення повинні стати відповідні нормативні акти. Одним з таких актів є Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р.¹ Саме цей Закон є сьогодні правовою основою функціонування недержавних пенсійних фондів.

Недержавні пенсійні фонди відкривають можливості для акумулювання коштів на старість шляхом добровільного відрахування у фонди. Вдючі недержавні пенсійні фонди (за даними 47 фондів України) надійшло за станом на грудень 2003 р. майже 16 млн грн.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 47-48. — Ст. 372.

Добровільними учасниками фондів стали більше 30 тис. чол.¹ Станом на 01.11.2006р. в Україні зареєстровано 80 недержавних пенсійних фондів².

Кабінет Міністрів України 22 вересня 2004 р. затвердив Порядок створення недержавного пенсійного фонду працівників бюджетних установ³.

Недержавна форма пенсійного забезпечення входить в загальну систему соціального захисту населення. Не треба її виділяти із загальних джерел фінансування. Цю форму забезпечення необхідно розглядати як один з рівнів пенсійного забезпечення непрацездатних громадян, а їх, як відомо, три рівні. Головний критерій цієї форми забезпечення — її надійність, вірність зобов'язанням перед страхувальниками або вкладниками внесків у недержавні фонди.

Державні органи повинні дуже уважно стежити за діяльністю цих фондів, за тим, куди вони вкладають гроші своїх клієнтів, отримані від них у вигляді внесків.

Благодійна допомога непрацездатним громадянам за рахунок коштів суспільних об'єднань і фондів. Надання благодійної допомоги непрацездатним громадянам за рахунок зазначених джерел носить додатковий, цільовий характер. Вона виявляється найменш соціально захищеним громадянам (хворим, старим, дітям), матеріальне становище яких є критичним.

Найбільш великими суспільними об'єднаннями й фондами розглянутої форми соціального захисту є Чорнобильська організація «Союз Чорнобиль України» і Фонд України соціального захисту інвалідів. Наприклад, Чорнобильська організація нараховує більше 1,5 млн людей і захищає інтереси 4 млн потерпілих від Чорнобильської аварії. «Союз Чорнобиль України» має розгалужену мережу регіональних організацій, які мають статус юридичних осіб.

Допомога надається індивідуально, ураховується діагноз хвороби й матеріальний стан потерпілих⁴.

Істотну допомогу інвалідам надає *Фонд України соціального захисту інвалідів*. Він є державною організацією

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2004. — № 5.

² Одеські вісті, 27 січня 2007р.

³ Урядовий кур'єр. — 2004. — № 184.

⁴ Урядовий кур'єр. — 1999. — № 218.

соціальної допомоги. Цей Фонд створений і діє відповідно до Закону України «Про основи соціальної, захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 р.¹ Бюджет фонду формується за рахунок коштів держбюджету, благодійних внесків підприємств, громадян і інших надходжень.

Порядок і умови витрат коштів регламентується Положенням про фонд, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2002 року № 1434².

Фонд має свої регіональні — обласні — відділення соціального захисту інвалідів. Вони працюють у тісному контакті з місцевими органами соціального захисту. Кошти, що є у них, використовуються на фінансування державних програм із соціального захисту інвалідів, їх професійної реабілітації, витрат на створення робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, надання грошової допомоги інвалідам на придбання засобів пересування, протезування, санаторно-курортне лікування, установку квартирних телефонів, інші види соціальної допомоги.

Низку функцій соціального забезпечення у свій час виконували творчі союзи (літераторів, художників, музикантів та ін.), але сьогодні вони практично втратили ці можливості. Тому ми надалі не розглядатимемо їх соціальну діяльність, оскільки вона грає невелику роль.

Певну роль у соціальному захисті окремих категорій громадян відіграють благодійні фонди, гуманітарні акції «Милосердя». Добродійна діяльність регламентується Законом України «Про добродійність і благодійні організації» від 16 вересня 1997 р. Форми здійснення добродійної діяльності можуть бути різні: від надання одноразової або систематичної фінансової, матеріальної й іншої підтримки до прийняття на себе благодійною організацією витрат по безкоштовному, повному або частковому утриманні об'єктів добродійної діяльності³.

Держава в особі її органів влади заохочує, гарантує й забезпечує захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що займаються добродійною діяльністю.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 21. — Ст. 252.

² Соціальний захист. — 2002. — № 12.

³ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 46. — Ст. 292.

Щорічно в країні проводиться Всеукраїнська благодійна акція «Милосердя». Ця гуманна акція буде проводитися в Україні щорічно з вересня до листопада включно. Вона співпадає з Міжнародним днем людей похилого віку й Міжнародним днем інвалідів.

Проведення Всеукраїнської благодійної акції почато в 1999 році. За перший, 1999 рік, у рамках цієї акції грошову й натуральну допомогу у вигляді продуктів харчування, медикаментів, одягу, взуття, палива одержали близько 2,6 млн малозабезпечених громадян похилого віку й інвалідів на загальну суму 74,6 млн грн. У 2000 р., у ході акції було зібрано грошову й матеріальну допомогу на 106,4 млн грн, у 2001 р. — 138,5 млн грн, 2002 р. — на благодійні цілі надійшло — 142 млн грн., 2003 р. — 185 млн грн.¹

За рішенням організаційного комітету благодійної акції в Державному казначействі України відкритий спеціальний рахунок, на який в 1999 році надійшло від підприємств, установ, організацій, окремих громадян 42,2 тис. грн, в 2000 році — 160,4 тис. грн. добровільних внесків, які спрямовані на задоволення потреб підопічних будинків-інтернатів і територіальних центрів².

Усі існуючі форми організації соціального забезпечення непрацездатних громадян мають певні переваги й недоліки. Але всі вони доповнюють одна одну й у цілому становлять розгалужену систему соціального захисту населення.

Види соціального забезпечення. Перелік найважливіших видів соціального забезпечення визначений Конституцією України (стст. 46, 92).

Під видами соціального забезпечення розуміються соціальні виплати, пільги, послуги, що надаються непрацездатним громадянам безкоштовно або на пільгових умовах за рахунок спеціальних джерел фінансування.

Соціальні виплати надаються у вигляді (пенсій, допомоги), у натуральному вигляді (одержання харчування, технічних засобів пересування, протезування, працевлаштування громадян, що частково втратили працездатність, утримування непрацездатних у будинках для людей похилого віку й інвалідів та інше).

---

¹ Соціальний захист: Інформаційний виробничий журнал. — 2004. — № 10. — С. 18.

² Соціальний захист. — 2001. — № 9. — С. 21.

Найважливішим видом соціального забезпечення є пенсії. Визначення поняття пенсії в юридичній літературі носить дискусійний характер. Тому автор пропонує детально розглянути цей вид забезпечення у відповідному розділі особливої частини підручника.

Пенсії потрібно відрізняти від допомоги як іншого виду соціального забезпечення. Якщо для пенсій характерна регулярність виплат, то допомоги являють собою одноразові або періодичні, обмежені в часі платежі. Деякі види допомоги не порівнюються із заробітком і виплачуються в установлену законодавством розмірі.

У той же час допомога має й багато загальних рис із пенсіями. Як і пенсії, допомога є матеріальний (грошовий) вид соціального забезпечення. Вона видається у вигляді платежів. Виплати допомоги проводяться зі спеціальних фондів соціального страхування або держбюджету.

На відміну від пенсій, допомоги мають соціальну мету — не постійне забезпечення непрацездатних громадян або малозабезпечених сімей, а надання їм матеріальної допомоги у визначених законодавством випадках. Перелік допомоги соціального призначення в нашій країні досить великий. Про це мова буде йти спеціально в окремих розділах підручника.

Третім видом соціального забезпечення є пільги або послуги соціально-побутового характеру. Вони можуть бути різними. Законодавство називає такі з них, як оплата житлово-комунальних послуг, проїзд на транспорті, санаторно-курортне, медичне обслуговування й лікування, соціально-трудова реабілітація інвалідів, допомога сім'ям з дітьми й ін.

Численні види пільг і послуг соціального призначення надаються ветеранам війни, ліквідаторам Чорнобильської аварії, воїнам-афганцям, деяким іншим категоріям громадян.

1.4. Система права соціального забезпечення

Право соціального забезпечення має свою систему, структуру, засновану на певних закономірностях, елементах, його утворюючих (інститутів, норм права).

Під системою права соціального забезпечення треба розуміти науково обґрунтований, об'єктивно існуючий зв'язок інститутів і норм, що становлять самостійну галузь права.

Норми права соціального забезпечення мають свою класифікацію. У її основі лежить розподіл їх на норми загаль-

ної й особливої частин. До загальної частини галузі права соціального забезпечення відносяться норми, що характеризують предмет, метод і завдання галузі права, сферу дії норм права по особах, у просторі й у часі, правовідносини (правосуб'єктність) учасників, юридичні факти — підстави виникнення, зміни й припинення правовідносин, їх об'єкти, принципи, на яких будується й розвивається галузь права, а також її основні правові категорії (форми, види соціального забезпечення).

До норм загальної частини права соціального забезпечення відносяться стст. 46, 92 Конституції України, стст. 1, 2, 3, 4, 5, 7 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., стст. 1, 2, 3, 4, 5 «Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р. та інші.

Особливу частину права соціального забезпечення становлять норми, що регламентують умови й порядок надання громадянам окремих видів соціального забезпечення, їх розміри.

Система особливої частини більш складна. Насамперед вона ділиться на правові інститути, що поєднують однорідні норми, які регулюють окремі види соціального забезпечення й похідні від них відносини або окремі сторони цих відносин. Вихідною підставою класифікації правових інститутів служать види й порядок надання соціального забезпечення: пенсії, допомоги, пільги або послуги, санаторно-курортне лікування й медична допомога, соціальне обслуговування старих і інвалідів в установах системи соціального захисту та ін.

У кожному інституті є норми, що встановлюють як загальні, так і особливі правила забезпечення окремих категорій осіб. Ці правила проявляються в підставах виникнення права на соціальне забезпечення, у засобах визначення його обсягу, у порядку й тривалості надання тих самих видів забезпечення. У цьому виражається диференціація норм права соціального забезпечення. Єдність виражає основні засади, на яких будується й розвивається галузь права (принципи). Диференціація проявляє себе в умовах і нормах забезпечення пенсіями й окремими видами допомоги. У них ураховується трудовий внесок працівника, характер і тривалість трудової діяльності, період (строк) страхового стажу й розмір внесків у Пенсійний фонд України.

Звертають на себе увагу норми, що регулюють пенсійне забезпечення. Їх дуже багато. Вони настільки різноманітні й диференційовані, що деякі автори пропонують об'єднати їх у підгалузь права соціального забезпечення¹. Норми цієї підгалузі права пропонується поділити на інститути за видами пенсій, залежно від юридичних фактів (страхових обставин), які служать підставою здійснення права на соціальне забезпечення: трудовий, (страховий) стаж, інвалідність, втрата годувальника, вислуга років, порядок призначення пенсій. Однак дослідження й практика показують, що недоцільно дробити сформовану галузь права на окремі частини (підгалузі). Краще зберегти її як єдину комплексну галузь права².

Таким чином, у розгорнутому виді структура особливої частини права соціального забезпечення буде виглядати так (по інститутах): пенсії за віком; пенсії за вислугу років; пенсії по інвалідності; пенсії у разі втрати годувальника; порядок призначення, розрахунки й виплати трудових пенсій; допомоги із соціального страхування; державні грошові допомоги сім'ям з дітьми; соціальне обслуговування людей похилого віку і інвалідів; охорона й захист прав громадян на соціальне забезпечення.

Підставою для розподілу всіх норм права соціального забезпечення на зазначені інститути служать види відносин, врегульовані певною сукупністю норм, що є предметом права соціального забезпечення.

Структура галузі права відрізняється від системи законодавства галузі. Система законодавства повинна оформляти, закріплювати й відображати структуру галузі як сформовану в правовій системі закономірність. Із цього погляду цілком виправдано прийняття таких законодавчих актів, які закріплюють надання окремих видів забезпечення (пенсій, допомоги та ін.) ряду категорій громадян. Однак вищим, найбільш послідовним вираженням структури галузі права є прийняття нормативних актів, що відбивають систему галузі права у вигляді взаємозалежної системи правових інститутів. Такого акту в праві соціального забезпечення поки немає. Законодавство не кодифіковане. У зв'яз-

---

¹ Советское пенсионное право / Под ред. М.Л. Захарова — М., 1974. — С. 10, и след.: Сирота І.М. Право пенсійного забезпечення в Україні: Курс лекцій. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 288 с.

² Право України. — 1998. — № 12. — С. 138—140.

ку із цим іноді те саме правило для неоднакових категорій забезпечуваних сформульовано не в одній нормі, а в ряді норм, що включені у різні правові акти.

У правовому полі зустрічається чимало випадків, коли якийсь певний вид соціального забезпечення регулюється правовими нормами одного інституту, хоча вони можуть утримуватися в різних актах (наприклад, у Законі України «Про пенсійне забезпечення» та Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту»).

Таким чином, кожна з галузей права, у тому числі й право соціального забезпечення, являє собою відносно відокремлену сукупність правових норм, що характеризується певною внутрішньою структурою і органічним зв'язком її елементів. Така сукупність утворює систему галузі права.¹

Від галузі права соціального забезпечення і її системи слід відрізнити науку права соціального забезпечення. Наука права соціального забезпечення як система (сукупність) наукових знань правових поглядів, ідей не тільки охоплює знання про зміст правових норм даної галузі права, але й дає поняття самої галузі, її предмета й методу правового регулювання, системи, розкриває основні елементи правовідносин у сфері соціального забезпечення (підстави їх виникнення, зміни, припинення, змісту, коло суб'єктів)². Тому предмет науки ширше галузі права, тому що наука містить знання про історію розвитку й перспективи даної галузі права, визначає його концепцію, вивчає розвиток законодавства про соціальне забезпечення в зарубіжних країнах і т.д. У зв'язку із цим структура науки права хоча й відбиває структуру галузі права, але з нею не збігається. Предмет їх регулювання й предмет вивчення різні.

У юридичній літературі останнім часом з'явилися нові для нашої системи права понятійні категорії. Сформовану структурно-логічну систему права пропонується розділити на: публічне, приватне й соціальне право. Такий підхід до поділу права на три частини вимагає глибокого теоретичного обґрунтування. Адже діюча система права є багатогалузевою. Відмова від неї й перехід до блокової системи права, про яку

---

¹ Трудовое и социальное право России: Учебное пособие, под ред. проф. Л.Н. Анисимова. — М., 1999. — С. 11-12.

² Сулейманова Г.В. Социальное обеспечение и социальное страхование. — М.: «Контур», 1998. — С. 6.

мова йде в наукових роботах окремих вчених,¹ потребує зміни всієї системи права.

Наприклад, деякі галузі права пропонується об'єднати в один блок і назвати його «соціальним правом». Які галузі права повинні входити в цей блок — питання дискусійне. Відомо тільки те, що під терміном «соціальне право» треба розуміти сукупність (групу) різних галузей права, що це утворення не можна ототожнювати з такою галуззю права, як право соціального забезпечення.

Категорія «соціального права» поки ще не вивчена й не визначена в системі права, не розроблені загальні вихідні критерії права, якими є предмет і метод правового регулювання. Без цих компонентів не може бути галузі права. Вважаємо, що предметом «соціального права» повинні бути стійкі, якісно однорідні суспільні відносини, які можуть піддаватися правовому регулюванню тільки певною системою правових норм (галуззю права). Така система норм в «соціальному праві» ще не склалася. А поєднувати штучно кілька різних галузей права в один блок, необхідно ще подумати: чи треба це робити, чи не будуть порушені інтереси розвитку існуючих галузей права.

Але якщо поєднувати якісь галузі права в один блок, то насамперед вони повинні бути, як ми вже відзначали, якісно однорідними. Уже був такий період, коли монопольні галузі права (цивільне право) поєднували безліч різних напрямків (правових відносин). Але ці відносини (правові інститути) розвивалися до певного моменту, а потім під впливом великого законодавчого матеріалу, що відзначив особливості розвитку того або іншого інституту права, досягли такої високої зрілості, що відійшли від «материнських» галузей права (наприклад, цивільного права) і утворили компактні предмети нових галузей права (трудове право, право соціального забезпечення, сімейне право та ін.). Навіщо ж знову починати все спочатку? Кожна з визнаних галузей права, зафіксованих Вищою атестаційною комісією (ВАК), досягла зрілого, розвиненого характеру, про що у свій час неодноразово підкреслювали видні вчені-юристи (С.С. Алексєєв, Р.О. Халфіна та інші).

---

¹ Тихомиров Ю.А. Публичное право: Учебник. — М.: Изд-во БЕК, 1975. — С. 330—345; Трудовое и социальное право России. — М., 1999. — С. 33—37.

Ще одна правова категорія активно пробиває собі дорогу. Це так зване «медичне право», що претендує на особливий режим регулювання. Інститут медичної діяльності — надання медичної допомоги й лікування громадян у цей час вивчається в системі галузі права соціального забезпечення.

Хоча, можливість відокремлення цього інституту від галузі права соціального забезпечення й перетворення його в самостійну галузь права в перспективі не виключається. Але для цього повинна бути відповідна правова база, нова система законодавства про медичне страхування й охорону здоров'я. А її поки що немає. Нове законодавство про охорону здоров'я зараз перебуває в стадії розробки. А на старому законодавстві, на наш погляд, не може бути створена така важлива нова галузь права, як «медичне право».

Розвиток нових галузей права залежить від багатьох факторів, і насамперед, від економічного потенціалу й зацікавленості держави в правовому регулюванні нових напрямків суспільних відносин. Сьогодні одним з таких напрямків, у розвитку якого зацікавлена держава, є загальнообов'язкове державне соціальне страхування. В Україні впроваджується комплексна система соціального страхування (від нещасних випадків на виробництві, на випадок безробіття, хвороби, старості). Цим закладається основа надійного фундаменту соціального захисту населення. І не виняток, що соціальне страхування може бути підгалуззю права. Для цього є необхідні економічні й правові передумови, система законодавства й досвід зарубіжних країн.

Поняття підгалузі права соціального страхування як галузі права можна було б визначити таким чином: право соціального страхування є системою правових норм, встановлених державою, що регулюють відносини, пов'язані з матеріальним забезпеченням, охороною здоров'я й наданням соціальних послуг працівникам і членам їх сімей у випадку тимчасової або постійної втрати працездатності, старості, втрати годувальника. Звичайно, сформульоване визначення не претендує на досконалість, але воно є початковим питанням для формування підгалузі права соціального забезпечення. Правове обґрунтування такого підходу дано в Концепції соціального забезпечення населення України, схваленій Верховною Радою України від 21 грудня 1993 р.¹

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 6. — Ст. 32.

РОЗДІЛ II

ДЖЕРЕЛА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

2.1. Поняття та загальна характеристика джерел права соціального забезпечення

Визначення поняття джерел права соціального забезпечення пов'язане із з'ясуванням форми вираження норм права, прийнятих компетентними на те органами держави, що призначаються для регулювання відносин в сфері соціального забезпечення. Формою українського права є нормативно-правові акти. Вони надзвичайно різноманітні і діляться по сферах життя суспільства, у яких застосовуються. Нормативні акти регулюють різні по характеру суспільні відносини й тому одночасно виступають джерелами різних галузей права. Так, Закон України «Про державну службу», присвячений регулюванню адміністративно-правових відносин, містить норми по пенсійному забезпеченню державних службовців; Закон України «Про зайнятість населення», крім норм трудового права, включає норми по соціальному забезпеченню й страхуванню працівників, а Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», що регулює переважно відносини з соціального захисту, містить норми екологічного права. Тому до джерел права соціального забезпечення варто відносити тільки ті нормативні акти, які містять норми, що регулюють відносини з соціального забезпечення, а також похідні від них процедурні й процесуальні відносини.

Джерела права соціального забезпечення розрізняються по своїй юридичній силі залежно від положення нормотворчого органу в механізмі держави. За цією ознакою акти законодавчої влади мають більшу юридичну силу у порівнянні з актами органів виконавчої влади. Але той самий орган державної влади може приймати різні нормативні акти. Так, Верховна Рада України приймає Конституцію (Основний закон) і закони; Кабінет Міністрів України — постанови й нормативні розпорядження та ін. У зв'язку із цим можна проводити класифікацію актів не по нормотворчому органу,

а по їх правових особливостях. За цією ознакою *всі нормативні акти діляться на закони й підзаконні акти*, якими встановлюються певні норми права. До першої групи відносяться Конституція, Основи законодавства й властиво закони. Закони, як нормативно-правові акти, мають вищу юридичну силу. Це означає, що всі інші правові акти (підзаконні) повинні виходити із законів і не суперечити їм.

Підзаконні нормативні акти, як різновид правових актів, приймаються відповідно до законів, на основі законів, на виконання їх, для конкретизації законодавчих приписань або їх тлумачення, або встановлення первинних норм. Підзаконні акти є своєрідним засобом забезпечення виконання законів.

Залежно від положення державних органів, що приймають підзаконні акти, їх компетенції, а також характеру й призначення самих актів, підзаконні акти діляться на кілька видів. Серед них провідне місце належить указам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України. Підзаконні акти виходять і від інших центральних і місцевих органів виконавчої влади: міністерств, державних адміністрацій. Наприклад, Міністерства праці й соціальної політики, Пенсійного фонду й фондів соціального страхування України, інших органів.

Поява нормативних актів — результат діяльності органів державної влади. Їх діяльність містить у собі розробку проекту акта, його обговорення, прийняття й опублікування. Усі нормативно-правові акти, прийняті в нашій державі, класифікуються за характером й особливостями тих суспільних відносин, які вони регулюють. Така класифікація відповідає, в остаточному підсумку, розподілу системи права на галузі, підгалузі, правові інститути.

Основним нормативно-правовим актом, що встановлює право громадян на соціальний захист, є Конституція України. У Конституції вказано, що основи соціального захисту, форми й види пенсійного забезпечення визначаються винятково законами України (ст. 92 Конституції України).

В Україні сьогодні діє державна солідарна система пенсійного забезпечення. Вона проявляється насамперед у тому, що виплата пенсій практично всім категоріям пенсіонерів здійснюється за рахунок страхових внесків до Пенсійного фонду України й прямих асигнувань із Державного

бюджету, асигнованих на пенсійне забезпечення. Діюча пенсійна система припускає централізоване правове регулювання, що гарантує повсюдно, на всій території країни, рівні умови й норми, однакові можливості здійснення громадянами України одного з найважливіших соціальних прав.

Нормативно-правові акти, що регулюють соціальне забезпечення, можна класифікувати за їх діями в часі й просторі. Дія нормативно-правового акта в часі визначається моментом набрання ним чинності й моментом припинення його дії. Звичайно нормативно-правовий акт набуває чинності відтоді, що у ньому зазначено. Якщо в акті час не зазначений, він набуває чинності у встановленому для відповідних актів порядку.

Закони Верховної Ради України загально нормативного характеру набувають чинності через десять днів від дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими законами, але не раніше дня їх опублікування (ст. 94 Конституції України), а укази Президента України й постанови Кабінету Міністрів — з моменту їх прийняття, якщо інше не встановлено законом.

В основних нормативних актах, що регулюють соціальне забезпечення, встановлюється, як правило, час набрання ними чинності. Зазначено час набрання чинності, наприклад, у Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., у Законі України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб». У законах і постановах Верховної Ради України про внесення змін у ці акти також передбачається певний строк введення їх у дію.

За загальним правилом нормативно-правові акти зворотної сили не мають і, отже, регулюють відносини, що виникають після введення їх у дію. Але за винятком із загальних правил законодавець може надавати актам зворотну силу. Вказівка про це міститься в самому акті. У таких випадках дія акта поширюється на всі регульовані ним відносини, у тому числі й на виникаючі до введення його в дію.

Специфіка нормативно-правових актів, що регулюють соціальне забезпечення, полягає у тому, що багатьом із них надана зворотна сила (зокрема, Закону України «Про за-

гальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р.. Закону «Про наукову й науково-технічну діяльність»)¹. Дія нормативного акта припиняється або при його скасуванні компетентним на те органом, або після закінчення строку його дії, якщо акт прийнятий на певний строк. Акти, що регулюють соціальне забезпечення, приймаються, як правило, на тривалий час і припиняють свою дію у зв'язку із заміною їх новими.

По дії в просторі нормативні акти даної галузі права діляться на загальнодержавні, місцеві й локальні. Нормативні акти, що визначають умови й норми забезпечення громадян пенсіями й допомоги, ставляться до загальнодержавного законодавства. Це обумовлено необхідністю централізованої регламентації матеріального забезпечення непрацездатних громадян. Централізований характер правового регулювання забезпечує для всіх громадян України однакові можливості здійснення права на пенсію за віком, по інвалідності, в разі втрати годувальника, за вислугу років, на допомогу із соціального страхування.

Нормативні акти місцевих органів самоврядування діють на певній території області, міста, району. Звичайно в актах місцевого значення деталізуються загальнодержавні норми по соціальному обслуговуванню й працевлаштуванню пристарілих й інвалідів, наданню адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, вирішуються інші соціальні питання на регіональному рівні.

Локальні норми обмежені рамками певного підприємства, установи, організації й включаються в колективні договори, угоди або в устави підприємств.

За загальним правилом, нормативно-правові акти, які регулюють соціальне забезпечення, поширюються на всіх громадян, що перебувають на території країни. Дія акту по особах немов би збігається з його дією в просторі. Такі акти називають загальними. При цьому в коло осіб включаються як громадяни України, так і громадяни інших держав, а також особи без громадянства. Тут проявляється специфіка нормативних актів права соціального забезпечення в порівнянні з актами інших галузей, дія яких часто поширюється лише на громадян України.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 2-3. — Ст. 20.

Однак у ряді випадків дія акту по колу осіб не збігається зі сферою його дії в просторі. Якщо суб'єктами відносин, регульованих нормативно-правовим актом, є не всі, а певні категорії громадян, то такий акт визначається як спеціальний. Прикладами можуть служити Закони України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р.¹, а також «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку» від 16 грудня 1993 р.².

Таким чином, необхідно відзначити наступні особливості джерел права соціального забезпечення:

- більшість нормативних актів є загальнодержавними актами, прийнятими відповідними державними органами;
- майже всі вони носять правостановлюючий (матеріальний або процедурний) характер;
- наявність у системі джерел права соціального забезпечення, поряд із загальнодержавними актами актів локального (регіонального) характеру.

До числа особливостей, а точніше — недоліків джерел права соціального забезпечення, варто віднести те, що для них ще не характерний високий рівень систематизації. Загальної галузевої кодифікації законодавства поки не проведено, хоча передумови для цього є — у країні діє ряд кодифікованих нормативних актів (у вигляді законів про пенсійне забезпечення), інтенсивно розвивається законодавство про державне соціальне страхування. Проте у сфері соціального захисту населення циркулює досить багато різних актів. Тільки пенсійне забезпечення здійснюється більше ніж по двадцяти законах³.

У цей час у зв'язку з реформуванням законодавства про соціальне забезпечення велике практичне значення набуло питання про кодифікацію нормативних актів, прийняття соціального кодексу. Заміна одного акту іншим відбувається або шляхом його скасування, або шляхом внесення змін у текст діючого нормативного акту.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 15. — Ст. 190.

² Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 4. — Ст. 18.

³ Соціальний захист: Інформаційний та науково-виробничий журнал. — 2001. — № 7. — С. 29.

2.2. Основні види нормативних актів, що регулюють соціальне забезпечення

Найважливішим джерелом права в цілому, у тому числі права соціального забезпечення, є Конституція України, Основи законодавства України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», інші закони, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази й інструкції Міністерства праці та соціальної політики України, рішення правління Пенсійного фонду й фондів соціального страхування України, інших загальнодержавних органів.

Питання соціального забезпечення в Конституції України. Конституція України визначила основні характерні риси української держави, що відбилися в праві соціального забезпечення (преамбула); визначила економічну, політичну, соціальну спрямованість нової держави, що обумовили розвиток права соціального забезпечення (преамбула, стст. 1, 3, 13, 15, 17, 22, 24); встановила коло суспільних відносин по соціальному захисту, що становлять предмет права соціального забезпечення (стст. 3, 8, 13, 17, 22, 24, 46, 49, 51, 52, 92); закріпила правовий статус громадян у сфері соціального забезпечення (стст. 17, 24, 46, 49, 51, 52); сформулювала основні принципи правового регулювання відносин по соціальному забезпеченню (стст. 8, 19, 22, 24, 46, 49, 51, 52, 55); встановила основні форми й види соціального забезпечення в Україні (стст. 17, 24, 46, 49, 51, 52, 92).

Для реформування законодавства по соціальному забезпеченню основне значення мають всі зазначені норми Конституції. Однак при визначенні предмета права соціального забезпечення необхідно обов'язково враховувати положення ст. 46 Конституції України, що закріпила гарантії права громадян на соціальний захист.

Основи законодавства України про соціальне забезпечення. Серед нормативних актів по соціальному забезпеченню важливе місце займають Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р.¹, де сформульовані основні принципи,

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — Ст. 121.

форми й види соціального страхування працівників і членів їх сімей. У більш розгорнутому виді норми державного соціального страхування представлені в окремих Законах України: «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві й професійному захворюванні, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р.¹; «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р.²; «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності й витратами, обумовленими народженням і похованням» від 18 січня 2001 р.³; «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» від 11 січня 2001 р.⁴; «Про внесення змін у Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 22 березня 2001 р., де практично всі норми належать до права соціального забезпечення.

У зазначених законах визначені види пенсій і допомоги, джерела їх фінансування, органи управління, а також відповідальність страхувальників, страховиків і органів, що надають соціальні послуги.

Нормативні акти, що регулюють діючу систему пенсійного забезпечення в Україні. У регулюванні пенсійних відносин провідна роль належить Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. Закон складається із вступу й п'ятнадцяти розділів.

Розділ I. Загальні положення. У ньому визначена термінологія, застосована в Законі, структура системи пенсійного забезпечення, суб'єкти цієї системи, законодавство про пенсійне забезпечення, сфера чинності закону, принципи пенсійного страхування, право громадян на одержання пенсійних виплат, особи, що підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, коло страхувальників і платників страхових внесків, права й обов'язки страхувальників і застрахованих осіб, розмір страхових внесків,

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 46-47. — Ст. 403.

² Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 22. — Ст. 171.

³ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 14. — Ст. 71.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 11. — Ст. 47.

що направляються у пенсійний фонд, порядок вирахування й сплати страхових внесків, персоніфікований облік страхових внесків, порядок розгляду пенсійних питань.

Розділ II. Страховий стаж у солідарній системі. У цьому розділі містяться норми про порядок нарахування страхового стажу, коефіцієнт страхового стажу.

Розділ III. Пенсії за віком у солідарній системі. У ньому є норми про умови призначення пенсії за віком, про мінімальний розмір пенсії за віком, про підвищення розміру пенсії у випадку відстрочки часу її призначення.

Розділ IV. Пенсії по інвалідності в солідарній системі. Умови призначення пенсії по інвалідності, розміри пенсій по інвалідності, період, на який вона призначається.

Розділ V. Пенсія у зв'язку із втратою годувальника. Умови призначення пенсії.

Розділ VI. Порядок визначення заробітної плати для нарахування пенсії у солідарній системі. Призначення, перерахунок і виплата пенсії.

Розділ VII. Пенсійні виплати за рахунок коштів накопичувального фонду.

Розділ VIII. Організація й порядок здійснення управління в солідарній системі.

Розділ IX. Кошти Пенсійного фонду України.

Розділ X. Суб'єкти накопичувальної системи пенсійного страхування.

Розділ XI. Зберігання пенсійних активів накопичувального фонду.

Розділ XII. Державне регулювання й нагляд у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Розділ XIII. Порядок оскарження дій страхувальників і виконавчих органів Пенсійного фонду.

Розділ XIV. Відповідальність у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Розділ XV. Прикінцеві положення.

На сьогоднішній день цей Закон є основним актом в сфері пенсійного забезпечення, що гарантує всім непрацездатним громадянам України право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Пенсійного фонду шляхом надання пенсій у солідарній системі. Закон набув чинності з 1 січня 2004 р.¹.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 49-51. — Ст. 376.

У сфері пенсійного забезпечення діють і інші закони. Зокрема, Закони України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р.¹; «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи» від 19 грудня 1991 р.; «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 1 червня 2000 р., інші.

Укази Президента України. Укази становлять другий по важливості вид нормативних актів. Вони приймаються з питань, віднесених до ведення Президента. До таких належить, наприклад, один із перших указів Президента України «Про соціальний захист населення в умовах лібералізації цін» від 27 грудня 1991 р.², яким уперше після прийняття Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. був збільшений розмір державних пенсій, призначених до 1 січня 1992 р., на 100 відсотків.

У 1991—2006 рр. було прийнято низку Указів Президента України про реформування системи пенсійного забезпечення³: збільшення розміру матеріальної допомоги малозабезпеченим громадянам; соціальний захист багатодітних і неповних сімей⁴; грошове забезпечення, підвищення окладів військовослужбовців,⁵ інших.

У числі указів і розпоряджень Президента України є акти адміністративно-правового характеру: про структуру й статус органів соціального захисту населення, завдання і функції їх діяльності⁶.

Постанови Кабінету Міністрів України. До підзаконних актів, що регулюють пенсійні й інші відносини із соціального забезпечення, належать численні нормативні акти, прийняті на основі й на виконання законів і указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України. Одні з них приймаються за дорученням Верховної Ради, Президента України, інші — без таких доручень, якщо вирішення даного питання не відноситься до виняткової компетенції Верховної Ради або Президента України.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 9. — Ст. 11.

² Урядовий кур'єр. — 1992. — № 1.

³ Офіційний вісник України. — 1998. — № 15. — Ст. 569.

⁴ Офіційний вісник України. — 2001. — №№ 1-2. — Ст. 17.

⁵ Офіційний вісник України. — 1999. — № 6. — Ст. 187.

⁶ Там же.

За дорученнями, що містяться в законах і указах Президента України, Кабінет Міністрів прийняв велику кількість різних постанов: Про затвердження Положення про медико-соціальну експертизу (МСЕК)¹, Списків № 1 і № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, які надають право на пенсію за віком (старості) на пільгових умовах,² визначив механізм корегування та перерахунку державної пенсії до набуття чинності Закону України «Про пенсійне забезпечення»³.

Кабінет Міністрів України прийняв нормативно-правові акти з питань пенсійного забезпечення й обов'язкового особистого страхування військовослужбовців і осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ, працівників прокуратури та митних органів, що мають персональні звання⁴.

Велику групу нормативно-правових актів становлять постанови Кабінету Міністрів України про пенсійне забезпечення за вислугу років, державну службу⁵.

Серед нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України є акти про періодичне підвищення й установлення нових розмірів пенсій. Практично щорічно приймаються такі акти. Наприклад, в 2000—2006 рр. було прийнято декілька пакетів постанов Кабінету Міністрів України про підвищення пенсій⁶.

За період дії Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. було прийнято більше ста різних за назвою й змістом постанов Кабінету Міністрів України про пенсійне забезпечення й соціальне обслуговування громадян України. Найважливішими постановами Кабінету Міністрів України є постанови про підвищення рівня пенсійного забезпечення до прожиткового мінімуму.

---

¹ СП України. — 1992. — № 3. — Ст. 68.

² Офіційний вісник України. — 2003. — № 4. — Ст. 102.

³ СП України. — 1992. — № 1. — Ст. 12; № 6 — Ст. 139; № 8. — Ст. 188.

⁴ СП України. — 1991. — № 2. — Ст. 39; № 8. — Ст. 162; № 9 — Ст. 226, 227; № 10. — Ст. 162.

⁵ СП України. — 1992. — № 9. — Ст. 209; № 11. — Ст. 271; 1994. — № 4. — Ст. 70; № 8. — Ст. 231.

⁶ Офіційний вісник України. — 2000. — № 46. — Ст. 1996; 2001, № 27. — Ст. 1243.

Таким чином, прийняті Кабінетом Міністрів України нормативні акти з питань пенсійного забезпечення мають різні напрямки. Вони можуть конкретизувати норми законів, регламентувати порядок призначення окремих видів пенсій, встановлювати коло осіб, що мають право на пенсію, визначати умови призначення пенсій і інші питання.

Нормативні акти, роз'яснення Міністерства праці та соціальної політики, Пенсійного фонду, фондів соціального страхування України. Підзаконні нормативні акти Міністерства праці та соціальної політики, Пенсійного фонду й фондів соціального страхування України мають важливе значення для правильного розуміння й однакового застосування законодавства по соціальному забезпеченню. Їх можна розділити на дві групи. До першої групи належать накази, роз'яснення й інструкції, які видані Міністерством відповідно до наданих йому правом давати роз'яснення про порядок застосування окремих законів¹. За своїм змістом такі роз'яснення носять характер офіційного тлумачення норм пенсійного забезпечення, оскільки даються уповноваженим на те органом. Вони є обов'язковими для всіх установ і організацій, що застосовують норми пенсійного законодавства.

Роз'яснення подібного виду найбільш характерні для перших років після набрання чинності Закону. Однак слід зазначити, що роз'яснення, що надаються в порядку офіційного тлумачення, не містять нових правових норм, а лише визначають порядок застосування діючих норм, встановлених законом.

До другої групи належать роз'яснення керівного методичного характеру й приймаються Міністерством у межах своєї компетенції у формі методичних листів і інструкцій з питань діяльності підлеглих йому органів праці та соціальної політики, соціального обслуговування населення².

---

¹ Постанова Верховної Ради України про порядок введення в дію Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 6 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 3. — Ст. 11.

² Методичний лист про проведення автоматизованим заходом перерахунків пенсій у зв'язку з підвищенням розміру трудових пенсій: Затверджено наказом Міністерства праці та соціальної політики України і правлінням Пенсійного фонду України від 29 січня 2001 р. № 37.

До підзаконних нормативних актів, що регулюють відносини з соціального забезпечення, належать накази, інструкції й роз'яснення, які приймаються іншими центральними органами (Міністерством охорони здоров'я, Міністерством фінансів і Національним банком України). Вони приймаються самостійно або разом з іншими органами. Так, порядок огляду громадян і встановлення групи інвалідності, визначення характеру професійного захворювання регулюються в основному нормативно-правовими актами, прийнятими Міністерством охорони здоров'я України¹.

Багато актів, що видаються центральними органами, носить інформаційний, інструктивно-методичний характер. Як правило, керівники відомств своїми наказами доводять до відома підвідомчих організацій і установ закони, укази, постанови. У ряді актів Міністерства праці та соціальної політики конкретизуються порядок надання й розміри окремих видів соціальних виплат і послуг, в основному по побутовому обслуговуванню непрацездатних в інтернатах, по працевлаштуванню, протезуванню інвалідів, забезпеченню їх засобами пересування, транспортом та ін.

У системі норм права соціального забезпечення функціонує незначне число різних видів локальних актів, прийнятих підприємствами й організаціями в порядку стимулювання трудової діяльності працівників. Такі акти передбачені ст. 9 Кодексу законів про працю України, у якому зазначено, що підприємства, установи й організації в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть встановлювати додаткові, у порівнянні із законодавством, трудові й соціально-побутові пільги для своїх працівників.

Джерелами права соціального забезпечення є міжнародно-правові акти — (договори, угоди), які Україна уклала з рядом зарубіжних країн або приєдналася до них, або в порядку правонаступництва підтвердила свої зобов'язання по міжнародних договорах колишнього Союзу РСР про

---

¹ Порядок організації й проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності: Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 квітня 1994 // СП України. — 1994. — № 8. — Ст. 190; Інструкція «Про встановлення груп інвалідності». Затверджена Міністерством охорони здоров'я України від 7 квітня 2004 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 17. — Ст. 1235.

співробітництво у сфері соціального забезпечення й на які дана згода Верховної Ради України.

Одним із таких договорів є Угода «Про гарантії прав громадян держав-учасників Співдружності Незалежних Держав (СНД) у сфері пенсійного забезпечення» від 13 березня 1992 р.¹ Цією Угодою передбачено, що пенсійне забезпечення громадян держав СНД здійснюється по законодавству держави, на території якої вони проживають.

Усі витрати, пов'язані зі здійсненням пенсійного забезпечення, несе держава, що надає забезпечення. Взаємні розрахунки не проводяться, якщо інше не передбачено двосторонніми угодами.

Призначення пенсій громадянам СНД проводиться за місцем проживання. Для встановлення права на пенсію, у тому числі пенсій на пільгових умовах і за вислугу років, громадянам СНД враховується трудовий стаж, придбаний на території кожного із цих держав, а також на території колишнього Союзу РСР за час до набрання чинності цієї угоди. Обчислення пенсій проводиться із заробітку (доходу) за період роботи, що зараховується у трудовий стаж. При переселенні пенсіонера в межах держав СНД виплата пенсії за колишнім місцем проживання припиняється, якщо пенсія того ж виду передбачена законодавством держави новим місцем проживання пенсіонера з дотриманням умов, передбачених угодою².

Україна підписала й ратифікувала Угоду між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав «Про взаємне визнання пільг і гарантій для учасників і інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав і сімей загиблих військовослужбовців» від 15 квітня 1994 р.³

Окремі питання пенсійного забезпечення регулюються двосторонніми угодами України й Російської Федерації. Наприклад, Тимчасовою угодою між урядами України й Російської Федерації від 15 січня 1993 р. «Про гарантії прав

---

¹ Урядовий кур'єр. — 1996. — 20 серпня.

² Учасниками, що підписали Угоду, є: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан і Україна.

³ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 25. — Ст. 102.

громадян, що працювали в районах Крайньої Півночі й місцевостях, прирівняних до районів Крайньої Півночі»¹. Російська сторона взяла на себе зобов'язання про пенсійне забезпечення громадян, що проживають нині в Україні, але раніше працювали в несприятливих кліматичних умовах на території Російської Федерації. Це означає, що Пенсійний фонд Російської Федерації буде перераховувати Пенсійному фонду України необхідні кошти для виплати пенсіонерам пенсій або частини їх, залежно від тривалості трудового стажу в зазначених районах².

Двосторонні міждержавні угоди про співробітництво у сфері соціального забезпечення громадян укладені між Україною й Королівством Іспанії. Угода підписана 07.10.96 р., ратифікована 17.12.97 р., набрала чинності 27.03.98 р., Договір між Україною й Латвійською Республікою про співробітництво в області соціального забезпечення. Підписаний 26.02.98 р., ратифікований 19.03.99 р., набрав чинності 11.06.99 р.

Міжурядові угоди укладені між урядом України й урядом Азербайджанської Республіки про співробітництво в області пенсійного забезпечення. Підписано 28.07.95 р. ратифіковано 07.05.96 р. набрало чинності 20.11.96 р.; Угода між урядом України й урядом Республіки Білорусь про гарантії прав громадян в області пенсійного забезпечення. Підписана 14.12.95 р. набрала чинності 11.02.97 р.; Угода між урядом України й урядом Республіки Грузія про співробітництво в області пенсійного забезпечення. Підписана в м. Тбілісі 09.01.95 р., ратифікована 22.11.95 р. Набрала чинності 22.12.95 р.

Договір між Кабінетом Міністрів України й урядом Естонської Республіки про співробітництво в області соціального забезпечення. Підписаний у м. Києві 20.02.97 р., набрав чинності 28.01.98 р.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 1996. — 20 серпня.

² Угода поширюється на дві категорії громадян, що проживають в Україні. Перша — на тих громадян, кому вже була призначена пенсія на території Російської Федерації. І друга — на тих громадян, які мають пільговий стаж роботи в зазначених районах, але переїхали в Україну до досягнення пенсійного віку. Їм виплачується частина пенсії, що відповідає тривалості пільгового стажу, починаючи з 1 січня 1991 р., за умови досягнення пенсійного віку.

Угода між урядом України й урядом Республіки Молдова про співробітництво в області пенсійного забезпечення (з підсумковим протоколом). Підписано в м. Кишиніві 29.08.95 р., ратифіковано 29.10.96 р. Набрало чинності 19.12.96 р.

Договір між Україною й Турецькою Республікою про співробітництво в області соціального забезпечення. Договір між Україною й Республікою Болгарія про співробітництво у сфері соціального забезпечення. Договір між Україною й Республікою Югославія про співробітництво в області соціального забезпечення¹.

Розроблені з іншими країнами і підготовлені до підписання проекти угод: Угода між Україною й Словацькою Республікою про соціальне забезпечення громадян; Угода між Україною й Чеською Республікою про соціальне забезпечення громадян; Адміністративний договір про виконання Угоди між Україною й Королівством Іспанія про соціальне забезпечення. Такі угоди діють поки з 21 країною.

У списку держав, з якими немає угод: Німеччина, Ізраїль, Канада, США, які стали основними пунктами для українських емігрантів². Але нині триває робота щодо напрацювання договорів щодо пенсійного забезпечення з Ізраїлем, Німеччиною, Португалією, Угорщиною, Румунією та країнами учасницями СНД.³

Відповідно до Конституції України (ст. 9) міжнародні договори є частиною національного законодавства України й застосовуються відповідно до правил, установлених для цього виду актів.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2000. — № 205.

² Сьогодні. — 2006. — 16 жовтня.

³ Урядовий кур'єр. — 2007. — № 16.

Розділ III

ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ

ТА ЇХ ФУНКЦІЇ У СФЕРІ

СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Система державних органів управління та їх повноваження у сфері соціального забезпечення

Діюча система державних органів, у тому числі здійснює управління соціальним захистом населення, визначена Конституцією України та іншими законодавчими актами. Вона є відбиттям цілей і завдань, що стоять перед державою на сучасному етапі. Зміст діяльності того або іншого органу та його функції залежать, як відомо, від характеру того об'єкта, для управління яким створений цей орган. Цим саме й відрізняються органи управління один від одного.

Об'єкт управління — найважливіша ознака розмежування різних систем державних органів, що розкриває зв'язок об'єкта й суб'єкта керівництва, які в юридичній літературі іноді називають управляємою й управляючою системами.

Управління — об'єктивно необхідний інструмент, що виконує функцію узгодження, координації, регулювання діяльності людей у суспільстві.

Існують різні кваліфікуючі ознаки державних органів. Наприклад, по характеру функцій органи державної влади діляться на законодавчі, виконавчі й судові; за змістом й обсягу діяльності — на органи загальної й галузевої компетенції та ін. Принцип поділу державної влади закріплений у ст. 6 Конституції України.

Суб'єктами державної влади є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України та Верховний Суд України. Усі вони мають ті або інші повноваження у сфері соціального забезпечення населення.

До державних органів, що здійснюють управління соціальним забезпеченням, відносяться, насамперед, органи законодавчої й виконавчої влади. Вони займають важливе місце в структурі органів державної влади й відіграють провідну роль в управлінні всієї системи соціального захисту населення.

Єдиним органом законодавчої влади в країні є Верховна Рада України. Вона приймає закони про основи соціального захисту, формах і видах пенсійного забезпечення, затверджує основні показники витрат, що включаються у Державний бюджет, визначає розмір (тариф) обов'язкових страхових внесків підприємств, організацій і громадян. До компетенції Верховної Ради України відносяться питання затвердження загальнодержавних програм економічного й соціального розвитку; заслуховування щорічних послань Президента України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України.

Винятково законами України визначаються права й свободи громадян, гарантії реалізації цих прав і свобод, основні обов'язки громадян; основи цивільно-правової відповідальності. У сфері діяльності вищого законодавчого органу країни перебувають питання подальшого вдосконалювання правової бази, що стосується пенсійної реформи, соціального страхування, матеріальної підтримки сім'ям з дітьми.

Верховна Рада України є органом загальної компетенції.

Винятково важлива роль у розробці й проведенні в життя соціальної політики належить Президентові України. Він затверджує національні програми соціального захисту населення, підписує закони, приймає укази з питань соціального захисту, у тому числі по пенсійному забезпеченню, захисту малозабезпечених сімей, по боротьбі з бідністю, попередженню виробничого травматизму й професійних захворювань, трудової реабілітації інвалідів та інших.

До повноважень Кабінету Міністрів України, як вищого органу в системі виконавчої влади, відносяться питання, пов'язані з реалізацією й дотриманням гарантій прав громадян, передбачених законодавством про соціальний захист, проведенням у життя єдиної соціальної політики. Кабінет Міністрів розробляє й здійснює через систему органів виконавчої влади загальнодержавні програми соціально-економічного розвитку країни, приймає або затверджує нормативні акти, що регламентують діяльність органів соціального захисту населення. Так, Кабінет Міністрів прийняв низку нормативних актів по організації роботи органів соціального захисту, медико-соціальної експертної комісії, професійної реабілітації інвалідів, підвищенню розмірів пенсій і інших.

У зв'язку із цим важливо відзначити, що управління системою соціального захисту має ряд особливостей. Зокрема, тут широко застосовується система нормативів, планування витрат коштів на цілі соціального забезпечення, які встановлюються в централізованому порядку на загальнодержавному рівні. У централізованому порядку на державному рівні управління встановлюють всі умови й норми пенсійного забезпечення, нормативи витрат коштів і чисельності працівників в органах соціального захисту.

Важливу функцію виконують судові органи. Це самостійна гілка влади, що виконує функції захисту прав і законних інтересів громадян у сфері соціального забезпечення. Суди розглядають скарги громадян на рішення органів, що призначають пенсії, встановлюють юридичні факти, що мають значення для пенсійного забезпечення, виносять рішення про відшкодування шкоди працівникам, що постраждали від нещасного випадку або професійного захворювання на виробництві, про задоволення регресних позовів органів соціального захисту до підприємств. Поступово накопичується досвід розгляду в судах справ про компенсації моральної шкоди, заподіяної громадянам несвоечасною виплатою або незаконним зменшенням розміру пенсії з вини органів соціального захисту, про необґрунтовані рішення медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) про визнання або невизнання непрацездатних громадян інвалідами та ін.

3.2. Центральні і територіальні (обласні) органи виконавчої влади та їх функції у сфері соціального захисту населення

Система державних органів містить у собі організацію й діяльність центральних і обласних органів виконавчої влади.

Центральним органом виконавчої влади в області соціального захисту є Міністерство праці та соціальної політики України (Мінпраці України). У своїй діяльності Міністерство керується законами й іншими нормативними актами, а також Положенням про нього. У Положенні визначені головні завдання й повноваження Міністерства, компетенція міністра й колегії, порядок затвердження структури, чисельності й штатного розкладу центрального апарату Міністерства. Положення затверджено постановою Кабінету

Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1543¹. Основними завданнями міністерства є:

участь у формуванні й забезпеченні реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального захисту населення, соціального страхування, оплати, нормування й стимулювання праці, охорони й умов праці, соціального обслуговування населення, соціально-трудових відносин;

керівництво діяльністю державної служби зайнятості, здійснення заходів, пов'язаних з ефективним функціонуванням ринку праці, сприяння раціональній, продуктивній й вільно вибраній зайнятості, підвищенню якості й конкурентоспроможності робочої сили;

розробка й здійснення заходів із посилення мотивації до праці, удосконалюванню її оплати, організації й нормування;

здійснення комплексного управління охороною праці й державного нагляду за дотриманням у процесі трудової діяльності вимог по безпеці, гігієни праці й виробничого середовища;

забезпечення через систему підлеглих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом надання своєчасної адресної соціальної підтримки, у тому числі державної допомоги малозабезпеченим громадянам, у випадку втрати годувальника, працездатності, досягнення пенсійного віку та ін.;

забезпечення розвитку соціально-трудових відносин, захисту прав працюючих громадян через встановлення відповідних стандартів охорони й умов праці та нагляду за їх дотриманням роботодавцями.

Відповідно до викладених завдань Міністерство проводить роботу з організації соціального захисту населення в країні, по підборі, підготовці й підвищенню кваліфікації працівників своєї системи й правильному їх використанню. Воно здійснює в установленому порядку зв'язки з міжнародними організаціями соціального забезпечення, з міністерствами соціального захисту зарубіжних країн (наприклад, бере участь у підготовці міжурядових угод про соціальне забезпечення, у міжнародних і національних форумах, з'їздах, конференціях) та ін.

---

¹ Офіційний вісник України. — 2006. — №45. — С. 3001.

Мінпраці України очолює Міністр, якого призначає на посаду й звільняє з посади Верховна Рада України в установленому законодавством порядку. Через Міністра Кабінет Міністрів України направляє й координує діяльність Державного комітету України по справах ветеранів.

Міністр має заступників, які призначаються на посаду й звільняються з посади відповідно до законодавства. Міністр розподіляє обов'язки між своїми заступниками, встановлює ступінь відповідальності заступників Міністра, начальників управлінь та інших структурних підрозділів центрального апарату Міністерства.

Міністр здійснює загальне керівництво сферою зайнятості, розвитком соціального страхування, нормуванням і стимулюванням праці, охороною й забезпеченням умов праці, соціальним обслуговуванням населення, соціально-трудовами відносинами, направляє й координує діяльність інших органів виконавчої влади з питань, що віднесені до його відомства, особисто відповідає за розробку й впровадження Програми діяльності Кабінету Міністрів по відповідних питаннях, реалізацію державної політики у визначеній сфері.

Міністр несе персональну відповідальність перед Кабінетом Міністрів за виконання покладених на міністерство завдань і обов'язків у сфері праці й соціальної політики.

У Міністерстві утворюється колегія в складі Міністра (голова), його заступників за посадою, а також керівників структурних підрозділів Мінпраці України. Колегія розглядає на своїх засіданнях найважливіші питання діяльності Міністерства.

Рішення колегії проводяться в життя наказами Міністра.

Структура й чисельність працівників центрального апарату Міністерства затверджується Кабінетом Міністрів. Структуру управлінь, відділів і інших окремих підрозділів Міністерства й положення про них затверджує Міністр.

Міністерство праці та соціальної політики України має більше 3,5 тисяч його регіональних підрозділів. Це унікальна державна структура, що здійснює управління соціальним захистом громадян протягом усього життя. Сьогодні в соціальній сфері працює близько 150 тисяч державних службовців, що виконують функції соціального забезпечення населення¹.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2006. — № 208.

Центральним органом виконавчої влади у сфері управління фінансами пенсійної системи України є Пенсійний фонд України. Фонд був створений в Україні в 1992 р. у зв'язку із прийняттям Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. Статтею 8 Закону передбачається, що призначення й виплата пенсій здійснюється з Пенсійного фонду України, що формується за рахунок страхових внесків підприємств і громадян.

Основними нормативними актами, що визначають правовий статус Пенсійного фонду, регламентують його діяльність, є Закон України від 9 липня 2003 р., а також Положення про Пенсійний фонд України, затверджене Указом Президента України від 1 березня 2001 р. № 121 (зі змінами, внесеними Указами від 24 вересня 2001 р. № 887 і 22 червня 2002 р. № 576/2002)¹.

Положенням про Фонд визначені його основні завдання. Фонд бере участь у реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення і соціального страхування; забезпечує збір та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повне й своєчасне фінансування витрат на виплату пенсій і інших соціальних виплат, які здійснюються з Пенсійного фонду; цілеспрямовано використовує кошти фонду, здійснює в межах своєї компетенції контрольні функції, удосконалює форми й методи фінансового планування, звітності й системи контролю за витратою коштів. Фонд має у своєму розпорядженні величезні кошти. Його бюджет на 2007 рік становить більше 90 млрд грн, є бездефіцитним².

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2002 р. № 1349 з 1 жовтня 2002 р. всі розрахунки органів Пенсійного фонду переведені на розрахунково-касове обслуговування в Ощадбанк. Перехід органів Пенсійного фонду в Ощадбанк намічено здійснити в чотири етапи. В Ощадбанк вже переведені обласні Управління пенсійного фонду.

Пенсійний фонд, відповідно до покладеного на нього завданням, бере участь у розробці проекту Державного бюджету; планує доходи й витрати, розробляє проект бюд-

---

¹ Офіційний вісник України. — 2001. — № 9. — Ст. 350; № 39. — Ст. 1755; 2002. — № 26. — Ст. 1230.

² Урядовий кур'єр. — 2006. — 6 жовтня.

жету фонду й представляє його на затвердження Кабінету Міністрів України, складає звіт про виконання бюджету фонду й виконує інші функції, передбачені Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.¹

Пенсійний фонд здійснює свої повноваження безпосередньо й через Головні управління фонду в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві й Севастополі, а також управління фонду в районах, містах і районах у містах.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2002 року з 1 липня 2002 р. функції з призначення й виплати пенсій від органів праці та соціального захисту населення повністю передані органам Пенсійного фонду України. Органам Пенсійного фонду також передані функції з призначення і виплати пенсій іншим категоріям громадян (військовослужбовцям, працівникам міліції та іншим особам)².

З питань соціального захисту населення Пенсійний фонд тісно співробітничав з Міністерством праці та соціальної політики України.

Великий обсяг управлінської роботи виконують виконавчі органи Автономної Республіки Крим, обласні, Київська й Севастопольська міські державні адміністрації. Коло повноважень державних адміністрацій в області соціального забезпечення й соціального захисту населення визначене ст. 23 Закону України від 9 квітня 1999 р. «Про місцеві державні адміністрації»³.

Повноваження органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту населення закріплені в Законі України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р.⁴

Безпосередню організаторську роботу по соціальному захисту виконують у кожному регіоні спеціально створені для цього обласні, а в містах Києві й Севастополі — міські управління праці та соціальної політики. Так, повноваження

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 49—51. — Ст. 376.

² Урядовий кур'єр. — 2006. — № 209.

³ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 20-21. — Ст. 190.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.

обласного, Київського і Севастопольського міських управлінь визначені в п. 4 Типового положення про Головне управління праці та соціальної політики обласної державної адміністрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. № 1498¹.

Головне в діяльності обласних управлінь — організаторська робота по забезпеченню на відповідній території реалізації державної політики у сфері соціально-трудових відносин, безпечної життєдіяльності, оплати, охорони й належних умов праці, зайнятості, соціального захисту й обслуговування населення, у тому числі громадян, які потребують допомоги й соціальної підтримки з боку держави.

Організаторська робота у сфері управління соціальним захистом містить у собі систему заходів із підбору й підвищення кваліфікації працівників апарата, перевірки й оцінки їх ділових якостей, контроль фактичного виконання завдань і рішень керівних органів.

В обласних управліннях організаторська робота спрямована на: підвищення відповідальності працівників апарату управління за доручену справу; удосконалювання взаємозв'язків між структурними підрозділами, роботу з кадрами в районних управліннях; планування й облік роботи; узагальнення й поширення досвіду роботи, методична допомогу районним управлінням.

Організаторська робота повинна ґрунтуватися на науковій організації праці. Впровадження наукової організації праці в органах соціального захисту припускає постійне підвищення професійних якостей працівників, дотримання державної й трудової дисципліни, використання передових методів праці.

Обласне управління повинне постійно робити практичну, консультаційно-правову й організаційно-методичну допомогу районним управлінням; організовувати роботу, пов'язану з наданням адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, пільг інвалідам, ветеранам війни й праці, особам, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

В організаторській роботі обласних управлінь важливе значення має своєчасне одержання інформації про діяльність

---

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 40. — Ст. 1697.

підконтрольних органів, виконання ними постанов Кабінету Міністрів, окремих наказів Мінпраці України, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади. Джерелом інформації служать бухгалтерська й статистична звітності, матеріали перевірок і ревізій, а також листи, заяви й скарги громадян.

Робота з листами громадян — найважливіший напрямок діяльності обласних управлінь. Правильний і своєчасний розгляд звернень громадян сприяє усуненню недоліків у роботі органів соціального захисту населення. Усі заяви й скарги громадян, що стосуються соціального обслуговування, приймаються в письмовій і усній формі; підлягають обов'язковій реєстрації й обліку, зберіганню й розгляду; контролюються своєчасність їх розгляду й виконання ухвалених рішень; аналізуються листи й узагальнюється досвід роботи з ними.

Ще одне дуже важливе повноваження обласного управління праці та соціальної політики — контрольна робота за діяльністю районних управлінь і підвідомчих їм установ і організацій. Діяльність районних управлінь підконтрольна як районним адміністраціям і органам місцевого самоврядування, так і вищим органам соціального захисту, які багато уваги приділяють дотриманню законності призначення й виплати допомоги, соціальному обслуговуванню громадян.

Головне місце в контрольній роботі займають перевірки й ревізії. При перевірках контролюється організація виконання відповідних нормативних актів (постанов, розпоряджень, наказів і інструкцій), а при ревізіях — переважно витрати коштів і матеріальних цінностей. Ревізії бувають документальні (матеріальних цінностей і коштів); повні (всієї діяльності органа); часткові (окремих ділянок, операцій); суцільні й вибіркові.

Перевірки й ревізії не повинні зводитися лише до встановлення негативних фактів, їх причин і винних осіб. Головна їх мета — надання допомоги підвідомчим органам соціального захисту в удосконалюванні роботи.

Контрольно-ревізійна робота обласних управлінь містить у собі перевірку законності рішень підконтрольними органами конкретних питань соціального забезпечення й обслуговування, правильності застосування правових норм, що регулюють суспільні відносини в цій сфері. Організаційні

форми й методи контролю залежать від умов, мети, місця й часу перевірки та складу, що перевіряють.

Практика роботи органів соціального захисту виробила різні методи контролю: перевірка правильності призначення (перерахунків) пенсій і допомоги по оформленню документів на виплату; постійний попередній контроль операцій по нарахуванню й виплаті пенсій і допомоги; виїзд працівників для перевірки й ревізії з наступним заслуховуванням звіту керівника районного управління, що перевіряється (установи, організації), і висновку, що перевіряють; виклик керівників для доповіді та їх повідомлення про роботу; проведення службових нарад; аналіз інформації та звітності, що поступає; звіти перед трудовим колективом. Усе це становить найважливішу частину організаторської роботи органів соціального захисту населення¹.

Результати перевірки й ревізії оформляються відповідними документами: ревізії — актом, а перевірки — довідкою (при відсутності зловживань і істотних порушень законодавства) або актом (якщо встановлені такі зловживання).

В акті ревізії характеризується стан діяльності органа, що перевіряється. Акт підписується ревізором, керівником і головним (старшим) бухгалтером органа, що перевіряє. Юридичне значення акта полягає в тому, що на основі викладених у ньому фактів керівник обласного управління соціального захисту приймає рішення. В акті вказуються факти, що підлягають розгляду контролюючим органом, і осіб, дії яких повинні стати предметом обговорення.

Результати перевірки, проведені обласним управлінням соціального захисту, оформляються довідкою. У ній відбиваються відомості, які можуть не підтверджуватися документами. Як правило, у довідці показується стан перевірених ділянок підконтрольних органів (позитивні сторони й недоліки) та викладається думка осіб, що перевіряють. Усі дані в довідці повинні бути достовірні, аргументовані й конкретні. У ній даються зміст і аналіз встановлених фактів.

Ревізія, або перевірка, звичайно закінчується службовою нарадою. На нараді розглядаються й обговорюються підсумки ревізії або перевірки, аналізуються причини вияв-

---

¹ Топчеев И.С. Организационная работа органов социального обеспечения. — М., 1980. — С. 47.

лених недоліків і порушень, вносяться пропозиції, спрямовані на їх усунення.

Ряд своїх повноважень у сфері соціального захисту населення обласне управління виконує за допомогою взаємодії з іншими структурними підрозділами обласної державної адміністрації й органами місцевого самоврядування. Управління має право залучати до розгляду окремих питань фахівців інших структурних підрозділів обласної адміністрації за узгодженням з їх керівниками, одержувати у встановленому порядку від інших структурних підрозділів, органів місцевого самоврядування документи й інші матеріали, необхідні для виконання покладених на нього обов'язків.

Керівництво діяльністю управління здійснює начальник управління. Він несе персональну відповідальність за виконання покладених на управління завдань і обов'язків, установлює ступінь відповідальності заступників начальника управління, керівників структурних підрозділів.

Управління є юридичною особою, має самостійний баланс, розрахункові рахунки в установах Державного казначейства й утримується за рахунок коштів Державного бюджету.

3.3. Повноваження районних управлінь праці та соціального захисту населення

Правові й організаційні основи діяльності районних управлінь праці та соціального захисту визначені Типовим положенням про управління праці та соціального захисту районної, районної в містах Києві та Севастополі державної адміністрації, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 року № 1498¹. Управління соціального захисту є структурним підрозділом місцевого органу виконавчої влади. Воно підзвітне й підконтрольне районній адміністрації, Головному управлінню праці та соціальної політики обласної державної адміністрації за принципом подвійного підпорядкування.

Районне управління соціального захисту очолює начальник управління, що призначається на посаду та звільняється

---

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 40. — Ст. 1698.

з неї головою районної державної адміністрації за узгодженням з начальником Головного управління праці та соціальної політики обласної державної адміністрації. Начальник управління керує всією діяльністю управління, організує його роботу, забезпечує виконання завдань, покладених на управління, і звітує про виконання роботи у встановленому порядку. Він розробляє річний і квартальний плани управління, організує й контролює їх виконання, підписує всю службову документацію, що виходить із управління.

У межах компетенції управління начальник управління видає накази й підписує розпорядження про призначення допомоги та інших соціальних виплат, веде прийом громадян, розглядає їх заяви й скарги. На начальника управління покладений обов'язок по розробці структури, штатного розкладу управління й функціональних обов'язків його працівників.

Функції працівників управління визначаються нормативними актами, у яких вказуються повноваження начальника управління, права й обов'язки фахівців управління¹.

Розподіл функцій між працівниками проводиться з урахуванням раціональної організації їх праці, оперативного й правильного виконання обов'язків при мінімальній витраті часу. При цьому враховуються індивідуальні якості співробітників, особливості роботи в міській і сільській місцевості, контингент соціального обслуговування та ін.

В апараті управління зайняте невелике число працівників: заступники начальника управління (там, де такі посади передбачені штатним розкладом), — головні фахівці, фахівці, начальники галузевих відділів. У міських управліннях працює 20—25 співробітників, а в сільських районах — 15—20 чоловік.

Пріоритетним напрямком діяльності районних управлінь був і залишається соціальний захист населення, надання соціальної допомоги малозабезпеченим громадянам, а після передачі функцій по призначенню й виплаті пенсій Пенсійному фонду — здійснення контролю за їх при-

---

¹ Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.; Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.; Типове положення від 29 вересня 2000 р.

значенням і виплатою. Районні управління приймають імперативні, владні рішення про призначення соціальної допомоги, з якими не можуть погодитися інші державні органи, підприємства, установи, організації й громадяни.

Особливе місце в управлінні займає організація прийому громадян і розгляд листів. Прийом відвідувачів і розгляд їх звернень — один з основних показників, що характеризує роботу управлінь соціального захисту. Звичайно прийом громадян здійснюється начальником управління, його заступниками, начальниками галузевих відділів і головних фахівців управління. У деяких управліннях він проводиться щодня, а в деяких устанавлюються певні дні й години прийому. Громадяни звертаються в управління соціального захисту з різними проханнями соціально-побутового характеру (з призначення допомоги, працевлаштування інвалідів, направлення їх на медико-соціальну експертну комісію, утримання в будинку-інтернаті старих і інвалідів, надання житлово-комунальних субсидій, пільг ветеранам і т.д.).

Однак, у чому б не полягало прохання громадянина, працівники управління повинні прийняти всі залежні від них заходи до його задоволення, якщо вимоги особи, що звертається, законні. Управління соціального захисту зобов'язане сприяти громадянам в одержанні необхідних для призначення допомоги документів, запитувати їх від підприємств, організацій і архівів, давати обґрунтовані та юридично грамотні довідки й роз'яснення з питань соціального захисту.

Діяльність районних управлінь оснований на нормах права, що регулюють відносини у сфері соціального захисту. Дотримання управліннями законності багато в чому залежить від стану в них систематизації законодавства про соціальне забезпечення.

Облік, систематизація, правильний підбір і зберігання нормативних документів створюють певні гарантії безпомилкового застосування правових норм у практичній діяльності. В управлінні є необхідний облік надходження всіх нормативних актів. Звичайно їх зберігають у спеціальній папці в хронологічному порядку по одному екземпляру, а зараз у комп'ютерній системі, Інтернеті. Найкраще підбирати їх по видах забезпечення: пенсійне забезпечення (у тому числі окремо на пільгових умовах); державне соціальне страхування; державна допомога сім'ям з дітьми; соціальне обслуговування,

професійна реабілітація, працевлаштування інвалідів; державні пільги й гарантії інвалідам війни та сім'ям загиблих військовослужбовців та ін. Накази й інструктивні листи рекомендується враховувати в хронологічному порядку окремо за кожний рік.

При скасуванні нормативного акта текст його перекреслюють, а на полях робиться позначка, яким документом він скасований. Якщо акт змінений або доповнений, то про це також робиться позначка й вказується відповідний акт, що зберігається в хронологічному порядку. Вилучати з папки скасовані або змінені (доповнені) акти не можна, тому що на їх підставі приймалися відповідні рішення.

Нормативні акти систематизуються також по окремих питаннях пенсійного забезпечення, наприклад, страховий стаж, розрахування заробітку для призначення пенсій державним службовцям, за особливі заслуги, науково-педагогічним і прокурорським працівникам, митникам, іншим категоріям громадян. Цією справою зараз займаються районні управління Пенсійного фонду.

У кожному районному управлінні необхідно вести контрольні (перевірочні) екземпляри актів про порядок призначення й виплати пенсій і допомоги, збірники наказів і інструктивних листів Міністерства праці та соціальної політики України. На титульному листі контрольного екземпляра відзначається дата внесення в нього записів про скасування, доповнення або зміни.

Управління праці та соціальної політики й пенсійні служби ведуть алфавітно-предметний журнал або кодифіковані картотеки по загальних питаннях законодавства про пенсії й допомоги, практиці його застосування та з інших питань, у тому числі по організаційних. На картки заносяться найменування акту (постанова Кабінету Міністрів, наказ, інструкція та ін.); ким і коли прийнятий; джерело, у якому він опублікований; короткий зміст.

Довідкову роботу із законодавства про пенсії й допомоги виконує звичайно заступник начальника управління. Для цього широко використовуються комп'ютерна техніка, Інтернет, електронний зв'язок з районами та обласним управліннями.

Районні управління праці та соціального захисту виконують великий обсяг роботи з консультацій підприємств і

організацій з питань, що ставляться до компетенції управління.

Спеціальний блок питань — це виконання районними управліннями функцій по соціальному обслуговуванню пенсіонерів і інвалідів. Вони полягають в основному в професійній реабілітації, працевлаштуванні інвалідів, санаторно-курортному лікуванні, утриманні інвалідів у будинках-інтернатах для осіб похилого віку та інвалідів, наданні протезно-ортопедичної допомоги, забезпеченні транспортними засобами, наданні субсидій населенню для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг. Порядок надання того або іншого виду соціальних послуг регламентується спеціальним законодавством.

Управління оформляють різні матеріали по соціальному обслуговуванню. Вони готують документи для органів місцевого самоврядування й виконавчої влади про встановлення піклування, шефства над інвалідами й самотніми старими громадянами, створюють мережу й організують роботу територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів.

Практика роботи районних управлінь соціального захисту свідчить, що вони наділені дуже важливими повноваженнями. Саме в цій ланці управління йде найбільш інтенсивна оперативна робота із соціального обслуговування населення. На нього покладена основна вага здійснення соціальної роботи. І компетентність цієї ланки управління повинна бути дуже високою.

Районні управління виконують функції первинного органу, що управляє соціальним забезпеченням. Вони безпосередньо здійснюють захист прав і законних інтересів непрацездатних, інвалідів, ветеранів війни та праці, малозабезпечених сімей.

Можна із упевненістю стверджувати, що районні управління праці та соціального захисту являють собою важливу й складну частину загальної системи державного управління. Їм властиві ті ж принципи роботи, які характерні для управління взагалі, хоча тут є свої особливості. Їх діяльність повинна бути основана насамперед на принципі законності, що має сьогодні велике значення, тому що йде процес формування соціальної, правової держави, затверджується принцип верховенства права.

Принцип законності в здійсненні управління соціальним забезпеченням означає виконання всіх правових приписань. Невиконання їх, обхід закону з посиланням на місцеві умови й можливості або неправильне тлумачення його — неприпустимі. Крім того, принцип законності потребує точного виконання встановленої процедури прийняття управлінських рішень, інакше вони можуть бути визнані незаконними.

У той же час було б неправильно зводити вимоги дотримання законності лише до процедури прийняття управлінських рішень. Забезпечення законності залежить не тільки від процедури прийняття рішень, але насамперед від того, як самі працівники органів соціального захисту практично реалізують ці рішення. Реалізація норм права й прийнятих на їх основі рішень залежить від ряду організаційних факторів. До них відносяться:

- інформованість працівників про приписання закону;
- визначення кола безпосередніх виконавців;
- розробка порядку реалізації правових приписів;
- навчання виконавців прийомам і методам роботи;
- забезпечення взаємодії між органами Пенсійного фонду України й інших структур соціального захисту населення;
- виготовлення форм обліку, звітності й іншої бухгалтерської документації;
- налагодження систематичного контролю за ходом виконання нормативних актів;
- встановлення відповідальності за порушення законодавства.

Великий обсяг роботи із соціального забезпечення виконують районні управління Пенсійного фонду України. Їх функції визначені Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. і Положенням про районне управління Пенсійного фонду України.

Розділ IV

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

4.1. Поняття і система принципів правового регулювання соціального забезпечення

Стрижнем всієї системи права, у тому числі й права соціального забезпечення, є правові принципи, у яких виражаються найбільш істотні ознаки права. Юридична наука приділяє велику увагу принципам права. Кожна галузь права вивчає їх відносно до регулювання відповідної області суспільних відносин. Дуже важливе значення має визначення самого поняття принципів.

У тлумачному словнику В. Даля дається наступне визначення терміна «принцип»: «науковий або моральний початок, підстава, правило, основа, від якого не відступають»¹. В інших тлумачних словниках російської мови слово «принцип» визначається так: «Основний початок, на якому побудовано що-небудь», «Переконавання, точка зору, правило поведінки»². «Основне вихідне положення якої-небудь теорії, навчання, науки й т.п.», «Переконавання, погляд на речі»³.

В юридичній літературі радянського періоду зроблена спроба дати правове визначення поняття й змісту загальних принципів права. Так, Л.С. Явич писав, що «принципи являють собою вихідні, відправні теоретичні положення того або іншого виду людської діяльності, служать важливим організуючим і напрямним початком, що забезпечує досягнення певних цілей»⁴. Таке розуміння принципів права характерно, на наш погляд, і для окремих галузей права, оскільки вони становлять єдину систему права, тобто загальні принципи можуть бути в той же час і принципами окремої галузі права.

---

¹ Даль В. Толковый словарь русского языка — М., 1980. — Т. 3. — С. 431.

² Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М., 1939. — Т. 3. — С. 827.

³ Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 1984. — С. 528.

⁴ Правоведение. — 1967. — № 2. — С. 64.

Проте, поряд із загальними принципами права виділяються галузеві правові принципи, що характеризують специфіку конкретної галузі. Останні властиві не всьому праву, а окремим його галузям або лише одній галузі. Питання про галузеві принципи правового регулювання соціального забезпечення розглядались в навчальній і науковій літературі¹. Однак у деяких роботах увага вчених зосереджена на основних принципах соціального забезпечення як певній системі заходів держави, а не на його правовому регулюванні.

Принципами правового регулювання соціального забезпечення є основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в самих правових актах, що регулюють соціальне забезпечення. Вони визначають сутність і напрямок розвитку правових норм у конкретній сфері суспільних відносин.

Принцип може визнаватися правовим, тобто принципом правового регулювання лише в тому випадку, якщо він прямо закріплений у нормах права або безпосередньо впливає з їх змісту. У змісті поняття принципів правового регулювання повинна бути реальна дійсність, а не перспектива розвитку правового регулювання тих або інших суспільних відносин.

Останнім часом формулювання принципів права стало одним з напрямків законотворчої діяльності.

У даному підручнику розглядаються лише ті принципи, які властиві діючій системі соціального забезпечення. Одні з них є галузевими принципами всього соціального забезпечення, інші — лише одного пенсійного права, що становить головну частину права соціального забезпечення.

До галузевих принципів, які у цей час вважаються основними, хоча й не в повному обсязі, В.С. Андреев, наприклад, відносить:

- а) принцип загальності соціального забезпечення;
- б) принцип всебічності й різноманіття його видів;

---

¹ Астрахан Е.И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих. — М.: Госюриздат, 1961; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1987; Советское право социального обеспечения / Под. ред. А.Д. Зайкина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982; Советское пенсионное право / Под ред. М.Л. Захарова: Учебное пособие. — М.: Юрид. лит., 1974; Право социального обеспечения: Учебник / Под ред. К.Н. Гусова, — М.: 2001. — С. 43 — 58.

в) принцип забезпечення за рахунок державних і суспільних коштів;

г) принцип забезпечення у високих розмірах, відповідних сформованому рівню задоволення потреб громадян на даному етапі розвитку суспільства;

д) принцип здійснення забезпечення працівниками через органи державного управління й громадські організації¹.

Однак названі принципи не є єдиними. У юридичній літературі по праву соціального забезпечення розглядаються різні системи принципів. Так, А.Д. Зайкін, підтримуючи в основному зазначену систему принципів, вважає, що вона має потребу в уточненні, і пропонує свою систему принципів:

1) поширення соціального забезпечення на всіх громадян;

2) численність форм і видів соціального забезпечення громадян;

3) здійснення соціального забезпечення за рахунок суспільства;

4) єдність і диференціація соціального забезпечення громадян;

5) здійснення соціального забезпечення в розмірах, що задовольняють основні матеріальні та духовні потреби громадян;

6) участь працюючих у реалізації права на соціальне забезпечення;

7) стимулювання трудової діяльності інвалідів і людей похилого віку;

8) охорона права громадян на соціальне забезпечення.

У навчальному посібнику М.Л. Захарова принципи правового регулювання пенсійного забезпечення діляться на дві групи. Перша група стосується змісту правових норм, які передбачають певні права громадян в області пенсійного забезпечення, а друга — забезпечення повної можливості реалізації суб'єктивного права на пенсію. До принципів змісту правових норм М.Л. Захаров відносить: доступність умов, що визначають право на пенсію; високий рівень пенсійного забезпечення, диференціацію умов і норм пенсійного забезпечення².

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1987. — С. 60.

² Советское пенсионное право / Под ред. М.Л. Захарова, учебное пособие. — М.: Юрид. лит., 1974.

У підручнику, за редакцією одного із провідних російських учених у сфері соціального забезпечення, професора К.Н. Гусова, виділяються наступні принципи права соціального забезпечення:

- здійснення соціального забезпечення за рахунок як страхових платежів, так і коштів бюджету;

- диференціація видів, умов і рівня забезпеченості залежно від трудового стажу, розміру внесків й інших соціально значимих обставин;

- зобов'язання держави гарантувати рівень соціального забезпечення не нижче прожиткового мінімуму;

- гарантованість соціальної допомоги у випадках, коли людина має потребу в силу обставин, признаних соціально значимими;

- різноманіття видів соціального забезпечення;

- участь суспільних об'єднань, що представляють інтереси громадян, у розробці, прийнятті й здійсненні рішень з питань соціального забезпечення й захисту їх прав¹.

Однак слід зазначити, що розроблені в юридичній літературі принципи правового регулювання соціального забезпечення і його складової частини — пенсійного права, сьогодні не можуть бути повністю сприйняті, хоча вони в тому або іншому виді ще діють і в нових економічних умовах.

Справа в тому, що коли ми говоримо про принципи правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин, зазначених у навчальній і науковій літературі, треба мати на увазі, що вони були в основному сформульовані в часи колишнього Союзу РСР на основі старої адміністративно-розподільної моделі соціальної політики при пануванні винятково класового підходу, суцільно ідеологізованої точки зору на принципи права. Тепер перед юридичною наукою стала проблема творчого й реалістичного підходу, критичної оцінки досягнутого, уважного й відповідального сприйняття нового.

Разом з тим було б не виправдано відкидати ті теоретичні положення про принципи права, які були розроблені юридичною наукою. Вважаємо, що вони можуть бути прийняті за основу й модифіковані стосовно до основних напрямків реформування системи соціального забезпечення в ринковий період.

---

¹ Право социального обеспечения: Учебник / Под ред. К.Н. Гусова. — М.: 2001. — С. 48-49.

Основні принципи пенсійного страхування закріплені в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. У ст. 7 Закону вказується, що пенсійне страхування здійснюється за принципами:

законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

обов'язковості страхування осіб, що працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством, а також осіб, що забезпечують себе роботою самостійно, фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності;

права на добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування осіб, які відповідно до законодавства не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню;

зацікавленості кожної працездатної особи у власному матеріальному забезпеченні після виходу на пенсію;

рівноправності застрахованих осіб відносно одержання пенсійних виплат і виконання обов'язків по оплаті страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;

диференціації розмірів пенсій залежно від тривалості страхового стажу й розміру заробітної плати (доходу);

солідарності й субсидування в солідарній системі;

фінансування витрат на виплату пенсій, надання соціальних послуг за рахунок страхових внесків, бюджетних коштів і коштів цільових фондів;

направлення частини страхових внесків у Накопичувальний фонд для здійснення страхування довічної пенсії й одноразової виплати залежно від розмірів нагромаджень застрахованої особи з урахуванням інвестиційного доходу;

державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав, передбачених законодавством;

організації керування Пенсійним фондом на основі паритетності представників від застрахованих осіб, роботодавців і держави й на засадах гласності; прозорості й доступності його діяльності;

обов'язковості фінансування за рахунок коштів Пенсійного фонду витрат, пов'язаних з виплатою пенсій і наданням соціальних послуг, в обсягах, передбачених законодавством;

цільового й ефективного використання коштів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

відповідальності суб'єктів системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування за порушення законодавства, а також за невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків.

Пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, повинні забезпечувати рівень життя не нижче прожиткового мінімуму.

Проаналізувавши різні точки зору вчених про принципи права соціального забезпечення й опираючись на чинне законодавство України, автор підручника пропонує свою схему (систему) принципів правового регулювання соціального забезпечення:

1) здійснення соціального забезпечення на умовах обов'язкового державного пенсійного страхування всіх працюючих громадян;

2) різноманіття підстав, форм і видів соціального забезпечення застрахованих працівників (в усіх страхових випадках);

3) диференціація (різниця) умов і норм соціального забезпечення залежно від характеру й продовження трудової діяльності, рівня заробітної плати й розмірів страхових внесків працівників;

4) забезпечення пенсіями й допомогами на рівні прожиткового мінімуму;

5) фінансування соціального забезпечення за рахунок страхових внесків і Державного бюджету;

6) державне керування соціальним забезпеченням;

7) охорона й захист права і законних інтересів громадян на соціальне забезпечення.

Усі сформульовані принципи права соціального забезпечення так чи інакше закріплені в нормативних актах і є чинними. Розглянемо зміст кожного із принципів.

4.2. Зміст принципів правового регулювання соціального забезпечення

Одним з основних принципів правового регулювання соціального забезпечення є *принцип соціального забезпечення на умовах обов'язкового державного пенсійного страхування всіх працюючих громадян*. Цей принцип складається з двох частин: загальності забезпечення й забезпечення

на страховій основі. Перша його частина визначає коло осіб, що мають право на соціальний захист. Він закріплений у ст. 46 Конституції України й законах про соціальне страхування та пенсійне забезпечення. Законодавство не передбачає обмежень у праві на одержання тих або інших видів соціального забезпечення за ознаками раси, кольору, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Воно гарантує реальне здійснення права на соціальне забезпечення всім категоріям громадян, незалежно від видів трудової діяльності, у тому числі особам, зайнятим підприємницькою й творчою діяльністю.

Друга частина розглянутого принципу означає, що соціальне забезпечення здійснюється на умовах обов'язкового державного пенсійного страхування при настанні конкретних страхових випадків, що викликали втрату працездатності. У пенсійному страхуванні закладені основні умови реалізації права на соціальне забезпечення. Наприклад, право на пенсію за віком поставлено в залежність від страхового стажу, заробітку й участі працівника у фінансуванні витрат на соціальне забезпечення.

Важливою умовою для пенсійного забезпечення є наявність певного стажу роботи (страхового стажу), куди зараховуються тільки ті періоди, за які працівник сплатив обов'язкові збори (внески) у Пенсійний фонд України. Стаж роботи необхідний не тільки для одержання пенсії за віком, але й пенсій по інвалідності, за вислугу років, з нагоди втрати годувальника, а також при призначенні допомоги з тимчасової непрацездатності за рахунок коштів державного соціального страхування. Вимоги до тривалості страхового стажу цілком реальні й доступні для кожної працездатної людини.

Принцип різноманіття підстав, форм і видів соціального забезпечення застрахованих працівників (у всіх страхових випадках). Даний принцип, як і попередній, закріплений у ряді статей Конституції України, що встановила різні форми й види соціального забезпечення. До форм відносяться державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення, утримання непрацездатних громадян в інтернатах та ін.¹

---

¹ Докладніше про це мова йде в першому розділі підручника.

Законодавче встановлення таких видів пенсій, як пенсії по старості, інвалідності, при втраті годувальника, за вислугу років, допомоги, пільг і переваг ветеранам війни й праці, дає підставу стверджувати, що в нашій країні існують численні види соціального забезпечення непрацездатних громадян. Законодавець передбачив різні підстави, страхові випадки забезпечення працівників, що втратили працездатність, і, відповідно, установив види соціального забезпечення.

Різнноманітна за видами державна допомога сім'ям з дітьми. Вона містить у собі кілька видів допомоги, передбачених Законом України «Про державні допомоги сім'ям з дітьми» від 22 березня 2001 р.¹

Турботою про ветеранів війни й праці є Закони України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту» і «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку». Цими законами встановлені численні пільги й переваги, види соціального обслуговування ветеранів. Крім того, для людей похилого віку й інвалідів функціонують інтернати системи соціального захисту. Інваліди забезпечуються засобами пересування, протезуванням. Їм надається допомога в працевлаштуванні й професійній реабілітації.

Принцип диференціації (різниці) умов і норм соціального забезпечення залежно від характеру й тривалості трудової діяльності, рівня заробітної плати і розмірів страхових внесків працівників. Цей принцип, сформульований у такому загальному виді, безпосередньо впливає з аналізу правових норм, що регулюють соціальне забезпечення. У деяких інститутах права соціального забезпечення він проявляється більш чітко, в інших — у меншому ступені.

У чому проявляється сьогодні принцип диференційованого підходу у визначенні норм соціального забезпечення?

Найбільш характерними ознаками (підставами) для диференціації соціальних виплат (пенсій, допомоги, надання пільг) є умови праці, характер трудової діяльності й державної служби, страхові ризики, ступінь і причини втрати працездатності, розмір заробітної плати. Наприклад, норми

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 20. — Ст. 102; 2002. — № 35. — Ст. 261.

пенсійного забезпечення вище в тих працівників, які були зайняті на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, у військово-службовців і працівників органів внутрішніх справ, державних службовців і науковців. Підвищенні пенсії призначаються інвалідам війни, особам, що постраждали в Чорнобильській катастрофі, в залежності від групи інвалідності, а також сім'ям загиблих військовослужбовців і деяких інших категорій громадян.

Диференційований підхід закладений і в законодавстві про соціальну допомогу сім'ям, що мають дітей, в залежності від віку й числа дітей.

Яка ж головна мета диференціації в соціальному забезпеченні? Її можна визначити наступним чином: облік конкретного соціального призначення того або іншого виду забезпечення, виняток в тих випадках, коли цього вимагають інтереси суспільства або окремих категорій працівників, запобігти зрівняльного підходу до рішення питань соціального забезпечення, створення деяких переваг для тих, хто більше й краще працював, трудився, служив там, де важко.

Однак, розглядаючи принцип диференціації, слід зазначити, що він проявляє себе не тільки в поліпшенні соціального забезпечення, але й використовується як критерій визначення норми забезпечення. Наприклад, законодавство передбачає зниження розміру пенсій для тих осіб, у кого неповний стаж роботи, не призначаються надбавки до пенсій по старості на утриманців працюючим пенсіонерам, не виплачуються пенсії за вислугу років тим, хто не залишив роботу, що дає право на цю пенсію.

Більш суворі правила закладені в документах по реформуванню системи соціального забезпечення. Реформа соціального забезпечення повинна привести до відмови від зрівняльного підходу у визначенні розміру соціальних виплат. Намічено подальший якісний розвиток принципу диференціації. Новою стадією його розвитку буде диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення залежно від ступеня їх економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту.

Зросте розмір страхових внесків працівників у Пенсійний фонд, буде посилений зв'язок, залежність розміру пенсій від заробітної плати й суми страхових внесків. Уже

сьогодні всі працюючі за трудовим договором (контрактом) громадяни сплачують внески до фонду пенсійного страхування в диференційованому розмірі від об'єкта оподаткування.

Принцип забезпечення пенсіями й допомогами на рівні прожиткового мінімуму. Під прожитковим мінімумом розуміється вартісна величина, достатня для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я, набору продуктів харчування, непродовольчих товарів і мінімальних послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості¹.

Прожитковий мінімум, як правова й економічна категорія, визначається нормативним методом розраховуючи на місяць по основних соціально-демографічних групах населення. Наприклад, окремо визначається прожитковий мінімум для дітей у віці до 6 років, від 6 до 18 років; для працездатних і непрацездатних осіб. Прожитковий мінімум застосовується для оцінки рівня життя в Україні, встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії по старості, соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю та інших соціальних виплат.

Прожитковий мінімум, як принцип соціального забезпечення, чітко зафіксований у ст. 46 Конституції України: «Пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, повинні забезпечувати рівень життя не нижче прожиткового мінімуму, встановленого законом».

Законодавство встановлює як види пенсій, так і порядок їх вирахування, а також розміри забезпечення пенсіями, рівень яких періодично підвищується. Розміри пенсійного забезпечення визначаються стосовно минулого заробітку працівника. Співвідношення між заробітком і пенсією, допомогою, послугами й пільгами, одержуваними пенсіонерами, називається рівнем соціального забезпечення. Цей рівень у кожного робітника різний. Однак законодавцем встановлений мінімальний розмір пенсії по старості на

---

¹ Закон України «Про прожитковий мінімум» від 15.07.99 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 38. — Ст. 348.

рівні 20% середньої заробітної плати по галузях економіки України за рік, що був до призначення пенсії.

З 12 січня 2005 р. мінімальний розмір трудової пенсії по старості становить 332 грн на місяць.

Мінімальний розмір пенсії постійно коливається: був 284,69 грн, потім 332 грн, а з 1 жовтня 2006 року — 366 грн.

Прожитковий мінімум, як принцип соціального забезпечення, має потребу в корегуванні. Під прожитковим мінімумом у соціальному забезпеченні розуміється співвідношення споживчого бюджету й пенсії, при порівняльній характеристиці й оцінці стану пенсійного забезпечення, що проводиться відповідними міжнародними організаціями. Під рівнем соціального забезпечення розуміється саме це співвідношення. Про рівень соціального забезпечення можна судити лише в тому випадку, якщо такий вид забезпечення, як пенсія, обчислена із заробітку, забезпечує прожитковий мінімум.

Фінансування соціального забезпечення за рахунок страхових внесків і державного бюджету. Цей принцип прямо пов'язаний із джерелами фінансування — Пенсійним фондом, фондами соціального страхування України, Державним бюджетом.

Державні фонди пенсійного забезпечення й соціального страхування становлять, по суті, економічну основу всієї системи соціального забезпечення. Наприклад, Пенсійний фонд України визнаний у правових актах як основний орган фінансування пенсійного забезпечення в країні. Його статус закріплений у Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. і Положенні про пенсійний фонд України, затвердженому Указом Президента України від 1 березня 2001 р., де вказується, що призначення й виплата пенсій здійснюються з Пенсійного фонду України.

Організаційна відокремленість і особливий правовий статус Пенсійного фонду, як органу державної виконавчої влади, дозволяє акумулювати кошти цільового призначення. Джерелами його фінансової частини є, як відомо, страхові внески (збори), які визначені й заздалегідь призначені на пенсійне забезпечення.

Страхові кошти поєднуються в загальнодержавному масштабі в бюджет Пенсійного фонду й вважаються фактично

власністю держави, що має право на нього: володіє, користується й управляє цим фондом. Зрозуміло, що це право здійснюється відповідно до цільового призначення фонду.

Конкретний прояв це знаходить у тому, що держава визначає розмір обов'язкових внесків і забезпечує їх своєчасне надходження, встановлює порядок призначення й виплати пенсій за рахунок коштів фонду, тобто правила його витрати. Якщо страхових коштів недостатньо для забезпечення всіх витрат на виплату пенсій, то держава вишукує додаткові асигнування у вигляді кредитів, дотацій і надходжень від податків на господарські операції.

Розмір (тарифи) страхових внесків у Пенсійний фонд визначені Законом України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р. (з наступними змінами й доповненнями)¹.

Для роботодавців у 2007 році ставка збору страхових внесків встановлена у розмірі 33,2 % від об'єкта оподаткування, а для фізичних осіб, що працюють на умовах трудового договору (контракту), — розмір внесків диференційований залежно від об'єкта оподаткування (при зарплаті, що не перевищує прожиткового мінімуму 0,5 % від об'єкта оподаткування, понад прожитковий мінімум — розмір збільшений, залежно від зарплати, 2 % від об'єкта оподаткування). Однак практика показує, що багато працівників не сплачують страхові внески. Із 21,7 млн працюючих, зареєстрованих у центрі персоніфікованого обліку, внески в Пенсійний фонд не платять майже 5 млн чол.²

У той же час сплата страхових внесків є безумовним обов'язком роботодавців і застрахованих осіб. Несплата внесків завдає шкоди фінансовим можливостям фонду.

Із коштів Пенсійного фонду виплачуються трудові пенсії відповідно до Законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»,

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 37. Ст. 237; 1998. — №№ 11-12. — Ст. 49; № 42. — Ст. 257; № 49. — Ст. 303; 1999. — № 38. — Ст. 349; № 25. — Ст. 211; № 52. — Ст. 46; 2000. — № 13. — Ст. 104.

² Урядовий кур'єр. — 2001. — № 198.

«За особливі заслуги перед Україною»; громадянам, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи (з наступною компенсацією із Чорнобильського фонду); державним службовцям, науковцям, військовослужбовцям строкової служби (з наступною компенсацією з держбюджету); цільові доплати на проживання, допомога на поховання й інші виплати, фінансування яких відповідно до законодавства покладено на Пенсійний фонд України.

Функції фінансування соціального забезпечення виконують також фонди соціального страхування. Таких фондів сьогодні три (фонди страхування від нещасних випадків на виробництві, фонд страхування на випадок безробіття, фонд соціального страхування по тимчасовій непрацездатності). Усі вони формуються шляхом страхових зборів, і кожний з них має своє призначення. За рахунок фондів соціального страхування виплачуються допомога з тимчасової непрацездатності, на випадок безробіття, відшкодовується збиток, призначається пенсія особі, якій заподіяна шкода здоров'ю у випадку виробничої травми або професійного захворювання, фінансуються витрати на санаторно-курортне лікування й оздоровлення працівників і членів їх сімей.

Останнім часом активно проводиться в життя ідея про додаткове пенсійне забезпечення за рахунок коштів недержавних пенсійних фондів. Але поки ні в економічному, ні в правовому відношенні це питання ще повністю не відпрацьоване. Система недержавних пенсійних фондів і страхових компаній розвивається повільно й істотного впливу на поліпшення пенсійного забезпечення громадян поки не робить¹.

Одним із важливих джерел фінансування соціального забезпечення є Державний бюджет, з якого виділяються прямі асигнування на пенсійне забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей, в основному офіцерського складу Збройних Сил України, Служби безпеки й інших військових формувань, передбачених Конституцією України; працівників органів внутрішніх справ, прокуратури, митниці, суддів, державних службовців, науковців і деяких інших категорій громадян.

В одній системі із зазначеними принципами діють такі принципи, як солідарність і субсидування, паритетність і

---

¹ Форми й види соціального забезпечення. Підручник, 2007 р.

обов'язковість участі роботодавців і працівників у нагромадженні страхових коштів, призначених для соціального забезпечення. Солідарність і субсидування, як принцип фінансового забезпечення тих, хто вже втратив працездатність. У свою чергу, нове покоління працюючих буде відраховувати кошти на соціальне забезпечення громадян, яких воно замінило в суспільному виробництві. Це і є чисто соціальні гроші. І платять їх із фонду, субсидують нинішнім непрацездатним громадянам ті, хто ще продовжує працювати.

Таким чином, існує як би «договір» поколінь: молоді — старим, і так у безперервному ланцюжку здійснюється перерозподіл коштів від працездатних непрацездатним. Але цей зв'язок поколінь є лише частиною загального принципу солідарності. У його зміст входить також перерозподіл коштів між галузями економіки й регіонами, між переробними й іншими галузями, регіонами-донорами. Поки цей порядок не діє. Страхові кошти концентруються в масштабі країни в Пенсійному фонді України й централізовано розподіляються (дотуються) по регіонах.

Принцип паритетності припускає пропорційне наповнення бюджету Пенсійного фонду за рахунок обов'язкових внесків із заробітної плати працюючих і внесків роботодавців. Правда, це приведе до збільшення розмірів страхових внесків працюючих громадян і зміщенню центра ваги сплати страхових внесків від роботодавців до працівників. Оскільки ті й інші повинні на паритетних засадах щомісяця вносити страхові платежі на рахунки фонду пенсійного забезпечення, то розміри їх повинні бути встановлені в розумних пропорціях. Принцип обов'язковості участі громадян у пенсійному страхуванні установлює залежність права на одержання трудової пенсії і її розміру від тривалості страхового стажу й величини заробітку. Реалізація цього принципу повинна забезпечуватися за допомогою системи персоніфікованого обліку страхових внесків громадян, що дозволить стимулювати їх зацікавленість в активній трудовій діяльності й одержанні високих винагород за працю, а отже, мати більшу пенсію.

Програмою реформування системи пенсійного забезпечення передбачено активне впровадження в існуючу пенсійну систему накопичувальних механізмів, поступовий пе-

рехід від принципу солідарності при фінансуванні трудових пенсій до накопичувальних фондів. Рішення цього питання закладено в новому Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

До числа основних принципів права соціального забезпечення відноситься *принцип державного управління соціальним забезпеченням*. Цей принцип впливає із самої сутності державної системи соціального захисту. Держава встановлює види пенсій і допомоги, визначає порядок і умови їх призначення, джерело фінансування, створює систему органів, через яку здійснюється управління соціальним забезпеченням, і все це закріплено в законодавчих актах.

Органи державного управління соціальним забезпеченням являють собою систему органів державної виконавчої влади. Вони відносяться до органів спеціальної компетенції, що здійснюють свої повноваження в межах, встановлених законодавством. Управління здійснюється на центральному й регіональному рівнях. У систему цих органів управління входять: Міністерство праці та соціальної політики України, обласні, районні управління праці та соціальної політики, територіальні органи Пенсійного фонду управління й дирекції фондів соціального страхування.

Організація їх роботи регламентується спеціальними положеннями, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

У діяльності органів соціального страхування беруть участь на паритетних засадах профспілкові організації. Профспілки контролюють надходження й витрати страхових внесків у бюджет соціального страхування, призначають допомоги з державного соціального страхування, направляють працівників підприємств і членів їх сімей на санаторно-курортне лікування й т.п.

Основні функції в області пенсійного забезпечення виконують територіальні органи Пенсійного фонду України. Вони займаються питаннями призначення й виплати пенсій.

Важливі завдання у сфері соціального захисту громадян виконують органи праці й соціальної політики. Вони призначають допомогу сім'ям з дітьми, надають пільги й переваги ветеранам війни, призначають допомогу самотнім і старим громадянам. На них покладені обов'язки по матеріально-побутовому обслуговуванню й працевлаштуванню

інвалідів, розгляду звернень громадян і прийняттю по них рішень, роз'ясненню законодавства, що носить обов'язковий характер для підприємств і організацій, що застосовують норми соціального захисту населення.

Поряд з органами праці та соціального захисту населення питаннями соціального забезпечення займаються територіальні Пенсійного фонду (районні, обласні). Вони здійснюють пенсійне забезпечення усіх категорій громадян.

Перераховувати всі органи та їх функції по здійсненню соціального забезпечення тут немає необхідності, тому що ці питання детально розглядаються автором у третьому розділі підручника.

І, нарешті, *принцип охорони й захисту права й законних інтересів громадян на соціальне забезпечення.* Охорона суб'єктивних прав громадян є специфічним способом впливу правових засобів на суспільні відносини. Ряд авторів усі засоби, за допомогою яких забезпечується реальне здійснення громадянами своїх прав, підрозділяють на засоби «охорони» і «захисту», виходячи з різниці понять «охорона» і «захист»¹. Під «охороною» права розуміються заходи, спрямовані на попередження порушень, усунення причин, що їх породжують. Під «захистом» права — заходи, які застосовуються при порушенні цього права.

Гарантування й охорона законних прав і інтересів громадян властиві нашому законодавству. Вони є складовою частиною принципу законності й тому становлять зміст роботи кожного органу державної влади.

Існує ціла система гарантій, за допомогою яких можливе здійснення й відновлення порушених прав громадян в області соціального забезпечення. За своїм змістом гарантії мають різний характер. Важливу роль в охороні права громадян на соціальне забезпечення грають правові гарантії, які виражаються не тільки у встановленні державного контролю за реалізацією права громадян в області соціального забезпечення, але й у захисті їх від порушень.

Як правило, реалізація суб'єктивного права громадян на соціальне забезпечення не зустрічає перешкоди з боку тери-

---

¹ Чечот Д.М. Суб'єктивное право и формы его защиты. — Изд-во ЛГУ, 1968.

торіальних органів пенсійного фонду й органів соціального захисту, що здійснюють призначення пенсій, допомоги, інших соціальних виплат. Однак, якщо той або інший орган незаконно відмовить громадянину в наданні йому певних видів забезпечення, то він може звернутись за допомогою не тільки до органів державної виконавчої влади, але й до судових органів. Право на подачу скарги на рішення органу, що призначає пенсії, передбачено Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. (ст. 105). Скарга в цьому випадку являє собою форму реагування на факти порушення суб'єктивного права на пенсію. Вона служить засобом усунення й попередження цих порушень, засобом захисту прав.

За обліком викладеного можна зробити висновок, що встановлений порядок реалізації права на соціальне забезпечення сприяє не тільки фактичному здійсненню, але й забезпечує охорону та відновлення порушеного права.

Розглянуті принципи правового регулювання соціального забезпечення, на нашу думку, є сьогодні основними, діючими. Подальше реформування системи соціального забезпечення припускає, що її принципи одержать якісно новий зміст і розвиток.

Розділ V

ПРАВОВІДНОСИНИ ПО СОЦІАЛЬНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ

5.1. Поняття та загальна характеристика правовідносин по соціальному забезпеченню

Правовідносини по соціальному забезпеченню є одним із видів суспільних відносин і особливою формою здійснення права на соціальний захист. Вони складають велику групу правовідносин у нашій державі. Дослідженню проблеми правовідносин присвячено ряд монографій, авторами яких є А.Д. Зайкін, Р.І. Іванова, В.А. Тарасова та інші вчені.

У загальній теорії права правовідносини розглядаються як об'єктивно виникаюча в суспільстві, відповідно до закону, особлива форма соціальної взаємодії, учасники якої мають взаємні, кореспондуючі права-обов'язки й реалізують їх із метою задоволення своїх потреб та інтересів в особливому порядку, не заборонені державою або гарантовані і охороняємі в особі певних органів¹.

Правовідносини складаються, виникають, змінюються й припиняються під впливом правових норм. Тому правовими відносинами називають зв'язок між учасниками (суб'єктами), їх взаємні права й обов'язки, які регулюються нормами права. Із цього випливає, що соціально-забезпечувальні відносини — це правові відносини (в іншому вигляді вони практично не існують), тому що виникають тільки при застосуванні норм відповідного законодавства. Це досить істотна особливість соціально забезпечувальних правовідносин, що відрізняють їх від інших правовідносин.

У цьому випадку важливо й те, що в ході реалізації норми права в правовідносинах виявляється її відповідність (або невідповідність) конкретним умовам, суспільним потребам, цілям регулювання. «Реалізація норми в правовідносинах показує, наскільки повно й точно визначені в нормі головні, типові риси даного відношення, наскільки реальна норма»².

---

¹ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юрист, 1994. — С. 31-32.

² Халфина Р.О. Общее учение о правоотношениях. — М., 1984. — С. 35.

Правовідносини тісно пов'язані з фактичними відносинами, їх динамікою. Вони глибоко проникають у регульовані правом економічні, матеріальні відносини (відносини по соціальному забезпеченню входять до категорії матеріальних, майнових відносин). Тому вони залежать не тільки від правових норм, але й насамперед від опосередковуваних ними фактичних відносин, матеріальних умов, життєвих обставин або, як прийнято говорити, юридичних фактів, що є приватною передумовою здійснення всіх видів правовідносин по соціальному забезпеченню.

Правовідносини по соціальному забезпеченню різноманітні й відображають специфіку предмета та методу галузі права. Правовідносини по соціальному забезпеченню мають свою структуру, набір елементів і розкриваються через них, а саме: через суб'єктів, об'єкти, зміст і юридичні факти.

Виходячи із загальних міркувань про правовідносини, у порядку визначення поняття, *правовідносини по соціальному забезпеченню представляють собою виникаюче на основі норми права по волевиявленню правоздатного громадянина й за рішенням уповноваженого на те органа державної влади юридичне відношення, у якому один суб'єкт має право на одержання певного виду соціального забезпечення, а інший несе юридичні обов'язки надати йому певний вид соціальних виплат*. Ці ознаки властиві всім основним правовідносинам з приводу окремих видів соціального забезпечення. У похідних від основних — процедурних або процесуальних правовідносин юридичні відносини виникають також по волевиявленню правоздатного громадянина. Громадянин, як суб'єкт правовідносин, звернувшись із заявою або скаргою, має право на встановлення юридичного факту або на відновлення порушеного права, а інший суб'єкт — державний орган — зобов'язаний установити юридичний факт або юридичний склад у цілому й винести рішення по суті питання.

Суб'єкти правовідносин. Вважається, що для правовідносин по соціальному забезпеченню характерно їх виникнення між громадянином, з одного боку, і державним органом — з іншого. Тільки в правовідносинах із приводу виплати пенсій у зв'язку із втратою годувальника й допомоги на дітей у малозабезпечених сім'ях забезпечуваним суб'єктом виступає не кожний член сім'ї окремо, а сім'я в цілому.

При розгляді питання про суб'єктів правовідносин по соціальному забезпеченню важливе значення мають всі елементи правового статусу громадянина, і в першу чергу його правоздатність і дієздатність.

Правоздатність являє собою можливість мати передбачені законом права й обов'язки, тобто правоздатність виступає необхідною передумовою правоволодіння. Тільки в результаті визнання особи правоздатною вона стає суб'єктом правовідносин, власником конкретного суб'єктивного права або носієм юридичних обов'язків. Таке визнання здатності здобувати права й мати обов'язки особа одержує від держави.

Правоздатність і дієздатність (правосуб'єктність) являють собою соціально-юридичну (суспільно-правову) властивість суб'єкта. Вона залежить від психофізіологічного стану особи, і тільки за певних умов (вік, зрілість, стан психіки) особа визнається здатною мати особисто або через представника здійснювати певні права й обов'язки, бути юридично відповідальною за свої вчинки.

По Конституції України усі громадяни правоздатні в області соціального забезпечення. Але в силу специфічних відносин по соціальному забезпеченню й обов'язковості соціального страхування Конституція України обумовлює право громадян на соціальний захист віком, інвалідністю, втратою годувальника, тимчасовою непрацездатністю, безробіттям. Отже, всі ці обставини — юридичні факти виступають конкретними умовами, а в сукупності передумовою володіння правом на соціальне забезпечення за рахунок засобів обов'язкового державного соціального страхування, тобто галузевою правосуб'єктністю.

У галузевих нормах, що регламентують різні види соціального забезпечення, встановлюються додаткові умови, від яких залежить правоздатність. Серед них є й правомірні дії без наміру породити певні наслідки — вчинки (наприклад, страховий стаж, материнство) і події (факт стану на утриманні, у родині, причина інвалідності, ступінь втрати працездатності та ін.).

Наприклад, право на пенсію додатково поставлено в залежність від страхового стажу або іншого виду суспільно корисної діяльності (виконання обов'язків громадянина, військової служби, догляду за дитиною до 3-літнього віку).

Тільки сукупність усіх встановлених у нормах права умов може привести до визнання особи, що має право на певний вид пенсії, допомоги та т.п., тобто бути суб'єктом права.

Однак це ще не саме суб'єктивне право, яке встановлено й гарантовано державою — міра можливої поведінки особи, а передумова, достатня для володіння правом.

У літературі по праву соціального забезпечення не завжди підкреслюється залежність права на той або інший вид соціального забезпечення від певних умов, встановлених нормами права. Так, В.С. Андреев вважає, що основними правами в цій галузі володіють всі громадяни. І тільки виникнення права на одержання окремих видів забезпечення, таких як право на соціальні пільги у ветеранів війни, можливо залежно від інвалідності, її причини, участі в бойових діях і т.д.

Досить показовий висновок В.С. Андреева на цей рахунок: «Здатність бути носієм правомочій і обов'язків у конкретних правовідносинах із приводу окремих видів забезпечення не є однаковою. В одних випадках нею володіють усі громадяни, в інших — особи при досягненні певного віку або наявності інших обставин»¹.

Кожне з умов, з якого закон зв'язує право на те або інше соціальне благо, являє собою юридичний факт. Роль юридичних фактів у соціальному забезпеченні досить широко освітлена в літературі². Але при цьому їх роль зводиться в основному до визнання їх як підстави виникнення, зміни й припинення правовідносин, а також підстави настання так званих «незавершених», «проміжних» наслідків.

Загальна теорія права юридичними фактами визнає такі обставини, обрані державою із цілого ряду життєвих явищ,

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. — М., 1980. — С. 107.

² Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР. — С. 80—85; Гущин И.В. Правоотношения по социальному обеспечению членов колхоза. — Калининград, 1974. — С. 43—47; Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению в СССР. — М., 1974. — С. 27—33; Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения. — М., 1974; Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — М.: Изд-во Моск. ун-та., 1986.

які закріплені ним у гіпотезі правової норми як умови, що викликають певні правові наслідки. При цьому, як відзначалося, правовими наслідками юридичних фактів можуть бути не тільки виникнення, зміна або припинення правовідносин. Вони обумовлюють також і правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність).

Загальна теорія права затверджує, що правосуб'єктність завжди пов'язана з наявністю юридичних фактів. Тому під умовою виникнення права на той або інший вид соціального забезпечення маються на увазі правовиникаючі факти, сукупність яких являє собою складний юридичний склад (або одиничний факт) — передумову наявності правоздатності для вступу у відповідні правовідносини. Цей склад (або одиничний факт) фіксується в певному порядку правомочними на те органами соціального захисту, на підставі чого особа визнається правоздатною на той або інший вид соціального забезпечення.

Правоздатність, як визнана державою можливість особи бути суб'єктом правовідносин, — категорія не тільки суспільно-юридична (соціально-правова), але й конкретно-історична. Вона перебуває в безперервному розвитку й у мірі реформування системи соціального захисту має тенденцію до розширення, запровадження нових видів соціальних виплат, таких, наприклад, як недержавна пенсія, адресна допомога непрацездатним громадянам, допомоги сім'ям з дітьми та ін.

Дієздатними особами, тобто здатними своїми діями здобувати, самостійно здійснювати права та обов'язки й нести відповідальність, громадяни одночасно стають з правоздатністю до вступу до правовідносин по соціальному забезпеченню. Це означає, що свої права й обов'язки в різних видах правовідносин цієї галузі громадяни починають здійснювати при вступі в соціально-трудові правовідносини після досягнення певного віку, настанні інвалідності та інше. Однак у силу особливостей цього контингенту забезпечуваних розповсюджений інститут представництва. У відношенні дітей, а також осіб, визнаних у встановленому порядку недієздатними, правоздатність реалізується піклувальниками, опікунами й іншими представниками (родичами, батьками, дитячими будинками, інтернатами).

У правовідносинах із приводу встановлення фактів, що мають юридичне значення, і в процесуальних правовідносинах по розгляду спорів між суб'єктами основних і процедурних правовідносин, правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність) виникає одночасно зі здатністю цих громадян бути суб'єктами конкретних правовідносин на одержання того або іншого виду соціального забезпечення й може реалізуватися представниками по закону та дорученню.

Другим суб'єктом правовідносин по соціальному забезпеченню виступають державні органи соціального захисту. Вони мають спеціальну правосуб'єктність, тобто здатність своїми діями виконувати юридичні обов'язки по наданню громадянам певних видів соціального забезпечення. Такі органи й організації численні. Це: обласні, міські й районні управління праці та соціальної політики, Пенсійного фонду України, медико-соціальні експертні комісії (МСЕК), інтернати, регіональні центри соціальної допомоги та ін. Повноваження та юридичні обов'язки зазначених органів визначені положеннями, інструкціями, іншими нормативно-правовими актами.

Об'єкти правовідносин. У теорії права під об'єктами правовідносин розуміються різні матеріальні, духовні й соціальні блага.

Юридичний зв'язок між суб'єктами правовідносин по соціальному забезпеченню виникає з приводу як матеріальних, так і нематеріальних благ. *Це зовнішні предмети, явища, певні соціальні виплати, з якими пов'язано поводження суб'єктів правовідносин, та є їх об'єкти.* Матеріальні блага соціально-забезпечувального характеру численні й діляться на пенсії, допомогу, соціальні послуги та пільги.

Матеріальну допомогу можна ділити й по її цільовому призначенню. За цією ознакою розрізняють виплати, що переслідують ціль утримання громадянина (пенсії); виплати з метою надання матеріальної допомоги громадянину і його сім'ї (допомоги); соціальна допомога сім'ї по утриманні й вихованню дітей; натуральні види допомоги з метою утримання людей похилого віку й непрацездатних; обслуговування з метою охорони здоров'я громадян (медична допомога, санаторно-курортне лікування та ін.).

Нематеріальними послугами є факти, що мають юридичне значення в соціальному забезпеченні: повні склади, з

якими закон зв'язує право на той або інший вид соціального забезпечення, а право, що захищає також, дійсно або штучно порушене.

Зміст правовідносин. Усі правовідносини являють собою єдність юридичної форми й соціального змісту. Під юридичним змістом правовідносин розуміється сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, якими наділені суб'єкти правовідносин.

Суб'єкти права на певні види соціального забезпечення мають і, як правило, особисто здійснюють свої права й обов'язки. Закріплене в нормах права й гарантоване державою суб'єктивне право являє собою юридичну можливість суб'єкта діяти певним чином, вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта й для користування певним соціальним благом звертатися, якщо буде потреба, за захистом до компетентних органів держави.

Суб'єктивне право в динаміці виступає як реалізація права у конкретних правовідносинах, яким відповідає конкретний обов'язок. Юридичний обов'язок вимагає позитивних дій, що відповідає певному праву. І права, і юридичний обов'язок впливають із норми права і пов'язані юридичним фактом, обумовлені ним.

Характерна риса всіх правовідносин по соціальному забезпеченню — наявність права правоздатного громадянина на одержання певного виду соціального забезпечення й відповідно цьому праву юридичного обов'язку органу державного управління надати громадянину певне соціальне благо. Це не означає, що в сфері соціального забезпечення правовідносини є простими, тобто складаються з одного повноваження й кореспондуючого йому обов'язку, або однобічними, коли повноваження належать одному суб'єктові правовідносин, а обов'язки — іншому. Більшість правовідносин у праві соціального забезпечення і складні, і двосторонні, з комплексом прав і обов'язків в обох суб'єктів.

Автором підручника вже відзначалося, що суб'єктивне право перетворюється під впливом *юридичних фактів*. Юридичні факти, що впливають на виникнення, зміну або припинення правовідносин, називаються підставами їх виникнення, зміни або припинення. При цьому такі факти у всіх випадках виникають із юридичних актів, тобто правомірні дії, вчинені з метою виникнення певних наслідків (зміни або припинення правовідносин).

Специфіка юридичних фактів, що впливають на виникнення правовідносин по соціальному забезпеченню, полягає в тому, що вони виникають зі складного юридичного складу, до якого входить не один, а два й більше юридичних фактів. Так, щоб одержувати пенсію, правоздатна особа звертається із заявою в орган Пенсійного фонду України, що приймає рішення щодо призначення певного виду пенсії. Сім'я не буде одержувати допомогу на дітей без звернення із заявою в районне управління праці та соціального захисту за місцем проживання і без винесення рішення по цьому питанню.

Метод соціального забезпечення проявляється, зокрема, у правопричинному характері норм, з одного боку, і в імперативному — з іншого. При їх реалізації один суб'єкт виявляє волю на одержання певного виду соціального забезпечення, інший — висловлює волю в наданні соціальних виплат. Саме цей характер галузевих норм і проявляється в підставах виникнення, зміни й припинення правовідносин по соціальному забезпеченню.

За загальним правилом, правовідносини по соціальному забезпеченню носять тривалий характер. Тому практичне значення має питання про підстави їх зміни. Це юридичний склад — волевиявлення громадянина й рішення органу спеціальної компетенції. Так, перехід з однієї пенсії на іншу може бути при наявності заяви пенсіонера, за рішенням органу Пенсійного фонду, а перерахунок пенсії — з ініціативи пенсіонера — рішенням того ж органу. Зміна правовідносин відбувається з появою нових юридичних фактів, що свідчать про виникнення нового права в забезпечуваної особи, тобто при змінах у її правоздатності.

Припиняються правовідносини по соціальному забезпеченню смертю забезпечуваної особи, а також спеціальним рішенням повноваженого органу (наприклад, у випадку визнання колишнього інваліда здоровим, коли відновлена працездатність) або закінченням встановленого в законодавстві строку (наприклад, припиненням виплати пенсії з нагоди втрати годувальника студентам по закінченні навчального закладу, але не більше ніж до досягнення ними 23-літнього віку).

Аналіз правовідносин по соціальному забезпеченню свідчить про їх різноманіття. Це вимагає їх наукової класифікації.

По ознаці первинності їх можна класифікувати на основні правовідносини (із приводу матеріального забезпечення й соціального обслуговування) і похідні (процедурні й процесуальні). Похідні правовідносини по встановленню юридичних фактів (складів) і розгляду спорів виникають в силу існування основних. Їх службова роль складається з обслуговування основних правовідносин, їх мета — з найбільшою повнотою й ефективністю реалізувати повноваження й обов'язки в основних правовідносинах.

Правовідносини по соціальному забезпеченню можна класифікувати й по об'єктах, матеріального й нематеріального блага, із приводу якого вони виникають. За цією ознакою основні правовідносини діляться на пенсійні (залежно від виду пенсії), із приводу тої або іншої допомоги, із приводу утримання непрацездатних громадян в інтернатах, із приводу лікування, медичного й санаторно-курортного обслуговування (з розмежуванням по видах такого обслуговування) та ін. Похідні правовідносини діляться на два основних види залежно від конкретного об'єкта: правовідносини із приводу встановлення юридичних фактів (процедурні) і із приводу розгляду спорів, захисту права на соціальне забезпечення (процесуальні).

5.2. Основні риси пенсійних правовідносин

Закріплене ст. 46 Конституції України право громадян на пенсію реалізується в пенсійних правовідносинах. Пенсійні правовідносини *являють собою юридичне відношення, волевиявлення громадянина й рішення органу спеціальної компетенції, у якому один суб'єкт — правоздатний громадянин або сім'я — має право на одержання регулярних пенсійних виплат за рахунок коштів пенсійного фонду й зобов'язані виконувати вимоги, пропоновані законом до пенсіонера, а другий — суб'єкт, що забезпечує, — зобов'язаний виплачувати йому пенсію певного виду й у повному розмірі.*

Суб'єкти пенсійних правовідносин. У конкретних пенсійних правовідносинах забезпечувана особа здобуває певну юридичну якість, що виражається через поняття «пенсіонер», хоча пенсіонер може бути суб'єктом інших правовідносин, наприклад, трудових. Законодавство не

забороняє пенсіонерам продовжувати трудову діяльність і встановлює виплату пенсії повністю працюючим пенсіонерам.

Пенсіонером у юридичному змісті називається особа, що в пенсійному правовідношенні має право на одержання пенсії певного виду.

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. пенсіонером називається особа, що відповідно до законодавства одержує пенсію, довічну пенсію, або члени його сім'ї, що одержують пенсію у випадку смерті цієї особи, у порядку, встановленому законодавством.

Відповідно до видів пенсій суб'єкти пенсійних правовідносин діляться на пенсіонерів за віком, по інвалідності, з нагоди втрати годувальника й за вислугу років.

Суб'єктом пенсійних правовідносин за певних умов може бути будь-яка застрахована особа, а в окремих випадках — члени її сім'ї. Ним може бути громадянин України, іноземець і особа без громадянства, що займається певним видом оплачуваної суспільно корисної діяльності. Це можуть бути працівники підприємств, установ, організацій, особи, що займаються підприємницькою й творчою діяльністю, державні службовці, інші категорії громадян, на яких поширюється обов'язкове державне пенсійне страхування.

Однак, щоб стати суб'єктом пенсійних правовідносин, особа повинна мати пенсійну правоздатність.

Під пенсійною правоздатністю розуміється здатність громадянина здобувати суб'єктивне право на пенсію й володіти ним, вступати в конкретні пенсійні правовідносини. Пенсійна правоздатність — це загальна й рівна властивість, соціально-правова категорія. Нею наділяються за певних умов усі громадяни. Наділяє громадян цією якістю держава. Пенсійна правоздатність перебуває в динамічному розвитку.

Момент виникнення пенсійної правоздатності залежить від виду конкретних правовідносин. Правоздатність у пенсійних правовідносинах за віком виникає в 60, 55, 50 і 45 років.

Здатність бути суб'єктом пенсійних правовідносин по інвалідності виникає з початком суспільно корисної діяльності.

Правоздатність сім'ї похідна від правоздатності годувальника, тому що сім'я стає «колективним пенсіонером» за тих самих умов, при яких годувальник міг стати пенсіонером по інвалідності.

Пенсійна правоздатність, як правило, супроводжується дієздатністю — здатністю реалізовувати права й виконувати обов'язки. Здійснюючи право на пенсію, громадяни виконують певні дії, що прийнято називати пенсійною дієздатністю.

У праві соціального забезпечення не встановлений вік, по досягненні якого виникає дієздатність. У зв'язку із цим звичайно застосовується відповідне правило, що діє в цивільному праві. Цивільна дієздатність виникає в повному обсязі з настанням повноліття, тобто по досягненні 18 років. На практиці дієздатними з приводу оформлення пенсії по інвалідності зізнаються громадяни, що не досягли 18 років.

Питання про дієздатність суб'єктів пенсійного забезпечення варто погоджувати з видом пенсії й властивостями юридичних фактів, як підстав забезпечення (дій, подій). Так само, як і правоздатність, дієздатність у соціальному забезпеченні виникає в різний час і залежно від того, на який вид пенсії особа має право.

У праві соціального забезпечення можливі ситуації, коли особа може бути правоздатною, але не дієздатною. Це означає, що неповнолітні особи, дієздатність яких обмежена за рішенням суду внаслідок тяжкого захворювання, реалізацію їх права на пенсію будуть здійснювати інші суб'єкти (батьки, опікуни або піклувальники). Відсутність дієздатності у суб'єктів характерна для таких правовідносин, як правовідносини, пов'язані з пенсійним забезпеченням неповнолітніх членів сім'ї померлого годувальника.

У пенсійних правовідносинах право одержання пенсії можуть здійснювати громадяни й за дорученням.

Другим суб'єктом пенсійних правовідносин є відповідний державний орган — страхувальник. Найчастіше таким органом є районне управління Пенсійного фонду України. Управління Пенсійного фонду виступає суб'єктом усіх видів пенсійних правовідносин, якщо забезпечення пенсіями проводиться на підставі Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. та інших спеціальних нормативних актів. Функції, права й обов'язки управління Пенсійного фонду визначені відповідними нормативними актами.

У якості суб'єктів пенсійних правовідносин можуть виступати уповноважені банки, організації, що здійснюють виплату й доставку пенсій.

Пенсійний фонд і його територіальні органи виступають як органи державної виконавчої влади, які діють у рамках повноважень, покладених на них державою.

Територіальне управління є суб'єктом пенсійних правовідносин як конкретний орган спеціальної компетенції і тільки, тому що держава в цілому не дала права йому виступати від її імені. Та обставина, що пенсія призначається цим органом, не має значення, тому що рішення про призначення пенсії є юридичним фактом, як правило, останнім у юридичному складі, що породжує пенсійні правовідносини. Таким рішенням лише підтверджується наявність суб'єктивного права на пенсію. Управління не вправі прийняти інше рішення, якщо є всі підстави, передбачені для призначення пенсії.

Суб'єктами усіх видів пенсійних правовідносин сьогодні виступають відповідні органи Пенсійного фонду України (районні, обласні управління). Їм передані функції призначення пенсій по окремих нормативних актах про пенсійне забезпечення військовослужбовців, працівників міліції та інших категорій громадян.² Особам, що проходили службу в органах МВС і Служби безпеки, пенсії призначають відповідні обласні органи пенсійного фонду. У них створюються спеціальні структури по призначенню пенсій. Органи, що встановлюють право на пенсію, та ті, хто її призначає, одночасно виступають і суб'єктами, зобов'язаними виплачувати пенсії (пенсії виплачуються через ощадні банки).

Об'єкти пенсійних правовідносин. Питання про об'єкт правовідносин у юридичній літературі є найбільш дискусійним, по ньому дотепер не знайдено єдиного рішення. На думку одних вчених, об'єктами правовідносин служать певні суспільні відносини, інших — речі й інші блага, третіх — і те й інше. При розгляді цього питання необхідно відрізнити об'єкт права й об'єкт правовідносин¹.

---

¹ Алексеев С.С. Об объекте права и правоотношении // Вопросы общей теории советского права. — М., 1960. — С. 284—306.

² Офіційний вісник України, 2006. — № 44. — С. 2947.

Під об'єктом права розуміється предмет регулювання, тобто певне коло суспільних відносин, врегульованих правовими нормами.

Об'єктом правовідносин є об'єк, регульованих правом суспільних відносин, тобто зовнішні предмети, на які спрямовані ці відносини. До таких об'єктів В.С. Андреев, наприклад, відносить окремі види суспільних відносин, що виступають у правовій формі. Об'єктом усіх пенсійних правовідносин виступає пенсія певного виду. Такої ж позиції дотримуються вчені І.В. Гуцин¹ та А.Д. Зайкін².

На наш погляд, їх думка досить обґрунтована, і ми її підтримуємо. Однак вважаємо, що найбільш повно викладені й критично оцінені теорії про об'єкт правовідносин Ю.К. Толстим, який стверджує, що всяке правовідношення має свій об'єкт, яким є фактичне і суспільне відношення, на яке правовідношення впливає³.

У пенсійних правовідносинах об'єкт має самостійне значення, він не збігається з діями суб'єктів пенсійних правовідносин та існує для того, щоб сторони пенсійних правовідносин могли реалізувати свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки, на нього спрямований їх вплив. Виходить, об'єктом правовідносин є те, на що спрямовано суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин. Пенсійні правовідносини, як уже вказувалося, — майнове відношення. Його об'єктом є пенсія, з якою пов'язані суб'єктивне право пенсіонера і юридичний обов'язок органа, що здійснює пенсійне забезпечення.

Пенсійні правовідносини, як і в основному всі інші матеріальні правовідносини цієї галузі права, можуть бути класифіковані за видами об'єктів. Об'єктами видових пенсійних правовідносин виступають пенсії за віком, за вислугу років, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника. Кожний із цих об'єктів містить у собі родові ознаки пенсійного забезпечення й одночасно має видові відмінності (характер підста-

---

¹ Гуцин І.В. Право членів колгоспа на пенсію. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 108.

² Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. — М.: Изд-во МГУ, 1974. — С. 108.

³ Толстой Ю.К. К теории правоотношения. — Изд-во ЛГУ, 1959. — С. 65.

ви, суб'єктивний склад, цільове призначення та ін.) і основний правовий режим. Так, пенсія за віком, як об'єкт пенсійних правовідносин однойменного виду, виплачується особам пенсійного віку, що мають відповідний стаж роботи, незалежно від стану працездатності, довічно.

Пенсія по інвалідності, навпроти, виплачується особам, що втратили повністю або частково здатність до праці, а строк її виплати визначений часом, на який встановлена інвалідність.

За допомогою пенсійних правовідносин індивідуалізується — конкретизується — майнова частка (гроші) пенсіонера в загальному Пенсійному фонді. Цю частку повинен видати (виплатити) пенсіонеріві орган пенсійного забезпечення за рахунок коштів Пенсійного фонду.

До виникнення пенсійних правовідносин пенсія ще не виділена із загальної суми коштів цього фонду; вона не індивідуалізована й не конкретизована стосовно до майбутніх суб'єктів пенсійних правовідносин. Тому в літературі по пенсійному праву правильно відзначається, що при виникненні пенсійних правовідносин ще немає реального об'єкта, оскільки грошові суми, на які має право пенсіонер, поки не виділені із загальних коштів фонду як пенсія. Лише в результаті дій іншого суб'єкта призначається певна сума грошей, як пенсія, й передається пенсіонеріві, як суб'єктові правовідносин¹.

Зміст пенсійних правовідносин. У структуру пенсійних правовідносин, поряд з іншими елементами, входить матеріальний зміст (поводження суб'єктів) і юридичний зміст (суб'єктивні права й обов'язки), а якщо коротше сказати, то зміст правовідносин становлять права й обов'язки їх суб'єктів.

За своїм змістом пенсійні правовідносини — складні й двосторонні відносини. Комплекс прав і обов'язків виникає в обох суб'єктів, що беруть участь. Найважливіше право пенсіонера — право на одержання вибраного ним виду пенсії в установленому розмірі за місцем проживання з доставкою додому. За бажанням пенсіонера належна йому пенсія може бути зарахована на рахунок в ощадному банку.

---

¹ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — Изд-во Моск. ун-та, 1986. — С. 143; Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. — Изд-во МГУ, 1974. — С. 110.

Пенсіонер вправі видати будь-якій іншій особі належно оформлене доручення на одержання пенсії. Пенсіонер має й інші права, наприклад, одержувати нараховані, але не затребувані суми пенсії за минулий час. Він може вимагати суми пенсії, не отриманої вчасно з вини органу, що призначає й виплачує пенсію, за весь минулий час без обмеження будь-яким терміном. При утриманні з пенсії пенсіонер у всіх випадках має право на одержання половини її.

Одночасно нормами права на пенсіонера покладені обов'язки. Усі вони мають на меті попередити переоплати страхових коштів. Пенсіонер зобов'язаний повідомляти відповідні відомості управлінню Пенсійного фонду про зміни, якщо вони тягнуть до зниження розміру пенсії. Так, пенсіонери, що одержують пенсію у зв'язку з втратою годувальника або надбавку до пенсії на непрацездатних членів сім'ї, зобов'язані повідомляти управління Пенсійного фонду про зміни в складі сім'ї.

Відзначеним правам і юридичним обов'язкам пенсіонерів відповідають повноваження органів Пенсійного фонду. Їх основний обов'язок — своєчасне призначення й виплата пенсії певного виду й розміру. Так, органи Пенсійного фонду повинні робити виплату пенсій щомісяця у встановлений законодавством термін (до 25 числа).

Доставляти й переказувати пенсії повинні уповноважені органи зв'язку за рахунок коштів Пенсійного фонду.

У нормах права соціального забезпечення визначені умови, при яких органу, що забезпечує виплату пенсії, надано право виконувати функції утримання з пенсій, а також розміри таких утримань. За рішенням органу, що призначив пенсію, можуть бути стягнені суми пенсії, зайво виплачені пенсіонераві внаслідок зловживання з його боку: у результаті подання документів зі свідомо неправильними відомостями, приховування заробітку або іншого доходу, не надання відомостей про зміни в складі сім'ї.

Допускаються утримання й на підставі судових рішень, визначень, постанов і вироків, виконавчих написів нотаріальних контор та інших рішень і постанов, виконання яких відповідно до законодавства здійснюється у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Ніякі інші утримання з пенсій не допускаються.

Установлені права і юридичні обов'язки сторін пенсійних правовідносин і будуть складати їх зміст.

Підстави виникнення, зміни й припинення пенсійних правовідносин. Із загальної характеристики пенсійних правовідносин видно, що їхньому руху сприяють певні юридичні факти. Це не тільки їх відмітна ознака, але й основна функція в суспільних відносинах. Юридичні факти активно впливають на розвиток правовідносин. Однак у різних пенсійних правовідносинах їх склад неоднаковий, і роль окремих юридичних фактів у пенсійному забезпеченні також різна.

Підставою виникнення пенсійних правовідносин виступає не одиничний факт, а складний юридичний склад. Із приводу складових його елементів у юридичній літературі висловлені різні думки. Деякі вчені (В.С. Андрєєв, І.В. Гущин та ін.) включають у цей склад властиво юридичний факт — події, з якими зв'язані даний вид забезпечення (вік, інвалідність, втрата годувальника, вислуга років), юридично значима передумова (суспільно корисна діяльність) і юридично значимі обставини (стаж, наявність непрацездатних членів сім'ї та ін.). При цьому звернення громадянина до власника підприємства або уповноваженого ним органу (роботодавцеві), а також позитивне рішення адміністрації підприємства зізнаються тільки одним з етапів реалізації суб'єктивного права на пенсію, пов'язаних з формуванням і розвитком об'єкта правовідносин.¹

Інша група авторів (А.Д. Зайкін, В.А. Тарасова та ін.) у юридичний склад, що впливає на виникнення пенсійних правовідносин, крім зазначених юридичних фактів включають також волевиявлення громадянина про призначення йому пенсії й рішення компетентного органу про таке призначення. При цьому в складному юридичному складі виділяються факти, що свідчать про наявність у громадянина пенсійної правоздатності, або факти, що свідчать про незавершені юридичні наслідки. До них відносять вік, стаж, інвалідність та ін. Поряд із цим виділяються волевиявлення громадянина й органу, що призначає пенсію².

---

¹ Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. Изд-во МГУ, 1974. — С. 27—29; Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения. Изд-во МГУ, 1974. — С. 11.

² Тарасова В.А. Процедурные правоотношения. — В кн.: Советское право социального обеспечения // Под ред. А.Д. Зайкина. — С. 112.

При дослідженні питання щодо суб'єктів правовідносин по соціальному забезпеченню відзначалося, що життєві обставини можуть мати різне юридичне значення. Одні з них входять як умови в правоздатність — цю передумову вступу в правовідносини, інші — виступають підставами виникнення, зміни, припинення правовідносин. Такі юридичні факти, як досягнення певного віку, настання інвалідності, смерть годувальника, стаж, утримання й інші, входять до складного юридичного складу, що тягне визнання у особи пенсійної правоздатності.

Підставою виникнення правовідносин служить інший складний юридичний склад. До нього входять два юридичних акти: волевиявлення громадянина стати пенсіонером і рішення органу про призначення пенсії. Нормами права підтверджується, що автоматично, з однієї тільки правоздатності, пенсійні правовідносини не виникають. Громадянинові при цьому належить ініціатива виникнення не тільки «предпенсійних» правовідносин. Його звернення до органу, що призначає пенсію, означає, що його воля поширюється за межі визнання його таким, що має право на пенсію. Ціль його звернення до зазначених органів — одержання пенсії певного виду й у певному розмірі.

Заява про призначення пенсії подається обов'язково або за місцем роботи, або безпосередньо в орган Пенсійного фонду за місцем проживання заявника.

У заяві повідомляються анкетні дані заявника, його адреса, вид пенсії, що він просить призначити, а також відомості про те, чи одержує він яку-небудь пенсію, вказується число членів сім'ї, що перебувають на його утриманні.

Другий обов'язковий факт, що входить до складного юридичного складу, що тягне виникнення пенсійних правовідносин, — це рішення компетентного органу про призначення пенсії. Цей орган, визнаючи особу правоздатною, призначає їй пенсію певного виду й у певному розмірі. До винесення такого рішення волевиявлення правоздатної особи ще не породжує пенсійних правовідносин. Тільки сукупність двох і більше юридичних фактів — правомірних волевиявлень, спрямованих на рух правовідносин, породжує їх виникнення.

Зміна пенсійних правовідносин. Триваючі пенсійні правовідносини можуть змінюватися. При цьому змінюється або об'єкт правовідносин (вид пенсії), або суб'єкт, що одержує її

(наприклад, при зміні складу сім'ї), або зміст (наприклад, при перегляді розміру пенсії).

Як правило, підставою зміни правовідносин служить той же юридичний склад, що й при виникненні правовідносин: волевиявлення пенсіонера й рішення органу, що призначає пенсію. Так, від дня подачі пенсіонером заяви орган Пенсійного фонду переводить пенсіонера з однієї пенсії на іншу (наприклад, з пенсії по інвалідності на пенсію за віком). Уряді випадків пенсійні правовідносини змінюються у зв'язку з підвищенням розмірів пенсій.

Тільки за період чинності Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» декілька разів збільшувалися пенсії. Останні рішення Уряду про встановлення щомісячного розміру пенсійних виплат на рівні прожиткового мінімуму є значним кроком у пенсійно-му реформуванні, оскільки виконані вимоги ст. 46 Конституції України про забезпечення рівня пенсії громадян не нижче прожиткового мінімуму.

Правовідносини можуть бути змінені й при винесенні МСЕК рішення про зміну групи інвалідності або її причин.

Припинення пенсійних правовідносин. Підставою для припинення правовідносин можуть бути як окремі юридичні факти, так і складні юридичні склади: смерть пенсіонера, відновлення працездатності у колишнього інваліда, досягнення дітьми померлого годувальника 18-літнього віку, а студентами вищих навчальних закладів — 23-літнього віку.

З перерахованих випадків складний юридичний склад виступає як підстава припинення пенсійних правовідносин при переході з одного виду пенсії на іншу. Так, при переході з пенсії по інвалідності на пенсію за віком (за бажанням громадянина, якщо є право вибору однієї із цих пенсій) припиняється один вид пенсійних правовідносин і виникає інший — на підставі складного юридичного фактичного складу, до якого увійдуть наступні елементи:

- волевиявлення громадянина, що володіє пенсійною правоздатністю й правом вимагати призначення пенсії;
- досягнення пенсійного віку;
- наявність необхідного за законом трудового (страхового) стажу;
- рішення територіального органу Пенсійного фонду про призначення пенсії за віком.

5.3. Процедурні і процесуальні правовідносини у сфері права соціального забезпечення

При реалізації права на соціальне забезпечення виникають процедурні й процесуальні правовідносини. Вони носять похідний характер від основних матеріальних правовідносин і спрямовані на здійснення й охорону прав громадян у сфері соціального забезпечення. Майже всім матеріальним правовідносинам передують процедурні правовідносини по призначенню конкретних видів забезпечення. Вони тісно пов'язані з матеріальними правовідносинами.

Процедурні правовідносини — результат здійснення процедурних норм. Саме процедурна норма відповідає на запитання: «У якому порядку ці права й обов'язки можуть і повинні бути реалізовані»¹.

До процедурних правовідносин у праві соціального забезпечення відносяться юридичні відносини двох видів: по-перше, пов'язані із встановленням конкретного факту, що має юридичне значення (інвалідність, стаж роботи, утримання), по-друге, спрямовані на встановлення юридичного складу в цілому — передумови володіння правоздатністю на певний вид соціального забезпечення (наприклад, встановлення віку й стажу, необхідних для призначення пенсії за віком).

Процесуальні правовідносини виникають при розгляді різних суперечок між суб'єктами основних або процедурних правовідносин (наприклад, при відмові в призначенні пенсії або неправильному вирахуванні допомоги з тимчасової непрацездатності).

Суб'єктами зазначених правовідносин є громадяни, що мають право на той або інший вид соціального забезпечення. Їх правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність) на вступ до усіх видів процедурних і процесуальних правовідносин настає одночасно із правосуб'єктністю на вступ до основних правовідносин. За недієздатних правоздатність реалізують законні представники (батьки, опікуни), а також ті організації, які прийняли на себе турботу про забезпечувану особу (наприклад, від імені дитини із заявою про встановлення необхідних фактів для визначення його в дитячий будинок може

---

¹ Тарасова В.А. Процедурные правоотношения. — В кн.: Советское право социального обеспечения / Под ред. А.Д. Зайкина. Изд-во МГУ, 1974. — С. 112.

звертатися будинок дитини або дитячий приймач). Другий суб'єкт залежить від виду правовідносин і його групи.

Першу групу процедурних правовідносин становлять відносини правоздатного громадянина з органом, що має право на встановлення якого-небудь факту, що має юридичне значення в соціальному забезпеченні. Ними виступають наступні організації: 1) МСЕК, що встановлює інвалідність, її групу (ступінь втрати працездатності), причину й час настання інвалідності; 2) державні установи охорони здоров'я, що роблять експертизу тимчасової непрацездатності; 3) органи РАГС, що встановлюють вік, факт смерті і її причину, стан у шлюбі¹; 4) ЖЕКи, сільські ради, що встановлюють факт знаходження на утриманні, спорідненості, складу сім'ї, місця проживання; 5) підприємства, установи, організації та ін., що встановлюють стаж роботи, її характер, середній зарібок та ін.; 6) архівні установи, що засвідчують юридично значимі факти, що мали місце в минулому (стаж і характер роботи, вік).

Підставою виникнення даного виду правовідносин служить заява громадянина або осіб і організацій, що виступають від його імені в якості законних або фактичних представників, про встановлення конкретного факту, що має юридичне значення.

Зміст процедурних правовідносин розкривається через суб'єктивні права й обов'язки учасників цих відносин, а саме: через право громадянина вимагати перевірки необхідних фактів, що підтверджують його право на конкретний вид забезпечення; вимагати дотримання встановленої процедури розгляду справи (наприклад, строків розгляду скарги); вимагати допомоги в здійсненні прав, пов'язаних з одержанням пенсій, допомоги, інших соціальних виплат; вимагати захисту свого права у відповідних компетентних органах.

Зміст цих правовідносин становить обов'язок правочинного органу встановити відповідний факт при наявності до того підстав. Але не завжди юридичний зв'язок при цьому простий. У ряді випадків громадянин або орган, що звертається із заявою, несуть і обов'язок по поданню доказів, які підтверджують виникнення певних обставин (наприклад, інвалідності, її причини та ін.).

---

¹ Встановлення цих фактів у судах регулюється нормами цивільно-процесуального права.

Найбільш складні й соціально значимі правовідносини між громадянами й медико-соціальними експертними комісіями (МСЕК). Вони визначають стан працездатності й встановлюють групу інвалідності, її причину, час настання, медичні показання до водіння транспортних засобів, у тому числі автомобілів з ручним управлінням, необхідність утримання осіб похилого віку і хворих в інтернатах, а також виконують інші функції. При встановленні інвалідності МСЕК видає інвалідові довідку певної форми. Припиняються правовідносини із МСЕК після видачі зазначеної довідки або прийняття висновку про відсутність інвалідності.

Інші правовідносини цієї групи також завершуються рішенням органу про наявність або відсутність обставини, що має юридичне значення для надання того або іншого виду соціального забезпечення. Як правило, такі обставини — приватна передумова, один з юридичних фактів, що входить у складний фактичний склад, що свідчить про правоздатність громадянина на певний вид соціального забезпечення.

Факти, що встановлені в процедурних правовідносинах першої групи, служать доказами в процедурних правовідносинах другої групи. Ці юридичні відносини виникають також по волевиявленню громадянина із суб'єктами, що мають право виносити рішення про надання заявникові певних видів матеріального забезпечення (пенсій, допомоги) і соціального обслуговування (місця вбудинках-інтернатах для осіб похилого віку та інвалідів).

Органи охорони здоров'я й Пенсійного фонду України виступають одночасно суб'єктами як основних правовідносин (по забезпеченню пенсіями й допомогою, лікуванню), так і процедурних (по перевірці обставин, від яких залежить право на певний вид соціального забезпечення і які завершуються винесенням відповідного рішення).

Найважливіше місце серед другої групи процедурних правовідносин займають відносини між громадянами та районними управліннями Пенсійного фонду. Суб'єктами цих правовідносин є громадяни пенсійного віку, інваліди й сім'ї, що втратили годувальника.

Другий суб'єкт даної групи процедурних правовідносин може бути одиничним (в особі одного органа). Здвоєний суб'єкт введений законодавцем для забезпечення процедури встановлення складного складу працюючим громадянам. Так, заяву про призначення пенсії працівники подають

власникові підприємства або уповноваженому їм органу за місцем останньої роботи. Адміністрація підприємства, установи, організації разом із профспілковим комітетом оформлює всі необхідні документи про стаж і заробіток і своє подання, разом із заявою працівника (його сім'ї), направляє в районне управління Пенсійного фонду для вирішення питання про призначення пенсії.

Зазначені допоміжні суб'єкти мають обов'язки по перевірці всіх фактів, що свідчать про наявність або відсутність пенсійної правосуб'єктності працюючої особи, і по зборі всіх доказів, що підтверджують наявність відповідних фактів, що мають юридичне значення для призначення пенсії. Юридичний зв'язок з даним суб'єктом припиняється складанням особливого документа — подання в орган Пенсійного фонду або письмової відмови в поданні до призначення пенсії із вказівкою мотивів відмови, якщо, на думку адміністрації, не має права на пенсію. У цьому випадку працівники, члени їх сімей можуть подати заяву про призначення пенсії безпосередньо в територіальний орган Пенсійного фонду за місцем проживання.

Другим учасником у даних правовідносинах виступає орган пенсійного забезпечення. Орган пенсійного забезпечення визначає право громадянина на пенсію, встановлює повний юридичний склад, що свідчить про пенсійну правоздатність, і виносить рішення про призначення пенсії.

Підставою виникнення даної групи процедурних правовідносин є волевиявлення громадянина. Винесенням рішення про призначення пенсії встановлюються правовідносини між громадянином і органом пенсійного забезпечення. Це рішення служить доповненням до волевиявлення громадянина, щоб виникли пенсійні правовідносини, тому що з цього моменту починається виплата пенсії.

Різний і об'єкт процедурних і пенсійних правовідносин. У перших правовідносинах об'єктом виступає повний юридичний склад, що свідчить про пенсійну правосуб'єктність, у другому — саме матеріальне благо — пенсія. З моменту винесення органом пенсійного забезпечення рішення суб'єкт перших правовідносин, — правоздатний громадянин, стає пенсіонером.

Нормами права чітко визначені ті юридичні факти, сукупність яких — складний юридичний склад — викликає

право громадянина на конкретний вид пенсії. У законодавчому порядку визначена допустимість доказів для підтвердження того або іншого факту. Так, для призначення пенсії по старості необхідно не тільки досягнення певного віку (різного в залежності від умов праці, складу сім'ї й інших умов), але й наявність певним чином підтвердженого стажу (різного по видах і тривалості, в залежності від умов праці, складу сім'ї та інших обставин).

При призначенні пенсії по інвалідності орган пенсійного забезпечення встановлює даний факт, достатній при настанні інвалідності від трудового каліцтва або професійного захворювання, а при інвалідності від загального захворювання — ще й наявність загального стажу роботи, диференційованого залежно від віку.

Процедурні правовідносини можуть змінюватися за заявою громадянина, наприклад, про переведення його з одного виду пенсії на інший. У такому випадку орган пенсійного забезпечення вносить нове рішення від дня подачі відповідної заяви з усіма необхідними документами. Припиняються дані правовідносини рішенням органу пенсійного забезпечення або про призначення пенсії, або про відмову в такому призначенні.

Процесуальні правовідносини можуть виникати по скаргах громадян — суб'єктів як основних, так і процедурних правовідносин. Одним суб'єктом у них завжди виступає зацікавлена особа, що звертається зі скаргою, а іншим — орган, що має право на розгляд скарги. Нормами права при цьому визначені права й обов'язки органів, що розглядають скарги, строки їх розгляду й порядок винесення рішень по скаргах.

Таким чином, автор прагнув докладно розглянути дві підсистеми родових правовідносин — матеріальні й процедурні, що представляє, на нашу думку, як теоретичний інтерес, так і практичне значення. Процедурні правовідносини виконують «місію» обслуговування: або сприяють реалізації права громадян у сфері соціального забезпечення, або відновлюють це право в особливій організаційній формі — процедурній.

Процедурні правовідносини по вирішенню спорів в соціальному забезпеченні є охоронними¹.

---

¹ Иванова Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — Изд-во Моск. ун-та, 1986. — С. 54-55.

Розділ VI

ТРУДОВИЙ (СТРАХОВИЙ) СТАЖ І ВИСЛУГА РОКІВ

6.1. Поняття трудового стажу. його види і значення у сфері соціального забезпечення

Трудовий стаж у найбільш загальній формі визначається як тривалість виробничої діяльності працівника. Таке визначення вірне, але не конкретне. Для більш повного визначення пропонується вказувати додатково на оплачуваний і соціально застрахований характер трудової діяльності й здійснення її в певній формі.

Законодавство істотно підняло роль і значення трудового стажу у сфері соціального забезпечення.

Трудовий стаж має конкретний характер. Він має різне значення й зміст стосовно до різних галузей права та навіть окремих інститутів однієї галузі.

Трудовий стаж, як інститут права соціального забезпечення, має визначення поняття. У юридичній літературі трудовий стаж визначається як тривалість оплачуваної суспільно корисної діяльності громадянина в суспільному виробництві, а також прирівняної до неї діяльності, з якою право зв'язує певні юридичні наслідки¹.

Розглядаючи зміст поняття трудового стажу, слід зазначити, що тривалість трудового стажу вимірюється, як правило, у роках, місяцях і днях, а в деяких випадках, сезонно — у місяцях. Однак в одних випадках ураховуються тільки число робочих днів, а в інших — місяці, у яких працівник займався суспільно корисною діяльністю більше половини робочих днів.

У стаж роботи включається, як правило, час оплачуваної трудової діяльності; час виконання роботи (або іншої суспільно корисної діяльності) без оплати у трудовий стаж не включається (виключення встановлені в деяких випадках, наприклад, служба в армії, час навчання у вищих навчальних закладах та ін.); при цьому правові форми оплати

---

¹ О трудовом стаже см.: работы В.С. Андреева, А.Д. Зайкина, других авторов.

праці не мають значення. У стаж включається час оплачуваної діяльності, яка здійснюється у різних правових формах (у формі найманого робітника підприємства, як члена колективного сільськогосподарського підприємства, кооперативу або орендного колективу, селянського (фермерського) господарства, у формі військової служби та ін.).

У певних випадках, передбачених законом, у трудовий стаж працівника включається час, коли він не працював, але за ним збереглося місце роботи (посада). Наприклад, час хвороби, виконання державних і суспільних обов'язків з відривом від основної роботи, знаходження в черговій і додатковій відпустці та ін.

Стаж роботи обчислюється районними управліннями Пенсійного фонду відповідно до вимог Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. за даними, що зафіксовано в системі персоніфікованого обліку, а за періоди до введення системи персоніфікованого обліку — на основі документів і в порядку, певному Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Право на окремі види пенсійного забезпечення, їхній розмір поставлений у пряму залежність не тільки від факту суспільно корисної діяльності, але, як правило, від тривалості трудового стажу. Наприклад, для виникнення права на пенсію за віком встановлюються вимоги віку й мінімального стажу роботи для чоловіків: пенсія призначається по досягненню 60 років і наявності страхового стажу не менше 5 років, для жінок — відповідно 55 років і 5 років¹.

Мінімальний розмір пенсії за віком при наявності в чоловіків 25, а в жінок — 20 років страхового стажу встановлюється у розмірі прожиткового мінімуму для осіб утративших працездатність, визначеного законом.

Законодавством передбачається підвищення розміру пенсії за віком залежно від тривалості страхового стажу у випадку відстрочки часу виходу на пенсію за віком.

Установлення законодавцем норми трудового стажу, як юридичного факту в соціальному забезпеченні, спрямоване на те, щоб працездатна людина своєю працею протягом певного часу створювала суспільний національний продукт.

---

¹ Ст. 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Значення трудового стажу, як юридичного факту в соціальному забезпеченні, багатогранне: він (разом з іншими певними юридичними фактами) породжує виникнення ряду пенсійних правовідносин, впливає на основний розмір пенсії суб'єкта цих правовідносин (по старості, по інвалідності, у разі втрати годувальника), від нього залежить загальний розмір пенсії по старості.

Трудовий стаж відноситься до числа таких юридичних фактів, які вимагають спеціального оформлення, тобто наявність трудового стажу повинно бути певним чином установлене. Установлення стажу — особлива процедура, що полягає у вирахуванні стажу за певними, передбаченими у законодавстві правилами¹.

У соціальному забезпеченні важливе значення має класифікація трудового стажу на окремі види. Розрізняють стаж загальний, спеціальний, безперервний і страховий стаж. Така класифікація трудового стажу дозволяє диференційовано підходити до призначення різних видів пенсій. Але сьогодні не всі види трудового стажу застосовуються. Втрачає своє колишнє значення безперервний трудовий стаж, але зате зростає роль страхового, загального й спеціального стажу роботи.

Для призначення пенсії по старості на загальних підставах потрібен загальний стаж роботи, а для встановлення пенсії на пільгових умовах — спеціальний.

Загальний трудовий стаж — це загальна сумарна тривалість трудової й іншої суспільно корисної діяльності, незалежно від місця роботи, часу й наявних перерв. Він є визначальною умовою для пенсійного забезпечення кожного працівника.

Спеціальний стаж — сумарна тривалість трудової діяльності (державної служби), але виділена із загального стажу або за її змістом, або за умовами праці, у тому числі по займаній посаді, професії, у яких вона проходила. Спеціальний стаж є однією з важливих умов для пенсійного забезпечення на пільгових умовах, за вислугу років. Найбільш пільгові умови виходу на пенсію надаються тим, хто працював на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, а також ліквідаторам і потерпілим громадянам у Чорнобильській катастрофі.

---

¹ Стст. 24, 25 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Безперервний стаж — це тривалість безперервної трудової діяльності працівника на одному підприємстві, в установі, організації. Однак у цей час безперервний стаж втрачає своє визначальне значення в праві соціального забезпечення.

Страховий стаж. Страховий стаж, як правова категорія, уперше називається в українській пенсійній системі в Концепції соціального забезпечення населення України, схваленої постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р.¹ Це самостійний вид трудового стажу, що вперше одержав своє законодавче визнання в ст. 9 Основ законодавства, про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р.²

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»,³ страховий стаж визначається як період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню й за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не менше мінімального страхового внеску, встановленого законом.

Зміст страхового стажу вужче змісту загального трудового стажу: у нього не включаються періоди трудової діяльності (служби), коли працівник не підлягав і не платив страхові внески по обов'язковому пенсійному страхуванню.

Основною метою виділення страхового стажу в самостійний вид трудового стажу є вдосконалювання механізму визначення розмірів пенсій, залежно від фактичної тривалості сплати страхових внесків і внеску працівників протягом всієї трудової діяльності. Встановлення страхового стажу дозволило індивідуалізувати (персоніфікувати) облік відомостей про застрахованих осіб (трудова стажі, заробітку, страхових внесках). Усі відомості індивідуального характеру заносяться в особові рахунки застрахованих працівників. Застрахованій особі видається страхове свідчення, що обов'язково пред'являється за місцем роботи.

Однак страховий стаж — категорія нова, що розвивається. Вона застосовується недавно й не скасовує існуючі види трудового стажу.

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 6. — Ст. 32.

² Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — Ст. 121.

³ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 49—51. — Ст. 376.

6.2. Порядок встановлення загального стажу роботи

Законодавством установлений певний порядок встановлення загального стажу та включення в нього різних видів трудової та іншої суспільно корисної діяльності.

Вирахування загального стажу й включення в нього різних видів суспільно корисної діяльності регламентується раніше чинним законодавством, що було прийнято до набрання чинності Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

У загальний стаж роботи включається всяка робота, що її працівник виконував на підставі трудового договору (контракту), на підприємствах, в установах, організаціях, а також на підставі членства в колективних і кооперативних господарствах, незалежно від форм власності й тривалості роботи.

Стаж роботи має рівне значення для всіх соціальних груп. Законодавством скасоване існувавше раніше обмеження для членів колективних господарств, коли їхній виробничий стаж не тільки не прирівнювався до стажу робітників та службовців, але й зараховувався в стаж за умови виконання встановленого в господарстві мінімуму трудової участі.

Законом встановлене правило, що в стаж роботи зараховується будь-яка робота, на якій працівник підлягав обов'язковому державному соціальному страхуванню. Це означає, що в пенсійний стаж включається не тільки робота з наймання, але й індивідуальна трудова діяльність громадян, у тому числі зайнятих у колективах орендарів, у селянських (фермерських) господарствах, робота за цивільно-правовими договорами, якщо сплачувалися страхові внески в Пенсійний фонд.

У стаж роботи включається творча діяльність письменників, художників, композиторів і інших творчих працівників, військова служба й служба в органах безпеки та внутрішніх справ, у воєнізованій охороні й спеціальному зв'язку, у гірничорятувальних частинах незалежно від відомчої підпорядкованості й наявності спеціального або військового звання.

У трудовий стаж включається навчання у вищих навчальних закладах, у школах і на курсах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації, в аспірантурі, докторантурі й клінічній ординатурі.

У стаж роботи включається й час догляду за деякими категоріями непрацездатних. Мається на увазі час догляду за

інвалідом у віці до 16 років, а також за пенсіонером, що за висновком медичної установи має потребу в постійному сторонньому догляді.

У стаж роботи при призначенні пенсії по старості включається також час перебування на інвалідності у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійному захворюванні.

Не забуті непрацюючі жінки, зайняті вихованням дітей: при призначенні пенсії у трудовий стаж включається час догляду непрацюючої матері за малолітніми дітьми, але не більш ніж до досягнення кожною дитиною віку 3-х років при призначенні пенсії за віком.

Зараховується у трудовий стаж і період проживання дружин військовослужбовців офіцерського складу, прапорщиків, мічманів і надстрокової служби із чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їхнього працевлаштування за фахом (тільки як виключення, але не більше 10 років). Період проживання із чоловіком-військовослужбовцем у таких місцевостях підтверджується довідками, видаваними командирами (начальниками) військових частин, військкоматами.

Стаж обчислюється по фактичній тривалості трудової діяльності, тобто від дня наймання на роботу роботодавцем і до дня її припинення (звільнення). Однак іноді він може обчислюватися й у пільговому порядку. Пільгове обчислення стажу встановлене насамперед для військовослужбовців, що брали участь у бойових діях, у тому числі при виконанні миротворчих операцій за рішенням ООН.

Обчислення стажу військовослужбовцям проводиться на умовах і в порядку, установленому для проходження служби при призначенні пенсії за вислугу років¹. Застосовується такий Порядок обчислення — один місяць — за три.

На пільгових умовах обчислюється стаж роботи учасникам Великої Вітчизняної війни, реабілітованим громадянам, медичним працівникам деяких спеціалізованих уста-

---

¹ Порядок обчислення вислуги років, призначення й виплати пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби й військової служби за контрактом, особам начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і членам їхніх родин: Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393 // СП України. — 1992. — № 7. — Ст. 182; 1994. — № 9. — Ст. 230.

нов системи охорони здоров'я, працівникам водного транспорту й ін. Так, громадянам, необґрунтовано притягнутим до кримінальної відповідальності, необґрунтовано репресованим і згодом реабілітованим, час утримання під вартою, час відбування покарання в місцях позбавлення волі й заслання, а також знаходження на примусовому лікуванні зараховується в стаж у потрібному розмірі.

У Законі обґрунтована й установлена норма про пільгове врахування стажу за період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. У подвійному розмірі зараховується в стаж робота на підприємствах, у тому числі як вільнонайманий склад у військових частинах, а час перебування у фашистських концтаборах (гетто) та інших місцях примусового змісту громадян у період війни, у тому числі дітей, насильно вивезених з тимчасово окупованої території, — у потрібному розмірі. Робота в м. Ленінграді в період його блокади в роки війни з 8 вересня 1941 р. по 27 січня 1944 р. зараховується в стаж роботи в потрібному розмірі, час проживання в м. Ленінграді в цей період — у подвійному розмірі.

Пільги по врахуванню стажу роботи передбачені для медичних працівників, зайнятих у лепрозорних і протичумних установах, в установах (відділеннях) по лікуванню осіб, заражених вірусом імунодефіциту людини або хворих СНІДом, у патологоанатомічних і реанімаційних відділеннях лікувальних установ. Час роботи в цих установах зараховується в стаж роботи в подвійному розмірі. Це правило поширюється на всіх працівників зазначених установ, незалежно від займаної посади й характеру виконуваної роботи.

У пільговому порядку загальний стаж обчислюється працівникам водного транспорту (плавскладу окремих видів суден морського й річкового флоту — капітанам суден і їхнім помічникам; технічному персоналу — машиністам, кочегарам, електрикам, радіооператорам, майстрам по виdobутку й обробці риби й ін.). Повний навігаційний період зараховується в стаж за рік роботи.

Залік повного сезону роботи за рік стажу роботи передбачений спеціальним Списком підприємств і організацій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України¹.

¹ СП України. — 1992. — № 12. — Ст. 271.

Повним навігаційним періодом і повним сезоном вважається тривалість навігації або фактична тривалість певного виду сезонних робіт у даній місцевості. Якщо працівник проробив неповну навігацію або неповний сезон, його робота зараховується в стаж по фактичній тривалості.

Таким чином, загальний трудовий стаж обчислюється в загальному й пільговому порядку. Стаж, як ми вже відзначали, є юридичним фактом, що разом з пенсійним віком визначає право на пенсію по старості; він необхідний при призначенні пенсії по інвалідності й у зв'язку з втратою годувальника від загального захворювання, а також при вислугі років офіцерському складу. Від тривалості загального трудового стажу залежить не тільки право на трудову пенсію, але і її розмір. Стаж роботи впливає на розмір пенсії при неповному стажі роботи, тому що пенсія в цьому випадку призначається в розмірі, пропорційному стажу.

Реформування пенсійного законодавства дозволить перейти повністю на страховий стаж, персоніфікувати його облік. У стаж будуть включатися не взагалі ті або інші періоди трудової діяльності, а лише ті, коли працівник сплачував страхові внески. Але поки старий порядок вирахування стажу буде існувати до певного часу.

Спеціальний стаж. При призначенні трудової пенсії розрізняються два види спеціального стажу, з обліком яких здійснюється пільгове пенсійне забезпечення. Підставою для їхнього виділення служать, відповідно, особливі умови праці й зміст роботи, тобто ті галузі економіки, де проходила трудова діяльність.

Спеціальний стаж, виділений по особливих умовах праці, підрозділяється у свою чергу на два підвиди:

— стаж на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці (Список № 1);

— стаж на інших роботах зі шкідливими й важкими умовами праці (Список № 2).

Списки виробництв, робіт, професій, посад і показників з особливо шкідливими й важкими умовами праці затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 2003 р. № 36¹.

Списки № 1 і № 2 виробництв із особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, робота в яких надає пра-

---

¹ Офіційний вісник України. — 2003. — № 4. — Ст. 102.

во на пенсію на пільгових умовах, застосовуються поза залежністю від відомчого підпорядкування підприємств, де працювали або працюють працівники, що звернулися за пенсією, професії або посади, які поймаються у цих списках по відповідних виробництвах і цехам. Так, машиністи (їхні помічники) локомотивів під'їзних колій залізничних цехів різних підприємств (суднобудівного заводу, хлібозаводу, текстильної фабрики й т.д.) користуються правом на пільгове пенсійне забезпечення за Списком № 2 нарівні з машиністами локомотивів і їхніх помічників залізничного транспорту.

Виключення із правил становлять працівники хімічної промисловості. Виробництва хімічної промисловості включені в багато розділів Списку № 1 і Списку № 2. Тому питання про право на пільгові пенсії працівників хімічних виробництв вирішуються залежно від того, у яку систему промисловості входить те або інше підприємство.

У тих випадках, коли в Списках № 1 і № 2 зазначені виробництва й цехи без перерахування професій і посад, право на пенсію на пільгових умовах і в пільгових розмірах мають усі працівники даних виробництв і цехів незалежно від займаної посади або найменування професій.

Якщо в Списки № 1 і № 2 включені професії працівників під загальним найменуванням (наприклад, формувальники, названі в підрозділах «Ливарне виробництво», «Металообробка» Списку № 2), то право на пенсію на пільгових умовах мають робітники всіх найменувань цих професій, тобто в цьому випадку не тільки формувальники, але й старші, молодші формувальники й помічники формувальників.

Загальні професії, перераховані в Списку № 1 і Списку № 2, ставляться до всіх галузей економіки України. Наприклад, електрозварювачі, зазначені в розділі «Загальні професії» Списку № 2, мають право на пільгове пенсійне забезпечення незалежно від того, де вони зайняті — у металургійному або машинобудівному виробництві, на текстильному виробництві, на текстильній фабриці або в комунальному господарстві, на залізничному або водному транспорті й т.д.

Бригадири й помічники бригадирів мають право на пільгове пенсійне забезпечення нарівні з робітниками тоді,

коли вони працюють у бригадах робітників, чиї професії й спеціальності включені в списки виробництв, цехів, професій і посад, робота в яких надає право на пенсію на пільгових умовах.

Підручні робітники мають право на пільгове пенсійне забезпечення, якщо вони безпосередньо названі в списках або в додаткових роз'ясненнях до цих списків¹. Якщо у відповідному підрозділі Списку № 1 або Списку № 2 передбачені всі робітники, зайняті на певних роботах (без перерахування їхніх професій), то право на пільгове пенсійне забезпечення нарівні з усіма робітниками мають і підручні.

У тих випадках, коли в Списки включені робітники, зайняті на певних роботах, право на пільгові пенсії мають усі робітники незалежно від найменування професії.

Інженерно-технічні працівники мають право на пільгове пенсійне забезпечення, якщо займана ними посада повністю збігається з посадою, названою в Списках. Тому якщо в Списках зазначені майстри, то старші майстри й помічники майстрів не мають права на пільгове пенсійне забезпечення. Однак змінні майстри користуються правом на пільгове пенсійне забезпечення, якщо майстри зазначені в даному виробництві. Контролюючі, ремонтні та інші майстри користуються правом на пільгове пенсійне забезпечення тільки в тому випадку, коли їх посади передбачені списками або додатковими роз'ясненнями.

Робочим і інженерно-технічним працівникам, зайнятим у виробництві в цехах, науково-дослідних інститутах, пенсії на пільгових умовах і в пільгових розмірах призначаються на загальних підставах у відповідності зі Списками № 1 і № 2. Що стосується працівників науково-дослідних відділів і лабораторій зазначених інститутів, то права на пільгове пенсійне забезпечення вони не мають.

Працівники лабораторій мають право на пільгове пенсійне забезпечення, якщо вони прямо передбачені Списками. Так, відповідно до розділу «Хімічне виробництво» Списку № 1, правом на пільгове пенсійне забезпечення користуються працівники лабораторій з хімічними речовинами, а відповідно до розділу «Хімічне виробництво» Списку № 2 — працівники хімічних лабораторій, цехів і виробництв у Списку № 1.

---

¹ Такі роз'яснення дає Міністерство праці та соціальної політики України.

Працівники лабораторій і навчальних майстерень у вищих установах освіти правом на пільгове пенсійне забезпечення не користуються.

Пенсії на пільгових умовах і в пільгових розмірах по сумісних роботах, професіях і посадах призначаються:

— за Списком № 2 — якщо сумісні роботи, фахи й посади передбачені в цьому Списку й у Списку № 1;

— на загальних підставах — якщо одна із сумісних робіт, професій і посад передбачена списками № 1 або № 2, а інша взагалі списками не передбачена.

Необхідно відзначити, що в стаж, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення, включається час виконання робіт безпосередньо у виробництвах, цехах, ділянках, відділеннях по професіях і посадах, передбаченим списками № 1 і № 2, якщо працівники зайняті на цих роботах повний робочий день. Робота за сумісництвом не зараховується в стаж, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення.

Відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. всі робочі місця за умовами праці підлягають обов'язковій атестації, що проводиться спеціальною атестаційною комісією. Порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 1992 р. Основна мета атестації полягає в урегулюванні відносин між власником або уповноваженим їм органом і працівниками у сфері здійснення права на здорові й безпечні умови праці, пільгове пенсійне забезпечення, пільги й компенсації за роботу в несприятливих умовах.

Ще один вид спеціального стажу виділений законодавцем для працівників, зайнятих на підземних і відкритих гірських роботах і в металургії за Списком робіт і професій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 1994 р.¹ Ця категорія працівників має ряд особливостей у порівнянні з іншими пенсіонерами за віком, що одержують пенсії на пільгових умовах. Основна особливість — цим працівникам за певних умов пенсія призначається незалежно від віку, якщо вони були зайняті на зазначених роботах увесь спеціальний стаж (не менше 25 років), а працівники провідних професій на цих роботах (не менше 20 років).

¹ СП України. — 1994. — № 7. — Ст. 184.

Крім зазначених робіт зі шкідливими й важкими умовами праці, віднесених до спеціального стажу, законодавець установив і ряд інших видів робіт і професій, які за своїм змістом є спеціальним стажем. Це робота:

— трактористів-машиністів, безпосередньо зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції в колективних і інших підприємствах сільського господарства;

— жінок, що працюють у якості трактористів, машиністів будівельних, дорожніх машин, змонтованих на базі тракторів і екскаваторів;

— жінок, що працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами на підприємствах сільського господарства;

— жінок, зайнятих протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні й післязбиральній обробці тютюну.

Крім того, до спеціального стажу відноситься робота жінок у текстильному виробництві, робота водіїв міського пасажирського транспорту (автобусів, тролейбусів, трамваїв) і великовантажних автомобілів, зайнятих у технологічному процесі важких і шкідливих виробництв.

На практиці іноді виникає питання: чи можна підсумувати різні види спеціального стажу працівника при призначенні йому пенсії?

Спеціальний стаж підсумувати можна, але за певним правилом, що полягає в тому, що до стажу з більш легкими умовами праці додається стаж з більше важкими умовами праці, але не навпаки. По вазі умови праці розташовуються в наступному порядку: підземні роботи, роботи зі шкідливими умовами праці; робота жінок як трактористів-машиністів і інша подібна робота; робота жінок у текстильній промисловості.

Таким чином, при обчислюванні трудового стажу виконання робіт з важкими умовами праці (Список № 2) приєднуються періоди виконання підземних робіт, робіт з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці та у гарячих цехах (Список № 1), а до стажу роботи жінок на підприємствах текстильної промисловості — час виконання всіх інших перерахованих видів робіт.

Приклад. Жінка працювала 4 роки за Списком № 1 печатницею у цеху, 5 років на роботі (Список № 2), 6 років трактористом-машиністом у радгоспі й 9 років ткалею на

бавовняному комбінаті. Право на пенсію за Списком № 1 придбала в 49 років і 8 місяців, тому що вона проробила за Списком № 1 більше половини необхідного стажу за Списком № 1 (потрібно 7,5 років), і за кожний рік роботи зі Списку № 1 зменшується пенсійний вік на 1 рік і 4 місяці.

Законодавець чітко вказує тривалість спеціального стажу й вік працівника, що дозволяє йому вийти на пенсію на пільгових умовах. Для призначення пенсії працівникам на пільгових умовах, зайнятих на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, — (за Списком №1) потрібне досягнення віку — для чоловіків 50 років і наявність спеціального стажу 20 років, з них не менше 10 років на зазначених роботах, а для жінок, відповідно, — 45, 15 і 7 років і 6 місяців.

Для працівників, зайнятих на інших роботах з важкими умовами праці (Список № 2) спеціальний стаж установлений на рівні загального стажу роботи як для чоловіків, так і для жінок (25 і 20 років), знижений лише вік на п'ять років.

Для одержання пенсії за віком на пільгових умовах за Списком № 1 або Списком № 2 не обов'язково, щоб весь трудовий стаж доводився на роботи, перераховані, відповідно, у Списках № 1 і № 2. Досить, щоб стаж на цих роботах становив не менше половини необхідного, тобто відповідно за Списком № 1 — 10 років з 20 або 7,5 з 15, а за Списком № 2 — 12,5 з 25 і 10 років з 20.

Пенсійні пільги (по стажу роботи) надаються незалежно від яких-небудь інших додаткових умов, наприклад, характеру останньої перед зверненням за пенсією роботи або місця проживання.

Спеціальний стаж відігріє важливу роль у пенсійному забезпеченні, він дає можливість працівникові достроково вийти на пенсію, одержувати пенсію за віком на пільгових умовах. Крім того, наявність на підприємствах робочих місць зі шкідливими й важкими умовами праці зобов'язує роботодавців створювати належні безпечні й здорові умови праці, виділяти більше коштів на охорону праці.

Визнання подвійного характеру сутності спеціального стажу, що має значення як для забезпечення, так і трудового аспекту, настановляє на думку про обмеження загальнодержавного пільгового забезпечення пенсіями працівників за мотивами шкідливості або небезпеки умов праці.

Механізмом зміни сутності спеціального стажу може бути поступовий перенос, переміщення центра ваги фінансування пенсійних (виробничих) пільг на роботодавців і створення професійних і корпоративних фондів. Через ці фонди буде здійснюватися пенсійне забезпечення працівників, зайнятих на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, відповідно до окремого законодавчого акта.

При цьому держава бере на себе зобов'язання гарантувати збереження придбаних пенсійних прав і надання права дострокового виходу на пенсію працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими й важкими умовами праці. За останні 30 років в Україні збільшилася чисельність працівників, які достроково вийшли на пенсію, у чотири рази¹.

Але надалі чисельність пенсіонерів-пільговиків, очевидно, буде зменшуватися.

За даними статистики, за станом на 1 січня 2002 року чисельність працівників, зайнятих на виробництві зі шкідливими й важкими умовами праці й що мають право на пенсію за віком на пільгових умовах, на підприємствах і в організаціях промисловості, будівництва, транспорту й зв'язку та у сільськогосподарському виробництві складала: за Списком № 1 — 426 тис. працівників, за Списком № 2 — 500 тис. працівників, що становить, відповідно, 5,7 і 6,7 відсотків від облікової кількості штатних працівників цих галузей економіки². Це, звичайно, менше, ніж було раніше.

Відповідно до законодавчих положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., пенсійне забезпечення застрахованих осіб, що працювали або працюють на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці за Списком № 1 і на інших роботах зі шкідливими й важкими умовами праці за Списком № 2, що дають право на пенсію за віком на пільгових умовах, здійснюється за нормами зазначеного Закону у випадку досягнення пенсійного віку й наявності трудового стажу, передбаченого Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. Таке правило буде діяти до введення пенсійного забезпе-

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2001. — № 198.

² Соціальний захист. — 2002. — № 4. — Ст. 28.

чення через професійні й корпоративні фонди. При цьому зберігається порядок покриття витрат на виплату й доставку пенсій, що діяв до набрання чинності Закону від 9 липня 2003 р. Підприємства й організації з коштів, призначених на оплату праці, вносять у Пенсійний фонд плату, що покриває фактичні витрати на виплату й доставку пільгових пенсій особам, які мають на це право.

6.3. Вислуга років як спеціальний стаж роботи, застосовуваний у пенсійному забезпеченні окремих категорій працівників

Вислуга років — це особливий вид спеціального стажу окремих категорій працівників, що передбачає пільгове пенсійне забезпечення у зв'язку з втратою професійної працездатності й виходом на пенсію до настання віку, що дає право на пенсію по старості.

У юридичній літературі вислуга років визначається як тривалий, вимірюваний поруч років стаж трудової або державної діяльності, що створює за певних умов право на відповідні конкретні види пільг і переваг (грошові виплати, пенсії, додаткові відпустки)¹.

Вислугі років властиві ті ж загальні риси, що й стажу роботи взагалі, хоча є, звичайно, і специфічні особливості для даного виду трудового стажу.

При вислугі років призначення пенсії зв'язується не у зв'язку з досягненням пенсійного віку й наявністю загального стажу роботи, а у зв'язку з втратою професійних якостей, коли працівник не може повноцінно працювати за своєю спеціальністю до встановленого пенсійного віку. Тому і йому призначається пенсія як часткова компенсація втраченої працездатності за фахом. Державне пенсійне забезпечення за вислугу років існує давно. Воно відноситься до періоду появи професійної військової служби й служби державних чиновників, а в нашій країні — до середини двадцятих років (1925 р.).

У цей час вислуга років як норма-пільга застосовується до окремих категорій державних службовців, у тому числі

---

¹ Трудове право: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. Іванов С.А. — М.: Сов. Энциклопедия, 1979. — С. 74.

військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ, прокуратури, суддів, митних органів, льотного складу цивільної авіації, інших фахівців галузей економіки. Перелік державних органів, установ, підприємств, організацій і посад, служба або робота в яких надається право на пенсію за вислугу років, а також тривалість вислуги встановлюється законодавством по кожній категорії осіб.

Наприклад, коло осіб із числа військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, що мають право на пенсію за вислугу років, визначене Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. (з наступними змінами й доповненнями)¹. Правила страхування вислуги встановлені спеціальною Постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. «Про порядок страхування вислуги років, призначення й виплати пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, особам начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ»². Крім того, Міністерством оборони України й Міністерством внутрішніх справ України видані відомчі Положення про порядок призначення й виплати державних пенсій і допомоги за вислугу років.

Вислуга років військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, тобто тривалість служби в складі Збройних Сил України або органів внутрішніх справ України, встановлюється для:

- осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів, військовослужбовців надстрокової служби й військової служби за контрактом, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб — 20 років і більше на день звільнення з армії або органів внутрішніх справ;

- осіб офіцерського складу, прапорщиків і мічманів, військовослужбовців надстрокової служби й військової

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 29. — Ст. 399; 1994. — № 24. — Ст. 178; 1996. — № 17. — Ст. 73; 1998. — № 26. — Ст. 149; 1999. — № 4. — Ст. 35; № 48. — Ст. 409; 2001. — № 9 — Ст. 38; 2002. — № 35. — Ст. 262.

² СП України. — 1992. — № 7. — Ст. 182.

служби за контрактом, а також осіб середнього й вищого начальницького складу органів внутрішніх справ, звільнених зі служби за віком, у зв'язку із хворобою, скороченням штату і до дня звільнення досягнувши 45-літнього віку й маючих загальний трудовий стаж 25 календарних років і більше, з яких не менше 12 років 6 місяців становить військова служба або служба в органах внутрішніх справ.

У вислугу років військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ, крім служби в армії або міліції, зараховуються й деякі інші види роботи (служби) (час роботи в органах державної влади, прокуратури й на посадах суддів, слідчих) і в інших випадках, зазначених у законі.

Строки служби в армії або органах внутрішніх справ зараховуються по фактичній тривалості (у календарному страхуванні). Хоча в ряді випадків законодавством передбачене пільгове страхування вислуги. Так, один місяць служби у військових частинах у період бойових дій і воєнний час, а також час виконання робіт, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, до 1 січня 1988 року, вважається за три місяці вислуги; один місяць служби на льотній роботі в реактивній і турбогвинтовій авіації, у частинах і підрозділах по підтримці режиму надзвичайного стану, на атомних підводних човнах, на посадах водолазів — за два місяці вислуги й ін.

Вислуга років державних службовців. Вислуга років для цієї категорії осіб установлена Законом України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р.¹, а порядок її страхування регулюється спеціальним нормативним актом «Про порядок страхування стажу державної служби», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 1994 р.²

Під державною службою розуміється професійна діяльність по забезпеченню виконання повноважень державних органів.

До державних службовців відносяться особи, що займають посади в державних органах і їхньому апараті по прак-

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. Ст. 490; 1995. — № 29. — Ст. 216; № 34. — Ст. 268; 1996. — № 16. — Ст. 71; 1999. — № 24. — Ст. 208; 2001. — № 33. — Ст. 175; 2003. — № 14. — Ст. 97.

² СП України. — 1994. — № 8. — Ст. 213.

тичному виконанню завдань і функцій держави й отримують зарплату за рахунок державного бюджету. Держслужбовці мають право виходу на пенсію при наявності загального трудового стажу для чоловіків — не менше 25 років, для жінок — не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби — не менше 10 років. У стаж держслужби включаються певні види роботи (служби), які установлені постановою Кабінету Міністрів України, але при цьому варто мати на увазі, що право на пенсію у зв'язку з державною службою поширюється лише на тих осіб, які були на держслужбі на момент виходу на пенсію.

Право на пенсію по держслужбі мають особи пенсійного віку, що працювали в держапараті на 1 січня 1994 р., тобто на день вступу Закону в дію.

Розглядаючи питання про стаж держслужби, необхідно відзначити, що цей стаж офіційно в Законі не називається вислугою років. Однак критерії оцінки держслужби й пільги, які надаються за неї, дозволяють цілком обґрунтовано стверджувати, що цей стаж може бути віднесений до категорії спеціального стажу роботи (вислуги років), незалежно від того, що тут ураховується при виході на пенсію не тільки наявність стажу держслужби, але й досягнення службовцем пенсійного віку.

Закон України «Про державну службу» у частині, що регулює питання службової кар'єри, матеріального й соціально-побутового забезпечення державних службовців, поширюється на народних депутатів України, відповідно до їх статусу¹, суддів, працівників митних органів, дипломатичної служби й органів місцевого самоврядування, науковців, інших категорій осіб, прирівняних до держслужби.

Однак соціальний захист, пенсійне забезпечення й інші види соціального обслуговування народних депутатів України здійснюються відповідно до нового Закону України «Про статус народного депутата України» від 22 березня 2001 р.². Наприклад, пенсія народним депутатам України призначається при досягненні пенсійного віку при наявності трудового стажу для чоловіків не менше 25 років, для

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 42. — Ст. 212.

² Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 42. — Ст. 212.

жінок — не менше 20 років, у розмірі 80 % місячної заробітної плати нині працюючого народного депутата. За кожний повний рік роботи понад 25 років для чоловіків і 20 років для жінок пенсія за віком збільшується на один відсоток заробітку, але не більше 90 % (включно) зазначеного заробітку, без обмеження граничного розміру пенсії.

Вислуга років суддів установлена Законом України «Про статус суддів»¹, у якому є норма: кожний суддя у випадку відставки за власним бажанням, стану здоров'я або після закінчення строку повноважень має право на вибір пенсії на умовах державного службовця або на одержання щомісячного довічного грошового змісту при стажі роботи на посаді судді не менше 20 років і досягненні пенсійного віку.

У стаж роботи, що дає право на пенсію суддям або одержання щомісячного довічного грошового утримання, крім роботи на посадах суддів судів України, державних арбітрів, відомчих арбітражів України, також зараховується:

— час роботи на посадах суддів і арбітрів у судах, державному й відомчому арбітражі колишнього СРСР і республік, що раніше входили до СРСР;

— час роботи на посадах, безпосередньо пов'язаних з керівництвом і контролем за діяльністю судів у Верховному Суді України, в обласних судах, Київському та Севастопольському міських судах, Міністерстві юстиції України й підвідомчих йому органах на місцях, за діяльністю арбітражів у Державному арбітражі України, Вищому господарському суді України, а також на посадах прокурорів і слідчих за умови наявності у всіх зазначених осіб стажу роботи на посадах судді не менш 10 років.

Про вислугу років працівників прокуратури. Відповідно до Закону України «Про прокуратуру»² працівники прокуратури, яким привласнені класні чини, зі стажем роботи в органах прокуратури не менше 20 років, у тому числі зі стажем роботи на посадах прокурорів і слідчих

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 56; 1994. — № 26. — Ст. 203; № 22. — Ст. 142; 1995. — № 34. — Ст. 268; 1996. — № 25. — Ст. 105.

² Відомості Верховної Ради України. — 1991. — Ст. 793; 2001. — № 44. — Ст. 233.

прокуратури не менше 10 років, мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років.

До працівників прокуратури відносяться слідчі працівники й працівники, що займають прокурорські посади (Генеральний прокурор України і його заступники, старші помічники й помічники прокурора, начальники управлінь і відділів, їхні заступники, старші прокурори й прокурори управлінь і відділів).

У 20-літній стаж роботи, що дає право на пенсію за вислугу років, зараховується час роботи на прокурорських посадах, перерахованих у статті 56 Закону про прокуратуру, у тому числі у військовій прокуратурі, стажистами в органах прокуратури, слідчими, суддями, на посадах начальницького складу в органах внутрішніх справ, офіцерських посадах Служби безпеки України, посадах державних службовців, які займають обличчя з вищим юридичним утворенням, у науково-навчальних установах Генеральної прокуратури України працівникам, яким привласнено класні чини, на виборних посадах у державних органах, на посадах в інших організаціях, якщо працівники, що мають класні чини, були спрямовані туди, а потім повернулися до прокуратури, строкова військова служба, половина строку навчання у вищих юридичних навчальних закладах, частково оплачувана відпустка жінкам по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років.

Про вислугу років працівників (посадових осіб) митних органів України. На працівників, що проходять службу в митних органах і мають персональні звання, поширюється законодавство про державну службу. Пенсії їм призначаються за вислугу років¹.

Для них установлюється строк вислуги й вік виходу на пенсію: для жінок відповідно 20 років вислуги й 55 років вік, чоловіків — 25 років вислуги й 60 років вік².

У трудовий стаж, що дає право на пенсію за вислугу років, зараховується:

— служба в митних органах на посадах, при занятті яких посадовим особам привласнюються персональні звання;

---

¹ Митний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 38. — Ст. 288.

² Відповідно до законодавства про державну службу (Митний кодекс України 2002 р.). — ВВР. — 2002. — №№ 38-39. — Ст. 288.

служба в Збройних Силах і інших військових формуваннях колишнього СРСР і України;

— служба в правоохоронних органах, а також в органах державної виконавчої влади й місцевого самоврядування;

— робота за межами України, якщо до цього особа працювала в митних органах і мала персональне звання;

— навчання в митних установах, а також в аспірантурі (докторантурі) з відривом від роботи не більш ніж три роки й поверненням на роботу в митні органи;

— відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами й частково оплачувана відпустка по догляду за дитиною до 3-літнього віку.

Про вислугу років льотного складу цивільної авіації. Специфіка роботи в цивільній авіації неминуче веде до погіршення стану здоров'я до настання віку, необхідного для призначення пенсії по старості на загальних підставах. Підвищений шум, вібрація, дія електромагнітного випромінювання приводять до раннього виснаження організму людини й до скорочення тривалості професійної діяльності.

Вислуга років застосовується до працівників льотного та льотно-випробувального складу, диспетчерів, що здійснюють управління повітряним рухом, а також інженерно-технічних працівників, бортпроводників та інших осіб — по переліку посад і робіт, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р.¹

Вислуга років диференційована залежно від статі. Для жінок вона встановлена 20 років, а для чоловіків — 25 років. Строки вислуги років підраховуються по-різному, залежно від виду льотної роботи, нальоту годин, виду літальних апаратів, їхнього типу, характеру роботи й інших показників. До вислуги років зараховується служба в армії на посадах льотного складу.

Вислуга років, як категорія спеціального стажу, поширюється на велику групу фахівців інших галузей економіки України. Перелік таких фахівців зазначений у стст. 52, 54, 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Частина з них і раніше забезпечувалася пенсіями за вислугу років, а частина — на пільгових умовах за Списком № 2.

---

¹ СП України. — 1992. — № 9. — Ст. 209.

Додатково одержали право на пенсію за вислугу років:

- робітники локомотивних бригад залізничного транспорту й окремі категорії працівників, що безпосередньо забезпечують організацію перевезень і безпеку руху у метрополітенах;

- плавсклад суден морського, річкового флоту й флоту рибної промисловості;

- механізатори (докери-механізатори);

- водії вантажних автомобілів, безпосередньо зайняті в технологічних процесах на шахтах, у рудниках і рудних кар'єрах, на вивозі вугілля, сланцю, руди, породи;

- працівники геологорозвідувальних експедицій;

- працівники, безпосередньо зайняті на лісосплаві.

Тривалість вислуги років перелічених категорій працівників різна. Вона встановлюється окремими списками професій і посад, робота в яких дає право на пенсію за вислугу років. Списки затверджені постановою Кабінету Міністрів України¹. У більшості випадків вислуга років тісно пов'язана із загальним стажем роботи й установлюється в половинному розмірі від загального трудового стажу для чоловіків і жінок при зниженні віку на 5 років. Наприклад, працівники локомотивних бригад — залізничного транспорту й плавсклад морського й річкового флоту мають право на пенсію за вислугу років: чоловіки — по досягненні 55 років і при загальному стажі роботи не менше 25 років, з них не менше 12 років і 6 місяців на зазначеній роботі; жінки — по досягненні 50 років і при загальному стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років на зазначеній роботі.

На таких же умовах, при такій же тривалості вислуги років забезпечуються пенсіями й інші категорії працівників (водії вантажних автомобілів, зайняті на обслуговуванні шахт і рудників, працівники геологорозвідувальних експедицій, лісозаготівельники). Для докерів-механізаторів установа інша вислуга, для чоловіків — 20 років при загальному стажі роботи не менше 25 років і віці 55 років, а для жінок відповідно: 20, 15 і 50 років. Така ж вислуга років установа й для працівників спеціальних видів суден морського, річкового флоту й флоту рибної промисловості незалежно від віку.

---

¹ СП України. 1992. — № 11. — Ст. 271; 1994. — № 4. — Ст. 70.

Традиційно призначається пенсія за вислугу років працівникам освіти, охорони здоров'я й творчих працівників, а останнім часом вислуга поширена на фахівців системи соціального захисту, професійних спортсменів, на науково-педагогічних працівників вищої школи III і IV рівнів акредитації, журналістів і нотаріусів, працівників органів місцевого самоврядування й на інші категорії службовців.

Для працівників освіти застосовується загальна тривалість стажу при виході на пенсію. У стаж роботи зі спеціальності зараховується, як правило, педагогічна діяльність учителів, директорів шкіл, що завідують навчальною й навчально-виховною частиною, викладачів, що працюють у вищих установах освіти I і II рівнів акредитації, та інших осіб по переліку установ освіти й посад, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 1993 р.¹

Велике коло працівників охорони здоров'я, на яких поширюється вислуга років. Це: лікарі, середній медичний персонал (незалежно від посад у лікарняних установах всіх типів і найменувань), а також провізори, що працюють в аптеках, лікарі й середній медперсонал, зайнятий у санаторно-курортних установах, медико-соціальних експертних комісіях (МСЕК) і бюро судово-медичної експертизи. Тривалість стажу роботи для медичних працівників установлена така ж, як і для працівників освіти.

Вислуга років і строки її тривалості поширюється й на невелике коло працівників органів соціального захисту. Це, в основному, медичні працівники, зайняті в інтернатах і медичних відділеннях протезних підприємств. На фахівців міністерства й регіональних управлінь праці й соціальної політики Пенсійного фонду України поширюються правила державної служби.

Вислуга років поширюється й на професійних спортсменів — заслужених майстрів спорту та майстрів міжнародного класу. Для цих осіб (чоловіків і жінок), що мають особливі заслуги перед фізкультурним рухом, установлений стаж виходу на пенсію 20 років і перебування в складі збірних команд України не менш 6 років. У стаж зараховуються всі періоди перебування професійних спортсменів у складі збірних команд України, а також інші види трудової

---

¹ СП Україна. — 1994. — № 4. — Ст. 79.

діяльності, передбачені ст. 56 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Стаж, що дає право на пенсію за вислугу років, обчислюється на підставі трудової книжки й інших документів, що підтверджують перебування в складі збірних команд України, а також наявність звання заслуженого майстра спорту або майстра спорту міжнародного класу.

Творча робота артистів театральних-концертних підприємств і колективів також вимірюється вислугою років. Вона диференційована залежно від характеру творчої діяльності. Наприклад, право на пенсію за вислугу років виникає:

а) при наявності 20-літнього стажу роботи за фахом в артистів балету й балету на льоді;

б) 25-літнього спеціального стажу в артистів, граючих на духових інструментах у професійних художніх колективах;

в) 30-літнього спеціального стажу в артистів хору театру опери та балету й професійних художніх колективів. Спеціальний стаж, що дає право на пенсію за вислугу років, обчислюється за особливими правилами залежно від виду творчої діяльності¹.

Спеціальний стаж науковців і педагогів вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації. Цей вид стажу встановлений Законом України «Про наукову й науково-технічну діяльність» від 1 грудня 1998 р.² зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 6 квітня 2000 р.³ і від 20 листопада 2003 р.⁴

Відповідно до цих законів науково-педагогічні працівники прирівнюються в частині пенсійного забезпечення до державних службовців. Але призначення їм пенсій здійснюється по законодавству про наукову діяльність: чоловікам при наявності загального стажу роботи не менше 25 років, нау-

---

¹ Перелік посад артистів концертних і інших видовищних закладів, підприємств і колективів, що мають право на пенсію за вислугу років незалежно від віку: Затверджений постановою Кабінету Міністрів від 12 жовтня 1992 р. // СП України. — 1992. — № 11. — Ст. 271.

² Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 2-3. — Ст. 20.

³ Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 28. — Ст. 223.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 24. — Ст. 158.

кового стажу не менше 20 років і досягненні пенсійного віку (60 років); жінкам — відповідно: 20, 15 і 55 років.

У стаж наукової праці зараховується період роботи на посадах наукових (науково-педагогічних) працівників, незалежно від наявності наукового ступеня або наукового звання, і посадах, до них прирівнюваних, на підприємствах, в установах, організаціях, вищих навчальних закладах і установах післядипломного навчання III—IV рівнів акредитації. У стаж наукової праці зараховується час навчання в аспірантурі, ад'юнктурі, докторантурі.

Перелік посад наукових (науково-педагогічних) працівників державних наукових установ і організацій, перебування на яких дає право на одержання державної пенсії по законодавству про наукову діяльність, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. № 257¹.

Він є вичерпний та розширювальному тлумаченню не підлягає.

Нові правила пенсійного забезпечення науково-педагогічних працівників діють із 22 червня 1999 року й здійснювалися поетапно: на першому етапі (з 22.06.99) могли вийти на пенсію науковці й педагоги з науковим стажем: чоловіки — 30 років, жінки — 25 років.

З 1 січня 2000 року — науковці й педагоги, що мають науковий стаж: чоловіки — 25 років, жінки — 20 років. І, нарешті, з 1 липня 2000 року — науковці й педагоги з науковим стажем: чоловіки — 20 років, жінки — 15 років.

Про стаж роботи журналістів. Трудова діяльність журналістів у державних і комунальних засобах масової інформації розглядається як спеціальний стаж роботи, що прирівнюється до стажу державної служби². Стаж обчислюється за методикою й у порядку, установленому законодавством про державну службу. По цьому питанню 15 березня 1999 р. Кабінет Міністрів України прийняв спеціальну постанову № 377, якою затвердив порядок оплати праці, врахування розміру пенсій і інші соціальні гарантії. Однак журналісти не мають статусу державного службовця й пенсія

---

¹ Офіційний вісник України. — 2004. — № 10. — Ст. 590.

² Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації й соціального захисту журналістів» від 23 вересня 1997р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 50. — Ст. 302; 2002. — № 2. — Ст. 5.

їм призначається за Законом України «Про засоби масової інформації...».

Ще одна категорія працівників (*державні нотаріуси*), які відповідно до Указу Президента України «Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні» від 23 серпня 1998 р. прирівнюються по стажу роботи, оплаті праці й пенсійному забезпеченню до державних службовців. Це означає, що для вирішення питання про пенсійне забезпечення визначальне значення має спеціальний стаж роботи нотаріуса. Він повинен бути встановленої тривалості й відповідати вимогам державної служби. Але й нотаріуси також не входять до категорії державних службовців.

6.4. Докази трудового стажу

Як доказ трудового стажу, необхідного для призначення пенсії, приймаються різні документи. Основним документом, що підтверджує трудову діяльність працівника (її тривалість, характер і т.д.), є трудова книжка.

Трудові книжки ведуться з 1939 р. на всіх працівників підприємств, установ і організацій, а з 1965 р. — і на членів колективних сільгосппідприємств.

Відповідальність за організацію ведення, обліку, зберігання й видачу трудових книжок покладена на власника підприємства або уповноваженого ним органу.

Усі записи в трудовій книжці про прийом на роботу, переводі на іншу постійну роботу або звільнення вносяться роботодавцем на підставі документів і з посиланням на них (накази, розпорядження).

Якщо працівник до прийому на роботу на дане підприємство (установу, організацію) уже працював, але на нього не була заведена трудова книжка, то при заповненні її вноситься запис про стаж роботи на підставі належне оформлених документів і з посиланням на них, на якому підприємстві (в установі або організації), у які періоди часу й на яких посадах працював власник трудової книжки¹.

Запис у трудовій книжці про стаж роботи є доказом у тому випадку, якщо вона зроблена на підставі документів.

---

¹ Про трудові книжки: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1993 р. // СП України. — 1993. — № 8. — Ст. 71.

При втраті трудової книжки її власникові видається нова трудова книжка з написом «Дублікат» у правому верхньому куті першої сторінки. Дублікат трудової книжки заповнюється за загальними правилами. У розділі «Відомості про роботу» на підставі раніше виданих наказів і розпоряджень вносяться записи про роботу на підприємстві, що видає дублікат, а запис про загальний стаж роботи до надходження на дане підприємство (в установу, організацію) проводиться по тим же правилам, що й запис у трудовій книжці¹.

Вносити виправлення в записи про строки й характер виконуваної роботи або займаної посади, про причини звільнення й інші відомості про роботу може лише те підприємство (установа, організація), яким було зроблено неправильний або неточний запис. Виправлення повинні повністю відповідати оригіналу наказу або розпорядження. У випадку втрати наказу або розпорядження, або невідповідності їх фактично, що виконувалась робота, виправлення відомостей про роботу проводиться на підставі інших документів, що підтверджують виконання роботи, не зазначеної в трудовій книжці. Усі виправлення засвідчуються у встановленому порядку. Показання свідків не можуть служити підставою для виправлення внесених раніше записів.

Крім трудової книжки, доказом трудового стажу можуть служити інші документи, видані за місцем роботи, служби, а також архівними установами. Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсії при відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 р.²

Документами, що підтверджують трудовий стаж (при відсутності трудової книжки), можуть бути: довідки, виписки з наказів, особові рахунки й відомості на видачу заробітної плати, архівні довідки, посвідчення, характеристики, письмові трудові договори й угоди з оцінками про їхнє виконання та інші документи, що містять відомості про періоди роботи. При відсутності зазначених документів приймаються членські квитки профспілки. При цьому

---

¹ Інструкція про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, в установах і організаціях: Затверджена наказом Мінпраці, Мін'юсту й Мінсоцзахисту від 29 липня 1993 р.

² СП України. — 1993. — № 2. — Ст. 273.

підтверджуються періоди роботи лише за час, про який є оцінки про сплату членських внесків.

Час роботи осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, заснованої на приватній власності й винятково на їхній праці (оренді або особистому селянському (фермерському, господарстві), установлюється по довідках Пенсійного фонду України про сплату страхових зборів до фонду.

На підтвердження творчої діяльності працівників приймаються довідки про періоди сплати страхових зборів у Пенсійний фонд України.

У зв'язку з пенсійною реформою будуть поступово мінятися джерела доказів трудового стажу. Уже зараз здійснюється персоніфікований облік внесків у Пенсійний фонд, і основним доказом трудового стажу є трудова книжка й дані персоніфікованого обліку про сплату страхових внесків. Саме по сплаті внесків можна судити про стаж роботи, але вже не про трудовий, а про страховий стаж.

Доказом військової служби, служби в органах державної безпеки є: військові квитки, довідки військових комісаріатів, військових частин і установ системи Мініборони, Прикордонних військ, керування державної охорони, інших військових формувань, створених Верховною Радою України, а також довідки архівних і військово-лікувальних установ колишніх Збройних Сил Союзу РСР, служби безпеки, органів внутрішніх справ.

Військова служба в складі діючої армії в період бойових дій, у тому числі при виконанні миротворчих операцій, зараховується у трудовий стаж на підставі довідок військових комісаріатів, які видаються в порядку, обумовленому Мініборони України.

На підтвердження служби в органах внутрішніх справ приймаються довідки, які видаються в порядку, установленому МВС України.

Період служби у воєнізованій охороні, в органах спеціального зв'язку й гірничорятувальних частин установлюється у звичайному порядку, передбаченому для працівників підприємств.

Період навчання у вищих установах освіти, технічних, професійно-технічних училищах, на курсах підвищення кваліфікації й перепідготовки кадрів, в аспірантурі, докторантурі й клінічній ординатурі підтверджується дипломами,

посвідченнями, свідченнями, а також довідками й іншими документами, виданими на підставі архівних даних і відомостей про періоди навчання. При відсутності в документах таких відомостей, як доказ часу навчання, можуть прийматися довідки про тривалість навчання в навчальній установі у відповідні роки за умови, що в документах є дані про закінчення повного навчального періоду або окремих його етапів.

Тривалість тимчасової непрацездатності, що почалася в період роботи, установлюється на підставі лікарняних листів, виданих за місцем роботи або проживання.

Як документи, що підтверджують знаходження на інвалідності, можуть бути виписка з акту огляду медико-соціальною експертною комісією, медичний висновок, пенсійне посвідчення, посвідчення одержувача допомоги або довідка управління праці й соціальної політики, інші документи.

Документами, що підтверджують вік, можуть бути свідоцтво про народження або виписка з паспорта, або довідка органів управління житлово-комунальним господарством.

Час догляду непрацюючої матері за малолітніми дітьми встановлюється на підставі свідоцтва про народження дитини або виписки з паспорта (у випадку смерті дитини — свідчення про смерть), а також документів про те, що до досягнення дитиною 3-літнього віку мати не працювала (виписка із трудової книжки, довідка органів управління житловим господарством або довідка сільської, селищної ради).

Період проживання дружин осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів і військовослужбовців надстрокової служби із чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їхнього працевлаштування за фахом, підтверджується довідками, виданими командирами (начальниками) військово-навчальних (навчальних установ, підприємств і організацій) у порядку, установленому Міноборони України. При цьому для дружин військовослужбовців, звільнених із дійсної військової служби до 1 січня 1990 р., період проживання із чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їхнього працевлаштування за фахом, підтверджується довідками, видаваними військовими комісариатами.

Час знаходження у фашистських концтаборах, гетто й інших місцях примусового утримування в період війни осіб, у тому числі дітей, примусово вивезених з тимчасово окупованої території в період Великої Вітчизняної війни, підтверджується будь-якими документами того часу, у яких є необхідні відомості. При відсутності таких документів приймаються довідки, видані архівними установами, органами державної безпеки або внутрішніх справ по місцю прибуття цих осіб в Україну, а також Службою розшуку Національного комітету суспільства Червоного Хреста України.

У тих випадках, коли документи, що підтверджують трудовий стаж, не збереглися, періоди роботи можуть підтверджуватися на підставі показань свідків. При цьому законодавець виходить із того, що документи можуть бути відсутніми по двох основних групах причин:

- 1) у зв'язку з воєнними діями, стихійним лихом, аваріями, катастрофами або іншими надзвичайними ситуаціями;
- 2) у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи організації або відсутністю архівних даних з інших причин.

У першому випадку трудовий стаж установлюється на підставі показань не менше двох свідків, що знають заявника по спільній з ним роботі на одному підприємстві, в установі, організації, колективному сільгосп підприємстві або в одній системі.

У другому випадку трудовий стаж установлюється на підставі показань не менше двох свідків, що знають заявника по спільній з ним роботі на одному підприємстві або в одній системі, і відповідними документами про свою роботу за час, у відношенні якого вони підтверджують роботу заявника. На підставі показань одного або більше свідків, що мають відповідні документи, також можуть бути підтверджені періоди перебування громадян під час війни у фашистських концтаборах.

Процедура підтвердження трудового стажу за допомогою показань свідків регламентується відповідними відомчими нормативними актами (наказами, інструкціями, положеннями). Цією роботою займаються органи Пенсійного фонду за місцем проживання пенсіонера.

Трудовий стаж за показаннями свідків установлюється на підставі особистих показань двох чи більше свідків, запрошених у районне (міське) управління Пенсійного фонду.

У виняткових випадках, наприклад, у зв'язку з хворобою свідка, управління Пенсійного фонду може, не викликаючи його для дачі особистих показань, обмежитися розглядом його письмових показань, якщо підпис свідка засвідчений у відповідному порядку. Крім того, начальник управління Пенсійного фонду може доручити фахівцю управління Пенсійного фонду опитати свідків за місцем їх проживання і розглянути письмові показання, дані в присутності працівника управління Пенсійного фонду.

При відмові у встановленні трудового стажу в рішенні управління Пенсійного фонду викладаються мотиви відмовлення. Рішення оголошується заявнику, а якщо він не міг бути присутнім і рішення було прийнято в його відсутність, то воно повідомляється йому поштою в п'ятиденний термін із дня винесення. За бажанням заявника йому надається можливість ознайомитися з протоколом засідання комісії з розгляду заяв. Показання заявника, свідків і рішення комісії заносяться до відповідного протоколу. У рішенні комісії про установлення трудового стажу вказується, на якому підприємстві (в установі, організації) працював заявник (чи померлий годувальник сім'ї), у якості кого, з якого і по який час.

У протоколі відзначаються дата опитування свідків і дата винесення рішення управління Пенсійного фонду. Протокол підписується керівником управління чи його заступником і скріплюється печаткою управління Пенсійного фонду¹.

---

¹ Протокол також підписують заявник і свідки, які підтверджують свої показання, що були внесені в протокол.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ VII ТРУДОВА ПЕНСІЯ ЗА ВІКОМ (СТАРОСТІ¹) У СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ

7.1. Поняття та соціальне призначення пенсії

Пенсія є однією з гарантій забезпечення непрацездатних громадян у встановлених законодавством випадках. Для непрацюючих пенсіонерів пенсія фактично служить основним джерелом існування, альтернативою заробітної плати.

Проблематичним у цьому зв'язку є насамперед питання про рівень прожиткового мінімуму, який повинна підтримувати пенсія. У відповідності зі ст. 46 Конституції України, «пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, повинні забезпечувати рівень життя не нижче прожиткового мінімуму, встановленого законом». Це один з найважливіших принципів соціальної політики держави. Соціальне благополуччя людини становить передумову й основу справжньої свободи особи. Забезпечення його, а разом з тим і реальними правами людини й громадянина, залежить від соціально-економічної політики суспільства, держави й, відповідно, від якості нормативних актів, що регулюють соціальну захищеність особистості в правовій державі.

Пенсія, на нашу думку, — не благодійна допомога та не дарунок держави. Пенсія — це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі, яку отримує застрахована особа у випадку досягнення нею пенсійного віку або визнання її інвалідом, або у випадках втрати годувальника.

Пенсію не можна розглядати як адресну соціальну допомогу, про яку так багато говориться в засобах масової інформації. Пенсія повинна відповідати принципу: як працювала людина протягом трудової діяльності, стільки й одержує у старості.

Пенсії є одним з основних і капіталомістких видів соціального забезпечення. Сформована державна пенсійна система, що залишилася Україні в спадщину від колишнього Союзу РСР, сьогодні активно реформується.

---

¹ У відповідності зі ст. 46 Конституції України.

Ростуть витрати коштів на цілі пенсійного забезпечення. На 2007 рік, як ми вже відзначали, вони складають по бюджету Пенсійного фонду України більше 90 млрд грн.

Провідне місце в системі пенсійного забезпечення займають страхові пенсії за віком. Із загального числа пенсіонерів у країні більше 80 відсотків становлять пенсіонери по старості (10 млн чол.)¹. Більшість пенсіонерів — це люди літнього віку, багато років раніше працювали на підприємствах і в організаціях на постійній основі за трудовим договором (контрактом). Усі вони підлягали обов'язковому державному соціальному страхуванню, що здійснювалося фактично за рахунок коштів Державного бюджету. Страхові внески сплачували підприємства по тарифу (диференційовано) залежно від галузі економіки.

1. Чинне законодавство передбачає широке коло осіб, що мають право на трудову пенсію. Це коло осіб визначене ст. 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. До нього, зокрема, відносяться:

1) громадяни України, застраховані відповідно до зазначеного Закону та досягли пенсійного віку або визнані інвалідами у встановленому законодавством порядку й мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а у випадку смерті цих осіб — члени їх сімей та інші особи, передбачені законодавством;

2) особи, яким до дня вступу нового Закону в чинність була призначена пенсія відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) по інших законодавчих актах, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення» — за умови, якщо вони не одержують пенсію (щомісячного довічного грошового утримання) з інших джерел, а також члени їх сімей.

2. Право на одержання довічної пенсії й разової виплати за рахунок коштів Накопичувального фонду мають застраховані особи та члени їх сімей і/або спадкоємці на умовах і в порядку, визначеному законодавством.

3. Особи, що не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, але добровільно платили

---

¹ Соціальний захист. — 2001. — № 10. — С. 24.

страхові внески в порядку й розмірах, встановлених Законом, у солідарну систему й/або накопичувальну систему пенсійного страхування, мають право на умовах, визначених Законом, на одержання пенсії й соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду й/або одержання довічної пенсії або разової виплати за рахунок коштів Накопичувального фонду.

4. Іноземці й особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, мають право на отримання пенсійних виплат і соціальних послуг із системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування нарівні з громадянами України на умовах і в порядку, передбачених Законом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України.

Перелік осіб, що мають право на одержання пенсійних виплат і соціальних послуг, визначений також у Законі України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. За цим Законом право на одержання пенсії мають:

а) працюючі на підприємствах, в установах, організаціях, кооперативах, незалежно від використовуваних форм власності й господарювання або тих, хто є членами КСП, інших об'єднань, — за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд України;

б) тих, хто займається підприємницькою діяльністю, заснованою на особистій власності фізичної особи та її праці, — за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд України;

в) члени творчих союзів, а також інші творчі працівники, що є членами таких союзів, — за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд України;

г) інші особи, що підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню;

д) працівники військових формувань, не підлягаючі державному соціальному страхуванню, особи начальницького й рядового складу фельд'єгерської служби Міністерства зв'язку України;

е) вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти;

є) особи, що стали інвалідами у зв'язку з виконанням державних або суспільних обов'язків або у зв'язку з вико-

нанням дій по рятуванню людського життя, охороні державної, комунальної та приватної власності, а також по охороні правопорядку;

ж) особи, що здійснюють догляд за інвалідом I групи або дитиною-інвалідом у віці до 16 років, а також за пенсіонером, що за висновком медичної установи має потребу в постійному догляді;

з) члени сімей вище зазначених осіб і пенсіонерів із числа цих осіб — у випадку втрати годувальника¹.

Законодавство встановлює декілька видів пенсії: пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років.

Поняття пенсії та її істотні ознаки докладно розглянуті в юридичній літературі. Проте на деяких розходженнях і позиціях учених варто зупинитися, і відзначити окремі особливості пенсій. До їх числа відносяться: поняття соціально-правової природи пенсії; характеристика суб'єктивного складу одержувачів пенсії; періодичність виплати пенсій; обов'язковість сплати страхових внесків та ін.

Однак, розглядаючи пенсію, як вид матеріального забезпечення непрацездатних громадян, необхідно прокоментувати, на наш погляд, деякі точки зору із приводу визначення поняття пенсії.

Пенсією за віком називають таку пенсію, що встановлюється з досягненням певного віку й наявністю в той же час необхідного трудового (загального або страхового) стажу роботи. Вік, що дає право на пенсію по старості, звичайно називається пенсійним². Він так само, як і тривалість стажу, встановлюється законом.

Право на пенсію по старості нерозривно пов'язане із трудовою діяльністю людини в суспільному виробництві. Досягнення пенсійного віку служить підставою для припинення трудових відносин працівника з роботодавцем, у зв'язку із чим у працівника виникає право на пенсійне забезпечення.

---

¹ Ст. 3 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

² У законодавстві термін «пенсійний вік» не використовується. Замість нього в кожному випадку вказується вік, по досягненні якого призначається пенсія по старості. Вживання цього терміну, що охоплює кілька віків, диференційованих по різних підставах (статі, умовам праці та ін.), досить зручно.

Термін «пенсія» походить від лат. *pensio*, що означає платіж — регулярна грошова виплата як матеріальне забезпечення по старості, інвалідності, за вислугу років, при втраті годувальника¹.

У тлумачному словнику російської мови С.І. Ожегова слово «пенсія» визначається як «грошове забезпечення за вислугу років, по інвалідності, непрацездатності та ін.»².

У літературі по праву соціального забезпечення радянського періоду пенсія визначається по-різному. Так, Е.І. Астрахан вперше в 1946 р. запропонував наступне розгорнуте визначення поняття пенсії по соціальному страхуванню:

«Пенсія — це періодичні виплати, які здійснюються за рахунок коштів соціального страхування з метою матеріального забезпечення робітника, що служить, або його сім'ї у зв'язку із завершенням певного великого циклу його трудової діяльності або у зв'язку з остаточним або тривалим вибуттям його із числа повноцінних працівників»³.

Професор В.А. Ачаркан визначає пенсію як «грошове забезпечення, яке отримується із суспільних фондів споживання громадянами при настанні в них постійної або стійкої непрацездатності, або презюмованою (по віковій ознаці, у зв'язку з вислугою років), або встановлюваною шляхом медичного обстеження (для визначення інвалідності). Пенсія призначається громадянам за їх працю в минулому або іншу суспільно корисну діяльність і призначена служити для них постійним і основним джерелом коштів до існування»⁴.

Думку професора В.А. Ачаркана про те, що пенсійне забезпечення засноване на втраті громадянином працездатності, розділяє Я.М. Фогель, що стверджує, що загальною передумовою виникнення пенсійних правовідносин є постійна або тривала непрацездатність, тобто певний соціально-біологічний стан організму людини⁵.

---

¹ Словник іноземних слів. — 7-е вид., перероб. — М.: Російська мова, 1979. — С. 380.

² Ожегов С.І. Словник російської мови / Під ред. проф. Н.Ю. Шведової, 12-вид., стереотип. — М.: Російська мова, 1978. — С. 455.

³ Советское трудовое право / Под. ред. Н.Г. Александрова и Д.М. Генкина. — М.: 1946. — С. 364.

⁴ Ачаркан В.А. Государственные пенсии в СССР. Автореф. дис. докт. юрид. наук. — М., 1969. — С. 364.

⁵ Фогель Я.М. Право на пенсию и его гарантии. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 45, 50 и др.

В.Н. Толкунова вважає, що «пенсія — це матеріальне забезпечення громадян у старості, при інвалідності, у випадку втрати годувальника, а також за вислугу років у вигляді систематичних грошових виплат»¹.

Аналогічне визначення поняття пенсії в Енциклопедичному словнику «Трудове право»: «Пенсія — грошова виплата (розраховуючи на місяць), що призначається відповідно до встановленої державою правилами особам похилого віку і непрацездатним громадянам у зв'язку з визнанням суспільством об'єктивно існуючої необхідності надавати таким громадянам утримання або допомогу за рахунок коштів, що асигнуються на ці цілі державою...»².

Р.І. Іванова пенсію, як родовий об'єкт пенсійних правовідносин, визначає таким чином: «Пенсія — це щомісячна грошова соціально-аліментарна виплата, що призначається особам пенсійного віку, інвалідам, особам, що мають вислугу років або особливі заслуги перед державою, особам, що втратили годувальника, у зв'язку з минулою суспільно корисною діяльністю, у розмірі, як правило, порівнянному з оплатою праці, та є основним джерелом засобів існування для непрацюючих пенсіонерів»³. Але така ознака пенсії, як «аліментарність», оспорується в правовій і економічній літературі.

Тому професор В.С. Андреев, наприклад, у своїх останніх роботах уже не вживає «аліментарність», як ознаку пенсії. Він запропонував наступне визначення поняття пенсії, як правової категорії: «Пенсія по старості — це щомісячні виплати з фондів для непрацездатних, призначувані довічно в розмірах, порівнянних з минулим заробітком, особам, які займалися встановлений термін суспільно корисною діяльністю й досягли певного віку»⁴.

У всіх наведених визначеннях підкреслюються регулярність, систематичність, періодичність та інші характерні

---

¹ Советское трудовое право / Под ред. Н.Г. Александрова. — М., 1949. — С. 339.

² Трудовое право. Энциклопедический справочный словарь / 2-я ред. С.А. Иванова. — М.: Сов. энцикл., 1979. — С. 294.

³ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — Изд-во Моск ун-та, 1986. — С. 143.

⁴ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1987. — С. 170.

риси пенсії, що визначають її правову природу, і уточнюється перелік випадків, при настанні яких вона виплачується. Отже, ці визначення поняття пенсії можуть розглядатися як базові поняття пенсії, оскільки вони охоплюють практично всі основні ознаки пенсії й виражають її сутність.

Однак наведені визначення поняття пенсії не безперечні. Кожне з них потребує, на наш погляд, відомих уточнень. Так, правильне по суті визначення поняття пенсії В.А. Ачарканом, вказується на зв'язок виплати пенсії з настанням постійної або стійкої непрацездатності, презюмуємої по віковій ознаці або у зв'язку з вислугою років¹.

Пенсійне законодавство не ставить у пряму залежність призначення пенсії по старості й за вислугу років від втрати громадянином працездатності як загальної, так і професійної. Більш того, на відміну від пенсії по інвалідності², пенсія по старості призначається при досягненні встановленого віку й наявності певного трудового (страхового) стажу незалежно від стану індивідуальної працездатності громадянина, що звертається за пенсією по старості, а іноді й без обліку віку (пенсії за вислугу років) виникає право на пенсію.

Спірним у дискусії про природу поняття пенсії вважається питання про те, чи є пенсія винагородою (компенсацією) за минулу працю або не є. Однозначної відповіді на це запитання в літературі поки немає. Та й не може бути, тому що йде реформування пенсійної системи, впроваджуються нові правила розрахунку пенсії.

Але й «аліментарність» в умовах ринку соціальних послуг втрачає своє значення. Ознаками нової пенсії будуть такі риси, як: страховий стаж, накопичення, солідарність і субсидування, паритетність і обов'язковість участі громадян у фінансуванні витрат на власне соціальне забезпечення.

Пенсія в цей час призначається громадянам, що припинили або мають право припинити трудову діяльність через досягнення встановленого пенсійного віку або у зв'язку з інвалідністю, тобто одержання пенсії обумовлене певними вимогами. Це значить, що природа трудових пенсій похо-

---

¹ Ачаркан В.А. Государственные пенсии. — М.: Юрид. лит., 1967. — С. 68.

² «Пенсії по інвалідності».

дять від природи працездатності людини і її трудових відносин з конкретним роботодавцем. Отже, пенсію не можна розглядати як абсолютно безеквівалентну виплату. Людина в минулому працювала й накопичила для себе кошти на пенсію.

Цієї точки зору дотримуються сьогодні багато російських вчених, що займаються проблемою права соціального забезпечення. Так, Є.Є. Мачульська у своїх роботах підкреслює, що право на трудову пенсію по старості обумовлено двома основними ознаками: по-перше, стажем роботи і, по-друге, досягненням пенсійного віку.

З урахуванням цих ознак дається наступне визначення поняття трудової пенсії по старості: трудова пенсія по старості — це довічна щомісячна виплата, що служить основним джерелом засобів існування для осіб, що досягли пенсійного віку й мають необхідний трудовий стаж¹.

Концепцією пенсійної реформи передбачаються зміни умов одержання трудових пенсій — введення страхового стажу й обов'язкової сплати страхових внесків у Пенсійний фонд України.

Що стосується соціально-економічного призначення пенсії, то звичайно його бачать у тому, що пенсія є основним джерелом коштів до існування для переважної більшості пенсіонерів по старості. Та обставина, що частина пенсіонерів у перші роки після виходу на пенсію зберігає частково працездатність і продовжує трудову діяльність, зовсім не міняє соціального призначення пенсії: вона призначається їм на весь наступний період життя, у тому числі й на той період, коли вони зовсім не зможуть працювати внаслідок повної втрати працездатності.

На закінчення можна зробити висновок, що поняття пенсії по старості повинне містити в собі лише ті ознаки, які найбільш характерні для неї. Воно повинне разом з тим обґрунтовуватися правовими критеріями, а також розкривати природу й соціальне призначення пенсії.

Разом з тим необхідно відзначити, що природу пенсії визначає в остаточному підсумку визнання державою обов'язку суспільства утримувати своїх непрацездатних громадян.

---

¹ Мачульская Е.Е. Практикум по праву социального обеспечения. Для юридических вузов и факультетов. — М.: Изд. группа Норма-Инфора, 1999. — С. 74-75.

Для їх матеріального забезпечення держава створює необхідні соціальні фонди, виділяє з Державного бюджету кошти, що становлять частину національного доходу країни, створюваного працездатними громадянами. У цьому випадку цілком обґрунтовано можна говорити про наявність елементів солідарності в пенсійній системі.

Пенсійне забезпечення по старості стало здійснюватися в СРСР із кінця двадцятих років (1928). Досягнення певного віку стало самостійною підставою пенсійного забезпечення спочатку працівників підприємств текстильної промисловості, а потім робітників та службовців усіх інших галузей народного господарства.

Пояснюючи причину здійснення пенсійного забезпечення по старості, деякі вчені зв'язують це з визнанням законодавцем всіх осіб, що досягли віку (чоловіки — 60 років, жінки — 55 років), непрацездатними або приблизно непрацездатними й наділенням їх правом на пенсію по досягненні цього віку¹. Незмінне збереження межі пенсійного віку й визнання його конституційною нормою в цей час є свого роду традицією соціального захисту людей похилого віку. І не тільки традицією, але й принципом законності. «Дискримінація громадян похилого віку у сфері праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення, користування житлом і в інших сферах забороняється, а посадові особи, що порушують ці гарантії, залучаються до відповідальності відповідно до діючого законодавства»².

Пенсія по старості відрізняється від інших видів пенсійного забезпечення, наприклад, від пенсії по інвалідності і за вислугу років. Вона відрізняється від пенсії по інвалідності тим, що її призначення не залежить від фактичного стану працездатності людини. Пенсію по старості неважко відрізнити й від пенсії за вислугу років, хоча обидві ці пенсії встановлюються незалежно від фактичного стану працездатності.

Розходження складається у тому, що для одержання пенсії по старості необхідний певний вік, а право на пенсію

---

¹ Зайкин А. Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. — С. 116-117.

² Закон України «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 4. — Ст. 18.

за вислугу років, як правило, не обумовлено досягненням якого-небудь віку.

Пенсії по старості диференціюються на окремі види (підвиди) залежно від умов праці, тривалості трудового стажу, спеціальних (додаткових) юридичних підстав і розміру цих пенсій. Усі ці обставини залежать від того, про забезпечення яких категорій громадян мова йде. *У зв'язку із цим законодавець підрозділяє призначення пенсії по старості на три види: на загальних, пільгових і спеціальних юридичних (умовах)*¹. Загальними умовами пенсійного забезпечення є пенсійний вік і трудовий (страховий) стаж встановленої тривалості. Саме цими двома умовами (віком і страховим стажем) обумовлене право на забезпечення пенсією по старості (за віком).

*Під пільговим пенсіонуванням потрібно розуміти можливість працівника вийти на пенсію по старості або у більше ранньому віці при загальній незмінній тривалості трудового стажу, або при одночасному зниженні вимог до віку й до тривалості трудового стажу*².

Що стосується спеціальних юридичних підстав призначення пенсії по старості, то вони мають значення для окремих категорій громадян, наприклад, потерпілих від Чорнобильської катастрофи; інвалідів, учасників війни й сімей загиблих воїнів; багатодітних матерів і матерів інвалідів з дитинства; жінок, що працювали в текстильному виробництві, механізаторами, а також на деяких видах робіт у сільському господарстві; при неповному стажі роботи.

Умови й особливості пенсійного забезпечення по старості розглянемо окремо в наступних розділах підручника.

7.2. Основні умови та особливості пенсійного забезпечення за віком окремих категорій працівників

Основними умовами пенсійного забезпечення по старості, як ми вже відзначали, є: досягнення пенсійного віку

---

¹ Стст. 12, 13 та ін. Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. і Прикінцеві положення Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

² Пільгове пенсіонування в окремих випадках містить у собі й можливість одержувати пенсію в підвищеному розмірі.

й наявність певного страхового трудового стажу, тобто дві умови. *Першою умовою є вік.* За загальним правилом право на пенсію за віком чоловіки здобувають по досягненні 60 років, а жінки — 55 років. Такі вікові межі встановлені для одержання пенсій тим, хто працював на посадах і професіях зі звичайними умовами праці.

При визначенні цього віку враховувалися багато факторів, зокрема, середня тривалість життя й середня тривалість працездатного періоду в житті людини, стан її працездатності, досягнення пенсійного віку, необхідність встановлення для жінок додаткових пільг та ін. Слід зазначити, що у сфері пенсійного забезпечення за віком та у випадку втрати годувальника жінки мають рівні права із чоловіками відносно видів і рівня соціального забезпечення.

У той же час, якщо говорити про умови надання пенсій, то для жінок у нашій країні передбачені певні переваги. Це знаходить конкретне вираження у встановленні для них більш низького пенсійного віку й зниженого стажу роботи, необхідного для призначення пенсії за віком і по інвалідності внаслідок загального захворювання. Право соціального забезпечення передбачає розходження в пенсійному віці для чоловіків і жінок, як правило, у п'ять років. Таке розмежування характерно для всіх випадків диференціації віку по признаку статі, у тому числі й для призначення пенсії за віком на пільгових умовах.

Але сьогодні знову ставиться питання про підвищення пенсійного віку. *Другою загальною умовою призначення пенсії по старості є стаж роботи.* Для призначення повної трудової пенсії по старості необхідний стаж 20—25 років. Менше — для жінок, більше — для чоловіків.

Багато категорій працівників мають право на пенсію на пільгових умовах. Пільгові умови встановлені для призначення пенсії по старості працівникам, зайнятим на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, — за Списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників і за результатами атестації робочих місць. Пенсія їм призначається, як ми вже відзначали, на пільгових умовах при зниженому пенсійному віці на десять років і скороченому стажі роботи на п'ять років, тобто пенсія призначається чоловікам — по досягненні віку 50 років і при стажі роботи не менше 20 років, жінкам, відповідно, — 45 і 15 років.

Особам, зайнятим на роботах зі шкідливими й важкими умовами праці за Списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, пенсія по старості призначається чоловікам по досягненні 55 років і стажі роботи не менше 25 років, а жінкам — по досягненні 50 років і стажі роботи не менше 20 років.

Для одержання пенсії по старості на пільгових умовах за Списками робіт № 1 і № 2 не обов'язково, щоб увесь трудовий стаж, необхідний для призначення такої пенсії, приходився на роботи, перераховані в цих списках. Досить половини спеціального стажу для призначення пільгової пенсії.

Для вирішення питання про пільгове пенсійне забезпечення не має значення ні остання виконувана робота перед звертанням за пенсією, ні місцевість, ні місце проживання. Пенсію по старості на пільгових умовах може одержати, наприклад, киянин або одесит, у минулому працювавший шахтарем на шахтах Донбасу десять років, а згодом виконував звичайну роботу, що не дає права на пільгове пенсійне забезпечення.

На пільгових умовах призначаються пенсії по старості працівникам, зайнятим на підземній і відкритій гірській роботах і в металургії. Ці працівники мають право на пенсію — по окремому Списку робіт і професій, затвердженому Кабінетом Міністрів України, незалежно від віку, якщо вони були зайняті на цих роботах не менше 25 років, а працівники провідних професій (гірники очисного забою, прохідники, забійники на відбійних молотках та ін.) — не менше 20 років¹.

Звернення за призначенням пенсії може здійснюватися в будь-який час після виникнення права на пенсію. Пенсії на загальних і пільгових умовах призначаються в певних розмірах. Порядок призначення й обчислення пенсій розглядається в окремому розділі підручника.

Особливості пільгового пенсійного забезпечення окремих категорій працівників. Пенсійне забезпечення на пільгових умовах відрізняється деякими особливостями в порівнянні зі звичайними умовами призначення пенсії по

---

¹ Питання пільгового пенсійного забезпечення див. також у Заключних положеннях Закону України «Про загально-обов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

старості. Ці особливості виражаються в підставах, що визначають право на пенсію на пільгових умовах. В одних випадках вони виступають у якості спеціальних юридичних підстав надання права на пенсію по старості, а в інших — у вигляді додаткових вимог до спеціального стажу роботи. І ті й інші впливають із конкретних обставин, передбачених у законі, і обумовлені необхідністю. Наприклад, *встановлення законодавцем права на пільгову пенсію громадянам, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, є спеціальною юридичною підставою.*

Аварія на Чорнобильській АЕС, що відбулася 26 квітня 1986 р., викликала найбільшу по масштабах радіоактивного забруднення біосфери екологічну катастрофу. Вона стала загальнонародним нещастям, що торкнулося долі мільйонів людей, що проживають на території України, Білорусії та Російській Федерації. Чорнобильська катастрофа принесла й продовжує приносити величезну матеріальну втрату. На цілі ліквідації наслідків катастрофи Україна щорічно виділяє з бюджету країни великі кошти.

Верховною Радою й Кабінетом Міністрів України після Чорнобильської катастрофи був прийнятий ряд нормативно-правових актів, спрямованих на соціальний захист прав і інтересів громадян, що приймали участь у ліквідації наслідків аварії, і потерпілих від цієї аварії людей, що проживали в зоні аварії, зокрема, на захист прав громадян, що стали непрацездатними внаслідок цієї найтяжкої трагедії.

З 1 квітня 1991 р., замість раніше діючого законодавства Союзу РСР, діє Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», прийнятий 28 лютого 1991 р. Він неодноразово змінювався й доповнювався. Значні зміни були внесені в Закон постановою Верховної Ради України від 6 червня 1996 р. (по суті, була прийнята нова редакція Закону)¹.

Законодавством встановлено коло осіб, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, визначений їх статус, категорії потерпілих і засоби соціального захисту. Важливим питанням є встановлення пільгових умов пенсійного забезпечення громадян, що постраждали від цієї катастрофи. Відповідно до Закону, пенсії по старості людям, що працювали або проживали на території радіоактивного забруднен-

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 35. — Ст. 162.

ня, призначаються на пільгових умовах із зменшенням загально-новстановленого пенсійного віку. При цьому величина зниження пенсійного віку залежить від статусу й категорії громадян, що піддалися впливу радіації, терміну праці або проживання потерпілих на території радіоактивного забруднення.

Наприклад, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, що працювали в зоні відчуження з моменту аварії до 1 липня 1986 р. незалежно від кількості робочих днів, а з липня 1986 р. по 31 грудня 1986 р. — не менше 5 календарних днів, пенсія по старості може бути призначена по досягненні 50 років, тобто зі зменшенням віку на 10 років і при наявності загального трудового стажу не менше 20 років. Таке зменшення пенсійного віку передбачено й для потерпілих громадян, евакуйованих із зони відчуження в 1986 р.

Для тих, хто працював у 1987 р. у зоні відчуження не менше 14 календарних днів або проживав і був евакуйований із зони відчуження в 1986 р., пенсійний вік, встановлений для одержання пенсії по старості, зменшується на 8 років і т.д. Отже, законодавцем встановлений диференційований підхід до зниження пенсійного віку чорнобильцям залежно від часу й тривалості проживання або роботи в радіоактивно забрудненій зоні. Однак зниження пенсійного віку на певну величину повинне мати місце тільки в тому випадку, якщо громадянин проживав або працював у зоні відчуження після аварії на Чорнобильській АЕС.

Період роботи (служби, у тому числі державної) по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС зараховується у трудовий стаж і вислугу років: до 1 січня 1988 р. — у потрібному розмірі, а з 1 січня 1988 р. до 1 січня 1993 р. — у півтора рази (у тому числі за Списком № 1). З 1 січня 1993 р. і в наступні роки пільги по вирахуванню стажу роботи в зоні відчуження визначаються Кабінетом Міністрів України.

Право на пенсію в повному розмірі мають громадяни, що працювали або проживали в зоні відчуження й віднесені до категорій 1, 2, 3, 4¹ за умови стажу роботи: у чоловіків —

---

¹ Визначення категорій осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, дається в Законі. Встановлення цієї або іншої категорії залежить від характеру захворювання, пов'язаного з наслідками аварії, терміну праці або проживання в зоні відчуження.

20 років, жінок — 15 років, зі збільшенням пенсії на один відсоток заробітку за кожний рік понад установлений стаж, але не вище 75 відсотків заробітку, а громадянам, що працювали за Списком № 1: чоловіки — 10 років і більше, жінки — 7 років і 6 місяців і більше, але не вище 85 відсотків заробітку. Обчислення середньомісячного заробітку для визначення розміру пенсії проводиться відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

Закон передбачає припинення виплати компенсацій і надання пільг тим громадянам, які відмовляються від переселення із зон обов'язкового відселення в побудоване для них житло. На зазначених громадян у період їх подальшого проживання в радіаційно-забрудненій зоні не поширюються пільги, що стосуються зменшення пенсійного віку.

Пенсійне забезпечення по старості учасників і інвалідів війни, сімей загиблих воїнів. Право на пенсію у цієї категорії громадян виникає при наявності наступних умов: досягненні віку — у чоловіків — 55 років, жінок — 50 років і стажу роботи відповідно 25 і 20 років, а також наявності спеціальної юридичної підстави — участі в бойових діях, а для інвалідів війни — поранення, контузії або каліцтва, отриманих при захисті Батьківщини або при виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті, або виконанням іншого військового завдання¹.

Участь у бойових діях, наявність інвалідності, пов'язаної з військовою службою, повинні бути підтверджені відповідними документами. Наприклад, інвалідність, що наступила внаслідок зазначених причин, підтверджується відповідним висновком медико-соціальної експертної комісії (МСЕК). Пенсія інвалідам війни призначається, якщо їх інвалідність наступила до початку звернення за пенсією.

Пенсії учасникам і інвалідам війни призначаються в підвищених розмірах, диференційовано, залежно від групи інвалідності й участі в бойових діях. Порядок і норми пенсійного забезпечення інвалідів війни розглядається окремо у розділі підручника «Пенсії по інвалідності».

---

¹ Регулюється Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. і Законом України від 9 липня 2003 р.

Право на пенсію на пільгових умовах мають також батьки й дружина (чоловік) військовослужбовця, що загинув на фронті або при виконанні іншого військового обов'язку, або померлого в період військової служби (не вступили в новий шлюб): чоловіки — по досягненні 55 років і при стажі роботи не менше 25 років; жінки — по досягненні 50 років і при стажі роботи не менше 20 років. Для призначення пільгової пенсії значення не має, що батьки не перебували на утриманні загиблого (померлого) військовослужбовця й були працездатними на момент його загибелі (смерті). Пенсія по старості на пільгових умовах призначається, якщо до досягнення відповідного віку є документи, що підтверджують загибель (смерть) військовослужбовця в період військової служби.

Пенсії багатодітним матерям і матерям інвалідів з дитинства. Законодавством встановлено пільгове пенсійне забезпечення жінок, що народили п'ять і більше дітей, які виховували їх до 6-літнього віку, а також матерів інвалідів з дитинства, що виховували їх до цього віку. Вони мають право на пенсію за віком по досягненні 50 років і при стажі роботи не менше 15 років із урахуванням у стаж часу догляду за дітьми. При цьому до числа інвалідів з дитинства відносяться також діти-інваліди у віці до 18 років, що мають право на одержання соціальної допомоги.

У випадку, якщо жінка має право на пенсію за віком у більш ранньому віці, то вона може одержувати пенсію до досягнення 50 років. Наприклад, право на пенсію на більш пільгових умовах може виникнути для такої жінки, якщо дотримані всі вимоги, передбачені у зв'язку із призначенням пенсії за умовами праці за Списком № 1, тобто по досягненні 45 років. Крім того, якщо жінка відноситься до категорії потерпілих від Чорнобильської катастрофи, то вона також може вийти на пенсію в більш ранньому віці.

Право на пенсію за віком на пільгових умовах надається багатодітним матерям незалежно від того, проживали діти разом з матір'ю або окремо від неї (наприклад, у школі-інтернаті). Важливо, щоб кожний з п'яти дітей досяг шестирічного віку. Смерть дитини після досягнення восьми років не позбавляє матір права на зазначену пенсію. Однак при цьому враховуються тільки рідні діти, а пасинки й падчерки не порівнюються до рідних дітей. До рідних

дітей прирівнюються всиновлені діти, якщо всиновлення відбулося до досягнення дитиною 6 років.

Документом про народження дитини даною жінкою служитиме свідоцтво про народження, у якому вона зазначена матір'ю. А всиновлювачі можуть бути записані в книгах запису народжень як батьки всиновлених. Закон передбачає забезпечення таємниці всиновлення. Без згоди всиновлювачів заборонено повідомляти які-небудь відомості про всиновлення, видавати виписки із книг реєстрації актів громадянського стану, з яких було б видно, що всиновлювачі не є рідними батьками всиновленого. Особи, що розголошують таємницю всиновлення, можуть бути притягнуті до відповідальності у встановленому порядку.

У зв'язку із цим, якщо у свідоцтвах про народження дітей, що враховують при призначенні пенсії, жінка, що звернулася за пенсією, значиться матір'ю, органи Пенсійного фонду не вправі проводити будь-які дії, що можуть спричинити розкриття таємниці всиновлення (вимагати додаткові документи з метою виявлення всиновлення дітей, часу їх всиновлення та ін.). Крім того, якщо у свідоцтві про народження дітей жінка, що звернулася за пенсією, не значиться матір'ю, але нею представлені документи про всиновлення, то при призначенні пенсії ці діти враховуються за умови, що всиновлення відбулося при досягненні кожним з них шестирічного віку.

Пільговий порядок пенсійного забезпечення поширюється й на матерів інвалідів з дитинства. Їм також надається право на пенсію за віком по досягненні 50-літнього віку й при загальному стажі роботи не менше 15 років. Це право має мати інваліда з дитинства, визнаного таким у встановленому порядку, що виховала його до шестирічного віку. Визнання дитини інвалідом з дитинства проходить на підставі медичних показань органами медико-соціальної експертизи. До числа інвалідів з дитинства відносяться також діти-інваліди до 18 років, що мають право на одержання соціальної допомоги.

У випадку відсутності матері, коли виховання дитини-інваліда здійснюється батьком, йому призначається пенсія за віком по досягненні 55 років і при стажі роботи 20 років.

Ще один випадок, коли багатодітність сім'ї є юридичною підставою для призначення пенсії на пільгових умовах: Це відноситься до жінок, зайнятих у сільському

господарстві. Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. жінкам, що працюють у сільськогосподарському виробництві та виховали п'ятеро й більше дітей, надане право виходу на пенсію незалежно від віку й трудового стажу. Уперше ця норма-пільга була встановлена Законом Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села й агропромислового комплексу в народному господарстві України» від 17 жовтня 1990 р.¹

Право на пенсію на пільгових умовах залежно від умов виробництва має певна категорія жінок-робітниць, зайнятих у текстильному виробництві, механізаторами, а також на окремих видах робіт у сільському господарстві.

Наприклад, жінки, що працюють у текстильному виробництві, мають право на пільгову пенсію, якщо вони працювали в цьому виробництві на верстатах і машинах — за Списком виробництв і професій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України²: по досягненні 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років. До підприємств текстильної промисловості відносяться бавовняні, вовняні, лляні, шовкові, трикотажні й інші фабрики й комбінати.

Пільгове пенсійне забезпечення також надається жінкам, що працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в колективних і інших підприємствах сільського господарства — по досягненні 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років. При зверненні робітниці за пенсією роботодавець (адміністрація господарства), власник підприємства або уповноважений ним орган представляє в орган Пенсійного фонду довідку про стаж роботи доярки (оператора машинного доїння), свинарки-оператора й про виконання норм обслуговування за встановленою формою.

Право на пільгову пенсію також мають жінки, зайняті протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні й післязбиральній обробці тютюну, — по досягненні 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років. При цьому під вирощуванням, збиранням і післязбиральною обробкою тютюну мається на увазі вирощування розсади, підготовка ґрунту, догляд за рослинами, сушіння, навантаження, розвантаження й

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 45. — Ст. 602.

² СП України. — 1992. — № 11. — Ст. 271.

первинна обробка тютюнової сировини. Жінкам, зайнятим протягом повного сезону на цих роботах, уесь рік роботи зараховується в стаж, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення.

Пенсії на загальних умовах призначаються працівникам сільського господарства відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Призначення пенсії проводиться іноді до досягнення загального пенсійного віку, встановленого законом за рахунок власних коштів підприємств і організацій, призначених на оплату праці, які перераховуються в Пенсійний фонд України на виплату пенсій. Ці пенсії відносяться до розряду професійних пільг. Реформа пенсійного забезпечення передбачає значне скорочення професійних пільг, ведеться розробка нових критеріїв підходу до оцінки важких і шкідливих праць, професій і посад, що дають право на пільгову пенсію.

Однак складним залишається питання про пенсійне забезпечення працівників сільського господарства при переході їх з одного підприємства в інше внаслідок реорганізації сільськогосподарських підприємств (КСП). При вирішенні цього питання необхідно керуватися ст. 31 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». У всіх випадках реорганізації КСП і створення на його базі нових підприємств усі майнові права й обов'язки переходять по акту (балансу) до знов створених підприємств або перерозподіляються між ними у відповідних частках. Найманим працівникам реорганізованого підприємства гарантується дотримання їх прав і інтересів відповідно до трудового законодавства України¹.

Важливою нормою-пільгою пенсійного забезпечення є призначення пенсії по старості при неповному стажі роботи, тобто при меншому стажі, ніж 25 і 20 років (відповідно для чоловіків і жінок). Ця норма застосовується нечасто, тому що більшість громадян ідуть на пенсію при наявності пенсійного віку й повного стажу роботи. Однак буває, що стажу для призначення пенсії недостатньо, наприклад, у жінок, які тривалий час займалися вихованням дітей або веденням домашнього господарства. У таких випадках пенсії за віком можуть бути призначені при меншому стажі роботи.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2001. — № 208.

Раніше для призначення пенсії при неповному стажі роботи існували різні обмеження. Тепер їх немає. Вони скасовані Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Пенсії при неповному стажі за новим Законом України від 9 липня 2003 року призначаються пропорційно наявному страховому стажу, виходячи з мінімального розміру пенсії за віком (ст. 28 Закону). Обчислення пенсії проводиться наступним чином: спочатку визначається відповідна повна пенсія. Ця пенсія ділиться на число місяців необхідного повного стажу роботи, отримана сума множиться на число місяців наявного фактичного стажу роботи (у цьому стажі період понад 15 днів округляється до повного місяця, а період до 15 днів включно не враховується).

Наведемо приклад перерахунку пенсії за віком при неповному стажі роботи жінці з 1 січня 2004 р. (за матеріалами пенсійної справи).

Дата народження жінки — 22.04.1947 р.

Розмір пенсії до перерахунку — 88,80 грн.

Загальний стаж роботи — 5 років

Період	Кількість міс.	Заробітна плата за період	Середньомісячна заробітна плата по економіці	Коефіцієнт
01.04.1996-31.12.1996	9	0,00703	0,0087 грн	0,80804
01.01.1967-30.03.1967	3	0,0015	0,003 грн	0,5

Визначення коефіцієнта заробітної плати (доходу) $0,73103$
 $(0,80804 \times 9 + 0,5 \times 3) : 12$

Визначення коефіцієнта стажу

$0,05 (5 \times 12) : (100 \times 12)$

Порядок перерахунку пенсії

Середня заробітна плата за 2002 рік 306,45 грн	x	Коефіцієнт заробітної плати (прибутку) 0,73103	x	Коефіцієнт стажу 0,05	=	Розмір пенсії 112,0 грн
---	---	---	---	--------------------------	---	----------------------------

але не менш мінімальної виплати, пропорційно зменшеної залежно від наявного страхового стажу.

Мінімальна пенсія — 92,42 грн (20 % від 462,33).

Мінімальна пенсія пропорційно зменшена — 23,12 грн (92,42 x 5:20).

Розмір пенсії після перерахунку становить 66,80 грн x 1,12 = 74,82 грн.¹

Ще один приклад. Громадянин Сидоренко С.І. призначено пенсію за віком згідно норм Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» з 20 червня 2004 р. (її розмір при стажі роботи 8 років 7 місяців становив 84 грн. 17 коп.), розмір якої з 1 серпня 2004 р. з урахуванням доплати, призначеної відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 24.07.2004 р. № 943 становив 114 грн 17 коп. З 1 вересня 2004 р. встановлена державна адресна допомога в сумі 152 грн (284 грн 69 коп. 114 грн 17 коп. — рівняється 170 грн 52 коп., але ця сума не може бути більше ніж 152 грн. Оскільки це встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 18.09.2004 р., №1215), то пенсійна виплата з 1 вересня 2004 р. становить 266 грн 17 коп. (114 грн 17 коп.+152грн)².

Пенсіонер, якому призначена пенсія за віком при неповному стажі, має право на перерахунок пенсії через кожні два роки роботи, виходячи зі стажу, наявного до дня такого перерахунку. У тих випадках, коли пенсіонер, продовжуючи працювати, здобуває повний стаж, пенсія перераховується за його заявою незалежно від того, скільки часу він проробив після призначення пенсії. Перерахунок проводиться із заробітку, що був при первісному призначенні пенсії, або з останнього заробітку — на вибір пенсіонера.

Пенсія по старості при неповному стажі на пільгових умовах не призначається. Наприклад, мати, що виховала п'ять або більше дітей до шестирічного віку, має право на пільгову пенсію по досягненні 50-літнього віку й при наявності загального стажу роботи не менше 15 років. Її трудовий стаж становить 13 років (з урахуванням часу догляду за малолітніми дітьми). Оскільки у багатодітної матері відсутній необхідний трудовий стаж — 15 років, права на пенсію за віком по досягненні 50 років вона не має.

Їй може бути призначена пенсія за віком при неповному стажі роботи з досягненням 55-літнього віку.

¹ Як розрахувати свою пенсію. — К. — 2004. — С. 13.

² Вісник Пенсійного фонду України. — 2004. — № 10. — С. 18.

Слід зазначити, що при призначенні пенсії при неповному стажі не застосовуються пільгові умови до віку й стажу (тобто зниження віку й стажу). Наприклад, не можна призначити неповну пенсію за Списком № 1.

Наведемо декілька прикладів про призначення та перерахунок пенсій за віком.

Приклад № 1
Розпорядження 100104 від 16.02.2006
Управління Пенсійного фонду України в
Приморському районі м. Одеси

Заявник	Гришин Анатолій Павлович		
Вид пенсії	За віком		
Шифр пенсії	101		
Умови призначення	Загальні		
Ідентифікаційний код			
Заробіток з 01.01.2004 року	913,67000		
Кільк. м-ців в розрах-ку зароб.	12		
Дата народження	01.05.1928		
Стать	Чол.		
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього 01.09.1999		
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальн.)		
Заявник	Працює		
Адреса	65062 Одеса-62		
Зарахований стаж	Років	Міс.	Днів
Загальний стаж (повний)	45	11	8 (28.12.1990)
Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006			
Коефіцієнт стажу	0,45917 — 551 міс.		
Розмір пенсії за віком	419,53000		
Доплата за понаднормативний стаж	66,40000 — за 20 років		
Загальний розмір пенсії за віком	485,93000		
Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	468,26000		
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	468,26000		
Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000		
Розмір пенсії для підвищення	468,26000		
Підвищення згідно 20 % росту зарплати (К = 0,05500)	25,75000		
Розмір пенсії за віком з 20 %			

ростом зарплати ПДП. Учасникам війни 511.68000
(бойових дій) — (1 кат.) 29,87

Розрахунок пенсії (за новою формулою — на 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,45917 — 551 міс.
Розмір пенсії за віком	419,53000
Доплата за понаднормативний стаж	70,0000 —
	за 20 років
Загальний розмір пенсії за віком	489.53000
Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	468,26000
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	468,26000
Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000
Розмір пенсії для підвищення	468,26000
Підвищення згідно 20 % росту зарплати (л = 0,05500)	25,75000
Розмір пенсії за віком з 20 % ростом зарплати	515,28000
ПДВ. Учасникам війни (бойових дій) — (1 кат.)	29.87

Призначення згідно із Законом України щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	541,55	40,00—(709)	581,55	101
з 01.01.2006	545,15	40,00—(709)	585,15	101
з 01.04.2006	546,95	40,00—(709)	586,95	101
з 01.07.2006	606,83	40,00—(709)	646,83	101
з 01.10.2006	609,98	40,00—(709)	649,98	101

Приклад № 2

Розпорядження 100000 від 16.02.2006

Заявник	Бондаренко Августа Іванівна
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	101
Умови призначення	Загальні
Ідентифікаційний код	
Зарбіток з 01.01.2004 року	544,16000
Кільк. м-ців в розрах-ку зароб.	12
Дата народження	07.11.1919
Стать	Жін.
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього
	01.10.2005

Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальн.)
Заявник	Не працює
Адреса:	65009 Одеса-9
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Загальний стаж (повний)	27 7 20 (05.06.2006)

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	
Розмір пенсії за віком	0,27583 — 331 міс.
Доплата до прожиткового мінімуму (332,00 грн)	150,10000
Доплата за понаднормативний стаж	181,90000
Загальний розмір пенсії за віком	10,5100 — за 7 років
ПІДВ. Подружжю померлих учасн. бойових дій (4 кат.)	342,51000
Підвищ. учасникам війни (3 кат.)	9,969
Розрахунок пенсії (за новою формулою) —	9,96 на 01.01.2006
Коефіцієнт стажу	0,27583 — 331 міс.
Розмір пенсії за віком	150,10000
Доплата до прожиткового мінімуму (350,00 грн)	199,90000
Доплата за понаднормативний стаж	10,51000 — за 7 років
Загальний розмір пенсії за віком	360,51000
ПІДВ. Подружжю померлих учасн. бойових дій (4 кат.)	9,96
Підвищ. учасникам війни (3 кат.)	9,96

Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	362,43		362,43	101-3
з 01.01.2006	380,43		389,43	101-3
з 01.04.2006	389,43		389,43	101-3
з 01.07.2006	415,37		415,37	101-3
з 01.10.2006	423,07		423,07	101-3
довічно				

Приклад № 3
Розпорядження 131679 від 16.02.2006
Управління Пенсійного фонду України
в Приморському районі м. Одеси

Заявник	Дудник Ганна Семенівна		
Вид пенсії	За віком		
Шифр пенсії	101		
Умови призначення	Загальні		
Ідентифікаційний код			
Кільк. м-ців з розрах-ку зароб.	60		
Середньомісячний дохід за рік	251,83 (за 2004)		
Дата народження	22.01.1940		
Стать	Жін.		
Дата перерахунку	01.01.2006 попередньо-го 01.01.2001		
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальн.)		
Заявник	Працює		
Адреса:	65039 Одеса-39		
Зарахований стаж	Років	Міс.	Днів
Загальний стаж (повний)	37	6	5 (31.12.2003)

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,37500 — 450 міс.
Розмір пенсії за віком	232,96000
Доплата до прожиткового мінімуму (332,00 грн)	99,04000
Доплата за понаднормативний стаж 39,60000 — за 17 років	
Загальний розмір пенсії за віком	371,60000
Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	232,96000
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	232,96000
Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000
Розмір пенсії для підвищення	232,96000
Підвищення згідно 20 % росту зарплати (К = 0,5500)	12,81000
Розмір пенсії за віком з 20 % ростом зарплати	384,41000
Підвищення за особливі заслуги	69,72
перед Україною	01.01.2006
(з 12.02.2003 р.: Ст. 1—21.00 %, Сума — 56,28)	

(Пункт 6 ст. 1 Закону (особи, відзначені почесним званням «заслужений», нагороджені державними преміями, одним із орденів)

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — на 01.01.206	
Коефіцієнт стажу	0,37500 — 450 міс.
Розмір пенсії за віком	232,96000
Доплата до прожиткового мінімуму (350.00 грн)	117,04000
Доплата за понаднормативний стаж 39,60000 — за 17 років	
Загальний розмір пенсії за віком	389,60000
Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	232,96000
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	232,96000
Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000
Розмір пенсії для підвищення	232,96000
Підвищення згідно 20 % росту зарплати ($\kappa = 0,05500$)	12,81000
Розмір пенсії за віком з 20 % ростом зарплати	402,41000
Підвищення за особливі заслуги перед Україною	73,50

Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:

Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	475,91	454,13	101-3
з 01.01.2006	486,43	475,91	101-3
з 01.04.2006	415,80	486,80	101-3
з 01.10.2006	495,27	495,27	101-3
довічно			

Приклад № 4

Розпорядження 100064 від 10.02.2006
Управління Пенсійного фонду України
в Приморському районі м. Одеси

Заявник	Плохотніченко Борис Андрійович
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	104
Умови призначення	Робота за списком 2

Ідентифікаційний код	
Заробіток з 01.01.2004 року	595,84000
Кільк. м-ців в розрах-ку зароб.	12
Дата народження	09.08.1915
Стать	Чол.
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього 20.03.1981
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальний)
Заявник	Працює
Адреса	65009 Одеса-9
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Робота за списком 2	21 1 25
Військова служба	4 6 5
Заг. стаж (повний)	50 6 17 (26.11.2003)

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,50500 — 606 міс.
Розмір пенсії за віком	300,90000
Доплата до прожиткового мінімуму (332,00)	31,10000
Доплата за понаднормативний стаж	75,23000 — за 25 років
Загальний розмір пенсії за віком	407,23000
Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	29,87000
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	300,90000
Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000
Розмір пенсії для підвищення	29,87000
Підвищення згідно 20 % росту зарплати ($K = 0,05500$)	1,64000
Розмір пенсії за віком з 20 % ростом зарплати	405,59000
ПІДВ. Учасникам війни (бойових дій) — (1 кат.)	29,87

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — на 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,50500 — 606 міс.
Розмір пенсії за віком	300,90000
Доплата до прожиткового мінімуму (350,00 грн)	49,10000
Доплата за понаднормативний стаж	75,23000 — за 25 років
Загальний розмір пенсії за віком	425,23000

Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	29,87000
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	300,90000
Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000
Розмір пенсії для підвищення	29,87000
Підвищення згідно 20 % росту зарплати ($K = 0,05500$)	1,64000
Розмір пенсії за віком з 20 % ростом зарплати	423,59000
ПІДВ. Учасникам війни (бойових дій) — (1 кат.)	29,87

Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	435,46	40,00-(709)	454,13	101-3
з 01.01.2006	453,46	40,00-(709)	475,91	101-3
з 01.04.2006	462,46	40,00-(709)	486,80	101-3
з 01.07.2006	522,34	40,00-(709)	562,34	101-3
з 01.10.2006	531,09	40,00-(709)	571,09	101-3
довічно				

Приклад № 5

Розпорядження 100007 від 16.02.2006

Управління Пенсійного фонду України в Приморському районі м. Одеси

Заявник	Позднякова Алла Григорівна
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	103
Умови призначення	Робота за списком 1
Заробіток з 01.01.2004 року	257,79000
Кільк. м-ців з розрах-ку зароб.	12
Дата народження	15.09.1940
Стать	Жін.
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього 03.06.1987
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальн.)
Заявник	Не працює
Має право на підвищений максимум	
Адреса:	65009 Одеса-9

Зарахований стаж	Років	Міс.	Днів
Робота за списком	7	7	2
Заг. стаж (повний)	24	0	12
Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006			
Коефіцієнт стажу	0,31000 — 372 міс.		
Розмір пенсії за віком	79,91000		
Доплата до прожиткового мінімуму (332,00 грн)	252,09000		
Доплата за понаднормативний стаж	8,79000 — за 11 років		
Загальний розмір пенсії за віком	340,79000		

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — на 01.01.2006			
Коефіцієнт стажу	0,31000 — 372 міс.		
Розмір пенсії за віком	79,91000		
Доплата до прожиткового мінімуму (350.00 грн)	270,09000		
Доплата за понаднормативний стаж	8,79000 — за 11 років		
Загальний розмір пенсії за віком	358,79000		

Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:

Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	340,79	340,79	101-3
з 01.01.2006	358,79	358,79	101-3
з 01.04.2006	377,79	367,79	101-3
з 01.10.2006	374,79	374,79	101-3
довічно			

П.І.Б. ПОЗДНЯКОВА АЛЛА ГРИГОРІВНА

1. Заробітна плата (довідка) звичайна — з 01.01.2004 року

Розрахунок № 1

Початок п. пер дд мм рррр:	Кінець дд мм рррр	М-і	Заробі- ток (до- відка)	Заробіток з обмеженням	Ко- еф-нт зар-ку	Середня по н/г
----------------------------------	-------------------------	-----	-------------------------------	---------------------------	------------------------	-------------------

01.06.1986	31.12.1986	7	0,00969	0,00969	0,77334	0,01253
Сума коефіцієнтів за період (0,77334*7)					5,41338	
01.01.1987	31.05.1987	5	0,00866	0,00866	0,93622	0,00925
Сума коефіцієнтів за період (0,93622*5)					4,68110	
ІТОГО:		12	0,01835	0,01835		

2. РОЗРАХУНОК ЗАРОБІТКУ ДЛЯ ОБЧИСЛЕННЯ

Дата вводу заробітку	03.06.1987
Середній заробіток за минулий рік	306.45
	(за повний 2003 рік)
Сума коефіцієнтів заробітної плати	10,09448
Індивідуальний коефіцієнт для обчислення	0,84121
Середньоміс. заробіток для обчислення	257,79

Приклад № 6

Розпорядження 100146 від 10.02.2006

Управління Пенсійного фонду України в Приморському районі м. Одеси

Заявник	Барінов Микола Олександрович
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	120
Умови призначення	Ст. 14—Ч. 2 (підзем. роб.)
Ідентифікаційний код	
Заробіток з 01.01.2004 року	1101,23000
Кільк. м-ців в розрах-ку зароб.	12
Дата народження	14.04.1927
Стать	Чол.
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього 14.04.1977

Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальний)
Заявник	Не працює
Адреса	65062 Одеса-62
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Ст. 14 — Ч. 2 (підзем. роб.)	30 2 25
Заг. стаж (повний)	45 2 7 (31.03.2003)
Стаж на підз. роботах	30 2 25

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,75167 — 902 міс.
Розмір пенсії за віком	827,76000
Доплата за понаднормативний стаж	166,00000 за 50 р.
Загальний розмір пенсії за віком	993,76000
Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	827,76000
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	827,76000

Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000
Розмір пенсії для підвищення	827,76000
Підвищення згідно 20 %	
росту зарплати ($K = 0,05500$)	45,53000
Розмір пенсії за віком з 20 %	
ростом зарплати	1039,29000

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — на 01.01.2006

Коефіцієнт стажу	0,75167 — 902 міс.
Розмір пенсії за віком	827,76000
Доплата за понаднормативний стаж	175,00000 — за 50 р.
Загальний розмір пенсії за віком	1002,76000
Розмір пенсії станом на 31.12.2004 року	827,76000
Розмір пенсії станом на 01.01.2004 року	827,76000
Індивідуальний коефіцієнт підвищення за 2004 рік	1,00000
Розмір пенсії для підвищення	827,76000
Підвищення згідно 20 %	
росту зарплати ($K = 0,05500$)	45,53000
Розмір пенсії за віком з 20 %	
ростом зарплати	1048,29000

Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	1039,29		1039,29	120
з 01.01.2006	1048,29		1048,29	120
з 01.04.2006	1052,79		1052,79	120
з 01.10.2006	1056,29		1056,29	120
довічно				

Пенсії за особливі заслуги перед Україною.

Проблема пенсій за особливі заслуги не нова. Вона існувала і в радянський період. У той час були, так звані, персональні пенсії. Їх було три види: союзного, республіканського й місцевого значення. З утворенням незалежної держави України ці пенсії були скасовані, але потім знову до них повернулися.

1 червня 2000 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Украї-

ною»¹ у сфері державної, суспільної й господарської діяльності, досягнень у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури й спорту.

Встановлено, що такі пенсії призначаються громадянам України, що мають особливі заслуги перед Україною, відзначеним званнями Героя України, Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, нагородженим орденом Леніна, орденом Слави трьох ступенів, орденом Трудової Слави трьох ступенів, чотирма й більше медалями «За відвагу», чотирма й більше орденами України й колишнього Союзу РСР, повним кавалерам ордена «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР», особам, відзначеним почесним званням України, колишнього Союзу РСР та Української РСР — «народний».

Пенсії за особливі заслуги призначаються ветеранам Великої Вітчизняної війни, нагородженим у період бойових дій орденом, медаллю «За відвагу» або медаллю Ушакова, партизанам Великої Вітчизняної війни, нагородженим медаллю «За відвагу», незалежно від часу нагородження, а також особам, яким до 1 січня 1992 року були встановлені персональні пенсії союзного й республіканського значення.

Пенсії за особливі заслуги встановлюються: заслуженим спортсменам — переможцям Олімпійських і Параолімпійських ігор, міжнародних ігор глухих, чемпіонам і рекордсменам миру і Європи; космонавтам, які здійснили політ у космос, членам льотно-випробувальних екіпажів; народним депутатам України, депутатам колишнього Союзу РСР і Української РСР, членам Кабінету Міністрів України й Уряду колишньої Української РСР; особам, відзначеним почесними званнями України, що були у Союзі РСР і Української РСР «заслужений», державними преміями України, Союзу РСР і Української РСР, нагороджених одним з орденів України або колишнього Союзу РСР; депутатам чотирьох і більше скликань обласних, районних, районних у містах, міських рад; матерям, які народили п'ять і більше дітей і виховали їх до шестирічного віку. При цьому враховуються діти, всиновлені у встановленому порядку.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 35. — Ст. 289; 2002. — Ст. 293; 2003. — Ст. 71.

У липні 2002 р. у Закон внесено ряд істотних змін¹. Насамперед розширено коло осіб, що мають право на пенсію, зняте обмеження з депутатів місцевих рад, які займали виборні й керівні посади. У первісному варіанті Закону підкреслювалося, що депутати обласних, районних, міських і районних у містах рад мали право на пенсію за особливі заслуги за умови, якщо вони не займали керівних посад і не були держслужбовцями.

З 1 січня 2006 р., відповідно до змін, внесених у Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 23 грудня 2004 р. № 2292-IV, будуть мати право на встановлення до пенсії надбавки непрацевдатні члени сімей військовослужбовців, особи начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ, що загинули під час виконання службових обов'язків (що вмерли внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, отриманих під час виконання службових обов'язків) і посмертно нагороджених державними нагородами України або колишнього Союзу РСР².

Спрощений порядок подачі заяв про призначення пенсії. Заява про призначення пенсії подається в районне управління пенсійного фонду України за місцем проживання. До заяви додаються необхідні документи, що підтверджують особливі заслуги й трудовий стаж: особовий листок по обліку кадрів, копія довідки медико-соціальної експертної комісії про інвалідність для осіб, визнаних інвалідами, довідка про сімейний стан, довідка про вид і розмір одержуваної пенсії, а для працюючих — ще й про зарплату за минулий календарний рік і копію сторінки паспорта, де зазначені прізвище, ім'я, по батькові особи. Потім ці документи направляються в комісію облдержадміністрації, де приймається рішення про призначення пенсії й визначається розмір надбавки до пенсії залежно від заслуг громадянина.

Статистика затверджує, що за час чинності Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» призначено пенсій за особливі заслуги більше 1 млн громадян України³. Доплату до пенсій одержують 970 тисяч пенсіонерів, нагороджених у роки Великої Вітчизняної війни

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 41. — Ст. 293.

² Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 6. — Ст. 42.

³ Урядовий кур'єр. — 2004. — № 215 (11 листопада); Сьогодні, 2004, 19 октября.

орденом, медаллю «За відвагу» або «Ушакова», або відзначені після 1991 р. українським орденом, почесним званням¹.

Законодавством встановлено, що клопотання про призначення пенсії за особливі заслуги подається центральними й місцевими органами виконавчої влади, головами обласних, Київської й Севастопольської міських рад у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Перелік органів, що мають право порушувати клопотання про встановлення пенсії за особливі заслуги, розширений Законом України від 11 липня 2002 р. № 91-IV. Клопотання можуть подавати Керівник Секретаріату Президента України, Голова апарату Верховної Ради України, Міністр Кабінету Міністрів України, Голова Рахункової палати. Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, вищі судові органи країни, Генеральний прокурор, Голова Національного банку України.

Кабінет Міністрів України 20 жовтня 2000 р. затвердив Положення про Комісії із встановленням пенсії за особливі заслуги перед Україною².

Однак не секрет, що з моменту звернення особи за призначенням пенсії до її виплати проходить чимало часу. Тому для прискорення розгляду документів, відповідно до змін у Законі, пенсії за особливі заслуги ветеранам Великої Вітчизняної війни, особам, нагородженим почесним званням України, колишнього Союзу РСР і Української РСР «заслужений», державними преміями України, депутатам 4 і більше скликань обласних, районних, міських і районних у містах рад і багатодітним матерям — встановлюються комісіями при обласних державних адміністраціях.

Пенсія за особливі заслуги призначається від дня звернення за встановленням пенсії, але не раніше дати набрання чинності положень Закону, що встановлюють право на таку пенсію.

При призначенні пенсії за особливі заслуги враховуються вік, інвалідність, втрата годувальника. Право на пенсію за особливі заслуги виникає у чоловіків при наявності стажу роботи не менше 25 років, у жінок — 20 років, інвалідності I і II груп, втрати годувальника.

---

¹ Сьогодні. — 2004. — 19 октября.

² Офіційний вісник України. — 2000. — № 43. — Ст. 1838; 2003. — № 11. — Ст. 489.

Пенсія за особливі заслуги встановлюється як надбавка до пенсії, на яку має право особа відповідно до законодавства. Розмір надбавки встановлюється диференційовано у відсотковому відношенні до прожиткового мінімуму й залежно від заслуг, але не більше 40 відсотків і не менше 20 відсотків.

Розроблено спеціальну схему (методику), відповідно до якої встановлені чіткі розміри надбавок відповідно до цієї або іншої заслуги.

Зокрема, особам, зазначеним у ст. 1 Закону: Героям України, Героям Радянського Союзу й Героям Соціалістичної Праці встановлена надбавка в розмірі 40 відсотків від прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб; повним кавалерам орденів Слави й Трудової Слави, нагородженим орденом Леніна, встановлюється надбавка в розмірі 39 відсотків; нагородженим чотирма й більше орденами України й колишнього СРСР — 38 відсотків; нагородженим чотирма й більше медалями «За відвагу» або Ушакова — 37 відсотків; повним кавалерам ордена «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» і відзначеним почесним званням України, колишнього СРСР і УРСР «народний» — 36 відсотків.

Ветеранам Великої Вітчизняної війни, нагородженим у період бойових дій 2 і 3 бойовими орденами, трьома медалями «За відвагу», одним бойовим орденом і двома медалями «За відвагу» або Ушакова, а також космонавтам, що зробили виліт в космос, що видаються спортсменам — багаторазовим переможцям Олімпійських, Параолімпійських і Всесвітніх ігор глухих встановлюється надбавка в розмірі 35 відсотків; ветеранам Великої Вітчизняної війни, нагородженим у період бойових дій бойовим орденом, двома медалями «За відвагу» або Ушакова, одноразовим переможцям Олімпійських, Параолімпійських і Всесвітніх ігор глухих, багаторазовим чемпіонам і рекордсменам миру — 34 відсотки; ветеранам Великої Вітчизняної війни, нагородженим у період бойових дій однією медаллю «За відвагу» або Ушакова, одноразовим чемпіонам світу — 33 відсотки; багаторазовим чемпіонам або рекордсменам Європи — 32 відсотки; одноразовим чемпіонам Європи й членам льотно-випробувальних екіпажів літаків — 31 відсоток; народним депутатам Верховних Рад колишніх СРСР і УРСР, членам

Кабінету Міністрів України, членам уряду колишньої УРСР, а також особам, нагородженим у період бойових дій трудовим орденом, — 30 відсотків.

Особам, відзначеним почесним званням України, колишнього СРСР і УРСР, особам, нагородженим у мирний час трьома орденами, і матерям, що народили 10 і більше дітей та виховували їх до шестирічного віку, встановлена надбавка в розмірі — 25 відсотків; особам, нагородженим у мирний час двома орденами, і матерям, що народили 9 і більше дітей та виховували їх дошестирічного віку, — 24 відсотки; особам, відзначеним державними преміями України, що були у СРСР і УРСР, а також нагородженим у мирний час одним орденом України, і матерям, що народили 8 дітей та виховували їх до шестирічного віку, — 23 відсотки; особам, нагородженим одним орденом Жовтневої революції, одним орденом Трудового Червоного Прапора, а також депутатам чотирьох скликань обласних, Київської й Севастопольської міських рад і матерям, що народили 7 дітей та виховували їх до шестирічного віку, — 22 відсотки; особам, нагородженим одним орденом Трудової Слави або одним бойовим орденом не в період бойових дій, а також депутатам чотирьох і більше скликань районних, районних у містах (обласних міст), і матерям, що народили 6 дітей та виховували їх до восьмирічного віку, — 21 відсоток; депутатам чотирьох і більше скликань районних, районних у містах (крім обласних міст), а також матерям, що народили 5 дітей та виховували їх до шестирічного віку, і особам, нагородженим у мирний час одним орденом (крім зазначених вище), — 20 відсотків від розміру прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб.

У Законі України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» передбачений з 1 січня 2003 року механізм перерахунку цієї пенсії при збільшенні прожиткового мінімуму. Уже зараз, з підвищенням прожиткового мінімуму, буде збільшуватися й розмір пенсії за особливі заслуги. А тим, хто вже одержує її, буде зроблений перерахунок пенсії за новими нормами. Але у випадку, якщо перерахована надбавка виявиться меншою, чим була, буде збережений раніше встановлений розмір пенсії.

Пенсії за особливі заслуги виплачуються не тільки непрацюючим пенсіонерам, але й тим, хто працює. Таке право встановлено законодавством з 1 січня 2006 р.

Право на пенсію за особливі заслуги зберігається й за непрацездатними членами сім'ї померлого годувальника, у відповідності зі ст. 37 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

У 2004 році внесено ряд змін у законодавство про пенсії за особливі заслуги перед Україною. 27 жовтня 2004 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову про внесення змін у Постанову Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2004 року № 1215 «Про підвищення рівня пенсійного забезпечення».

У цій постанові мова йшла про призначення державної адресної допомоги пенсіонерам. З 1 вересня 2004 року до пенсій, розмір яких з урахуванням надбавок, додаткових пенсій, цільової грошової допомоги й пенсій за особливі заслуги перед Україною, сум індексації й інших доплат, встановлених законодавством, не досягав розміру прожиткового мінімуму для непрацездатних громадян, встановлювалася щомісячна державна адресна допомога (дотація). Сума цієї доплати визначається як різниця між зазначеним прожитковим мінімумом і розміром пенсії з урахуванням всіх доплат.

Приклад 1. Пенсіонер у серпні 2004 року одержував пенсійну виплату в розмірі 209,96 грн, де: 140 грн — основний розмір пенсії, 9,96 грн — підвищення учасникові війни, 60 грн — пенсія за особливі заслуги. Тому що загальний розмір пенсійної виплати нижче прожиткового мінімуму, то з 1 вересня 2004 року встановлена щомісячна державна адресна допомога до пенсії (дотація) у сумі 74,73 грн. Розмір пенсії до виплати збільшений до рівня прожиткового мінімуму.

Приклад 2. Пенсіонер у серпні 2004 року одержував пенсійну виплату в розмірі 300 грн, де: 230,04 грн — основний розмір пенсії, 9,96 грн — підвищення учасникові війни, 60 грн — пенсія за особливі заслуги. Тому що розмір пенсійної виплати з урахуванням всіх доплат вище прожиткового мінімуму, то з 1 вересня такому пенсіонерові дотація до пенсії не призначалася.

Постановою Кабінету Міністрів України від 27.10.2004 року № 1415 «Про доповнення пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2004 року № 1215» передбачено, що державна адресна допомога до прожитково-

го мінімуму встановлюється без обліку пенсій за особливі заслуги перед Україною.

Тобто, з 1 листопада 2004 року інвалідам війни, учасникам бойових дій, учасникам війни, членам сімей загиблих військовослужбовців, партизанам та іншим особам, зазначеним у статті 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту», дотація встановлюється без обліку пенсій за особливі заслуги.

З 1 січня 2005 року зазначений порядок виплати пенсій за особливі заслуги розповсюджений і на всіх інших осіб, які одержують пенсію за особливі заслуги.

У наведених вище прикладах з 1 листопада 2004 року розмір пенсійної виплати збільшений, відповідно, на 60 і 44,69 грн.

Приклад 1. Розмір пенсійної виплати з урахуванням підвищення учасникові війни становить 149,96 грн (140,00 + +9,96). Визначаємо суму державної адресної допомоги:

$$284,69 - 149,96 = 134,73 \text{ грн.}$$

Розмір пенсій до виплати складе 344 грн 69 коп. (284,69 + +60 грн).

Приклад 2. Розмір пенсійної виплати з урахуванням підвищення учасникові війни становить 240,00 грн (230,04 + +9,96). Визначаємо суму державної адресної допомоги: 284,69 грн — 240,00 грн = 44,69 грн.

Розмір пенсії до виплати складе 344 грн 69 коп. (284,69 грн + +60 грн).

Таким чином, пенсії за особливі заслуги перед Україною будуть виплачуватися понад прожитковий мінімум, встановлений для осіб, які втратили працездатність.

Прийняття такого рішення про виплату пенсій за особливі заслуги перед Україною понад прожитковий мінімум дає можливість відновити диференціацію пенсій ветеранам війни, працівникам освіти, науки, культури й інших осіб, які мають особливі заслуги перед Україною.

Розділ VIII ПЕНСІЇ ЗА ВИСЛУГУ РОКІВ

8.1. Поняття та підстави призначення пенсії за вислугу років

Пенсії за вислугу років призначаються й виплачуються на підставі окремих нормативно-правових актів. Їх стільки, скільки категорій осіб, що мають право на пенсію за вислугу років. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» не регулює це питання. У випадку, якщо особа має право на одержання пенсії за вислугу років відповідно до Законів України «Про державну службу», «Про Національний банк України», «Про дипломатичну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про прокуратуру», «Про статус народного депутата України», «Про статус суддів», «Про судову експертизу», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціального захисту журналістів», Митного кодексу України, Положення про помічника-консультанта народного депутата України та зазначену Законом від 9 липня 2003 р. призначається одна пенсія на вибір. При цьому різниця між розміром пенсії, на яку має право особа відповідно до зазначених законодавчих актів, і розміром пенсії із солідарної системи відповідно до Закону фінансується за рахунок коштів Державного бюджету України.

При призначенні пенсії за вислугу років застосовуються також Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. і підзаконні акти у вигляді постанов Кабінету Міністрів України.

Поняття пенсії за вислугу років, як виду соціального забезпечення, відноситься до числа питань найбільш досліджених. Можна сказати, що увага вчених до вивчення цього виду забезпечення значною мірою сприяла обґрунтуванню, по суті, вірного визначення поняття пенсії за вислугу років. Пенсія за вислугу років являє собою щомісячні виплати з Пенсійного фонду, Державного бюджету, інших джерел фінансування, яка призначається довічно в розмірі, порівнянному з минулим заробітком (винагородою), особі, що має, установлений законом, спеціальний стаж (вислугу років).

За своїми ознаками і цілями пенсія за вислугу років найбільш близька до пенсії за віком: тут також потрібен певний стаж роботи (служби), а в деяких випадках — вік. Хоча, як правило, ця пенсія призначається незалежно від віку. Вона встановлюється окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких веде до втрати професійної працездатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком¹.

Призначення пенсій за вислугу років пояснюється, головним чином, специфікою професії (служби) працівників. Після тривалого періоду професійної діяльності подальша робота (служба) по колишній професії не завжди можлива і доцільна по звичайних вікових змінах (наприклад, служба в армії, міліції, цивільній авіації, творча діяльність артистів і ін.). Отже, виникає необхідність звільнити таких працівників від колишньої роботи (служби), якій вони присвятили багато років, компенсувати їм у значній частині втрачений заробіток у зв'язку із припиненням трудової діяльності.

У юридичній літературі висловлена думка, що пенсія за вислугу років за своїм характером сполучає в собі ознаки пенсії за віком і пенсії по інвалідності III групи (часткової втрати працездатності).

Для забезпечення пенсією за вислугу років законодавство надає юридичного значення видам і тривалості спеціального стажу роботи (служби). Тому найважливішою умовою для призначення пенсії за вислугу років є стаж роботи по спеціальності. Однак умови призначення пенсії за вислугу років неоднакові. В одних випадках вона призначається незалежно від віку, а в інших — встановлюється вік і стаж.

Коло осіб, що мають право на пенсію за вислугу років, визначено законодавством, і про це вже зазначалося в одному із розділів підручника «Трудовий (страховий) стаж і вислуга років». Проте необхідно більш докладно розглянути порядок і умови пенсійного забезпечення деяких (груп) категорій громадян, що мають право на пенсію за вислугу років. Це: 1) військовослужбовці та особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ;

---

¹Ст. 51 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

2) льотний та льотно-випробувальний склад цивільної авіації;

3) державні службовці, прокурори та слідчі, митники, науковці, журналісти;

4) окремі категорії фахівців інших галузей економіки України.

Першій із зазначених категорій пенсії призначаються при наявності обов'язкової вислуги терміну служби та, як правило, незалежно від віку. Іноді в сукупності з віком та іншими обставинами (хворобою, скороченням штатів військових формувань).

У другій групі працівників умовою призначення пенсії за вислугу років є наявність спеціального стажу роботи в цивільній авіації і припинення її в зв'язку із призначенням пенсії.

У третій групі працівників право на пенсію виникає при наявності вислуги років, праці на посадах, зазначених у законі, і досягнення певного пенсійного віку.

У четвертій групі працівників умовами призначення пенсії за вислугу років є встановлена законодавством робота (професія, спеціальність), її тривалість, а також досягнення певного віку або незалежно від віку (плавсклад окремих видів суден), творчі працівники — артисти, заслужені спортсмени).

Таким чином, найбільш характерними ознаками пенсії за вислугу років є: професія, посада, тривалість роботи в певній галузі економіки України, залишення роботи, що дає право на цю пенсію, а іноді і певний вік. Однак вік не є обов'язковою ознакою пенсії за вислугу років, але він, як правило, нижче встановленого пенсійного віку.

Правила обчислення пенсії за вислугу років визначені як загальним пенсійним законодавством, так і спеціальними нормативними актами про статус і соціальний захист окремих категорій працівників. Це залежить від виду вислуги років, наявної у працівників. Можна назвати два способи обчислення розміру пенсії за вислугу років.

В одних випадках пенсія за вислугу років встановлюється на рівні та в порядку, зазначеному в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (фахівцям різних галузей економіки України, охорони здоров'я та соціального забезпечення); в інших випадках пенсія за вислугу років нараховується за нормами і правилами, вста-

новленими окремими нормативними актами в більш високому розмірі до заробітку, окладу (80—90 %) від сум заробітної плати державних службовців, суддів, прокурорських працівників, льотного складу, науковців.

Отже, способи визначення розміру пенсії за вислугу років залежать від категорії осіб, що мають право на пенсію, а також від заробітної плати працівника, тривалості страхового стажу (вислуги років).

Пенсія за вислугу років обчислюється із середньомісячного заробітку (окладу), одержуваного перед припиненням роботи, що дає право на пенсію за вислугу років.

Досить специфічні правила обчислення пенсії за вислугу років військовослужбовцям, особам начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ, іншим категоріям державних службовців. Тому кожен категорію осіб, що мають право на пенсію за вислугу років, розглянемо окремо.

8.2. Пенсійне забезпечення громадян, які проходили військову службу або службу в органах внутрішніх справ

Згідно ст. 17 Конституції України забезпечення державної безпеки країни покладається на Збройні Сили України, військові формування та правоохоронні органи держави, організація та порядок діяльності яких визначається законом¹. Необхідність Збройних Сил і визнання військової служби особливим видом державної служби породжують для суспільства обов'язок про соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей.

Чинне законодавство про соціальний захист військовослужбовців² встановлює різноманітні види цього захисту, порядок і умови його надання. Одним із видів соціального

---

¹ Закон України від 18.06.99 р. №700-ІУ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (у новій редакції) // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 33. — Ст. 270.

² Мається на увазі Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 15. — Ст. 190; 1997. — № 12. — Ст. 103; № 45. — Ст. 228; 2001. — № 9. — Ст. 38; 2003. — № 27. — Ст. 209; 2004. — № 36. — Ст. 446; 2004. — № 45. — Ст. 503.

захисту, передбаченого законодавством, є пенсійне забезпечення військовослужбовців, що повністю поширюється на начальницький та рядовий склад органів внутрішніх справ.

Право на пенсійне забезпечення визначається наявністю у військовослужбовців і атестованих працівників органів внутрішніх справ певної, встановленої законом, тривалості служби, досягнення до дня звільнення з військової служби або органів внутрішніх справ встановленого віку й обов'язкового звільнення з військової служби або органів внутрішніх справ незалежно від підстав і часу звільнення¹.

Залежно від умов проходження служби та її тривалості встановлюються різні розміри пенсії (від 50 до 100 % грошового забезпечення). Так, військовослужбовцям, особам начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ, що мають вислугу 20 років і більше, призначається пенсія в розмірі 50 відсотків, а звільненим у відставку за віком або за станом здоров'я — 55 відсотків відповідних сум грошового забезпечення і за кожний рік вислуги понад 20 років — 3 відсотки грошового забезпечення, але не більше 90 відсотків грошового забезпечення².

Військовослужбовцям, особам середнього, старшого та вищого начальницького складу органів внутрішніх справ, що мають на день звільнення загальний трудовий стаж 25 календарних років і більше, з яких не менше 12 років і 6 місяців становить військова служба або служба в органах внутрішніх справ, що досягли 45-літнього віку, призначається пенсія за загальний трудовий стаж 25 років — 50 відсотків і за кожний рік стажу понад 25 років — 1 відсоток відповідних сум грошового забезпечення.

---

¹ Тут ми розглядаємо питання пенсійного забезпечення тільки кадрових військових (офіцерського складу), інших, прирівняних до них, військовослужбовців, а також атестованих працівників органів внутрішніх справ.

² Закон України «Про пенсійне забезпечення військово-службовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 29. — Ст. 399; 1994. — № 24. — Ст. 178; 1995. — № 6. — Ст. 111; 1996. — № 17. — Ст. 73; 1998. — № 26. — Ст. 149; 1999. — № 4. — Ст. 35; № 48. — Ст. 409; 2001. — № 9. — Ст. 38; 2002. — № 33. — Ст. 236; № 35. — Ст. 262; 2004. — № 23. — Ст. 320; № 36. — Ст. 447.

Особам, що приймали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи в період проходження служби й віднесених до категорії 1, розмір пенсії збільшений на 10 відсотків, а віднесених до категорії 2 — на 5 відсотків. Загальний розмір пенсії, обчислений за зазначеними правилами, не повинен перевищувати 90 відсотків, а особам, що приймали участь у ліквідації Чорнобильської катастрофи по 1-й категорії — 100 відсотків, а по 2 категорії — 95 відсотків.

До пенсії за вислугу років можуть нараховуватися відповідні надбавки, передбачені загальним пенсійним законодавством, а саме:

- непрацюючим пенсіонерам, що мають на своєму утриманні непрацездатних членів сім'ї, — у розмірі допомоги, встановленої Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991р.;

- самотнім пенсіонерам, інвалідам 1-ї групи, яким необхідний догляд, за висновком медичних установ. Розмір встановленої допомоги нараховується одночасно.

Мінімальні розміри пенсії за вислугу років не встановлені, але вони не можуть бути нижче мінімального розміру пенсії за віком. Фактичний мінімальний розмір пенсії військовослужбовців перевищує мінімальний розмір пенсії, встановлений загальним пенсійним законодавством.

Пенсії військовим пенсіонерам, як і іншим пенсіонерам, періодично перераховуються, підвищуються. Істотне підвищення грошового забезпечення і розмірів пенсій було проведено з 1 липня 2000 р., а перерахунок пенсій був зроблений у липні 2000 р., відповідно до Указу Президента України «Про впорядкування грошового забезпечення військовослужбовців» від 16 травня 2000 р. № 685/2000¹. У липні 2000 р. були збільшені посадові оклади й надбавки за службу в Збройних Силах України на 60 відсотків. Нове підвищення розмірів пенсій військовослужбовцям проведено в липні 2002 р².

Підвищено розміри пенсій за вислугу років пенсіонерам із числа військовослужбовців і атестованих працівників, що служать в органах внутрішніх справ, які є ветеранами війни, учасниками бойових дій, сім'ям загиблих, а також

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 20. — Ст. 817.

² Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 35. — Ст. 262.

учасникам війни за самовіддану працю й бездоганну військову службу в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Пенсіонерам, що мають особливі заслуги перед Батьківщиною (Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, особи, нагороджені чотирма й більше медалями «За відвагу», а також Герої Соціалістичної Праці, відзначені цього звання за працю в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.), підвищені пенсії в розмірі 250 відсотків мінімальної пенсії по старості, а пенсіонерам, що мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, — у розмірі 200 відсотків пенсії по старості.

Ще одне підвищення пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ проведено з 1 січня 2003 року. Пенсії підвищені на 10 відсотків від розмірів посадових окладів і надбавок за вислугу років і звання. Це зачепило інтереси близько 300 тис. пенсіонерів Міністерства оборони України, серед яких майже 190 тис. — ветерани війни¹.

Істотні зміни внесені в законодавство про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ у червні 2004 р.² Передбачено провести перерахунок раніше призначених пенсій військовослужбовцям, особам начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і виплатити 50 % перерахованої пенсії з 1 січня 2005 року, а з 1 січня 2006 року — 100 % перерахованої пенсії.

При розгляді питань військових пенсіонерів, а їх більше, ніж військовослужбовців, необхідно керуватися п. 3 ст. 63 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців» і Указом Президента України № 173/2002 «Про посилення соціального захисту військовослужбовців, осіб рядового й начальницького складу органів внутрішніх справ» від 23.02.2002 р. і Указом Президента України № 389/2003 від 05.05.2003 р., про надбавки військовослужбовцям

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2002. — № 199.

² Закон України «Про внесення зміни в ст. 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб» від 15 червня 2004 р. № 1769-IV // Відомості Верховної Ради України, 2004. — № 36. — Ст. 447.

Збройних Сил України, МВС, Адміністрації державної митної служби й Управління державної охорони за безперервну службу. Пункт 3 статті вказаного Закону передбачає, що призначені військовослужбовцям пенсії «підлягають перерахунку при підвищенні грошового забезпечення відповідних категорій військовослужбовців». Указ № 173 встановлює щомісячну надбавку в розмірі 100% грошового забезпечення з 1 січня 2003 р. Указ № 389 передбачає виплату щомісячних надбавок за безперервну військову службу у відсотках від нього. Тому військові пенсіонери за 5 років вислуги мають право на надбавку до пенсії в розмірі 10 %, 10 років — 30 %, 15 років — 50 %, 20 років — 70 %, на решті за 25 і більше років вислуги встановлена надбавка в розмірі 90 % від грошового забезпечення. Надбавки, відповідно до п. 2 Указу № 389, повинні виплачуватися з травня 2003 р. із коштів, передбачених у Держбюджеті на утримання Збройних Сил України, органів МВС України, Державної митної служби й Управління державної охорони.

Порядок оформлення пенсій за вислугу років регламентується відомчими наказами Міністерства оборони України й Міністерства внутрішніх справ України. Заяви про призначення пенсій раніше розглядали у військкоматі за місцем проживання. Пенсії працівникам органів внутрішніх справ оформляли кадрові служби обласних управлінь внутрішніх справ. Призначали і обчислювали пенсії відділи пенсійного забезпечення фінансово-економічних управлінь МВС України. Але з 1 січня 2007 року призначення пенсій передано органи Пенсійного фонду України.

Наведемо декілька прикладів із практики призначення пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ.

Приклад 1. Начальник служби, майор запасу, одержує пенсію за вислугу років. Звільнений по ст. 65 «В» у запас 14 грудня 2003 року по вислугі років.

Вислуга років — 29 років.

Посадовий оклад — 160 грн.

За військове звання — 125 грн.

Надбавка % за в/років — 40 % — 114 грн.

Додаткові види доплат — 325,65 грн.

Норма пенсії за 29 років — 77 % $(160 + 125 + 114 + 325,65) \times 77 \% = 557,98$ грн.

Загальна сума пенсії 557,98 грн.

Передбачено перерахування пенсії.

Приклад 2. Командир підрозділу авіаполку (льотчик), капітан запасу, одержує пенсію за вислугу років. Звільнений по ст. 65 «В» в запас 6 листопада 2003 року.

Загальна в/років — 27.

Посадовий оклад — 174 грн.

За військове звання — 120 грн.

% надбавки за в/років — 30 % - 88,20 грн.

Додаткові види — 273,17 грн.

Норма пенсії за 27 років — 71 % $(174 + 120 + 88.20 + 273,17) \times 71 \% = 465,74$ грн.

Загальна сума пенсії 465,74 грн. Передбачено перерахування пенсії.

Приклад 3. Командир автозаводу, старший прапорщик запасу, одержує пенсію за вислугу років. Звільнений по ст. 46 «В» у запас 31 грудня 2003 року.

Загальна в/років — 26 років.

Посадовий оклад — 140 грн.

За військове звання — 65 грн. % надбавка

за в/років — 35% — 71,75 грн. Додаткові види — 274,61 грн.

Норма пенсії за 26 років — 68 % $(140 + 65 + 71,75 + 274,61) \times 68 \% = 374,92$ грн. **Загальна сума пенсії 374,92 грн.** Передбачено перерахування пенсії.

Приклад 4. Старший офіцер групи ремонту й експлуатації техніки зв'язку, підполковник запасу, одержує пенсію за в/років. Звільнений по ст. 65 «В» у запас 2 жовтня 2003 року.

Загальна в/років — 31 рік.

Посадовий оклад — 182 грн.

За військове звання — 130 грн.

% надбавки за в/років — 40% — 124,80 грн.

Додаткові види — 274,14 грн.

Норма пенсії за 31 рік вислуги — 83% $(182 + 130 + 124,8 + 274,14) \times 83 \% = 590,08$ грн.

Надбавка до пенсії на утриманців (на 1 дитину) — 19,91 грн.

Загальна сума пенсії 609,99 грн. Пенсія буде перерахована

Приклад 5. Пенсія по інвалідності. Новак І.І., командир батальйону, майор, інвалід війни 2 групи, Герой Ра-

дяньського Союзу. Прослужив в армії 28 років. На офіцерських посадах — 26 років.

Посадовий оклад — 167 гривень, оклад по військовому званню 125 гривень. Надбавка за вислугу років (40 %) — 116 гривень 80 копійок. Усього: 408 гривень 80 копійок.

Норма пенсії 80 % від 408 гривень 80 копійок = 327 гривень 04 копійки. Надбавка як інвалідові війни — 58 гривень 17 копійок. Підвищення пенсії як Героєві Радянського Союзу — 137 гривень 50 копійок. Надбавка до пенсії за особливі заслуги 80 % від 117 гривень = 93 гривні 60 копійок.

Розмір пенсії становить 616 гривень 31 копійку (327,04 + 58,17 + 137,50 + 93,60 = 616 гривень 31 копійка). Пенсія буде перерахована.

Приклад 6. Старший прапорщик, одержує пенсію по інвалідності 2Б. Звільнений по ст. 46 «В» у запас 19 листопада 2003 року.

Загальна в/років — 22 роки.

Посадовий оклад — 120,00 грн.

За військове звання — 65 грн.

% надбавки за в/років — 35 % — 64,75 грн.

Додаткові види грошового забезпечення — 147,48 грн.

Разом: 120 + 65 + 64,75 + 147,48 = 397,23 грн.

% по інвалідності — 60 % = 238,34 грн.

% за в/років — 56 % = 222,45 грн.

Загальна сума пенсії 238,34 грн. Передбачено перерахування пенсії.

Приклад 7. Начальник служби зв'язку, майор запасу одержує пенсію по інвалідності. Звільнений у запас 23 вересня 2003 р.

Загальна в/років — 20 років.

Посадовий оклад — 158 грн.

За військове звання — 125 грн.

% надбавки за в/років — 35 % = 99,05 грн.

Додаткові види оплати — 210,68 грн.

Разом: 158 + 125 + 99,05 + 210,68 = 592,73 грн.

% по інвалід. — 80 % = 474,18 грн.

% за в/років — 50 % = 296,37 грн.

Надбавки до пенсії:

— по догляду за інвалідом — 69,69 грн.

— на утриманців (4 чоловік) — 79,64 грн.

(474,18 + 69,69 + 79,64)

Загальна сума пенсії 623,51 грн. Передбачено перерахування пенсії.

Приклад 8. Пенсія у зв'язку з втратою годувальника.
Вдова інваліда війни Сушко М.Л. є учасником війни, чоловік, колишній командир полку, полковник помер. На посадах офіцерського складу прослужив 29 років.

Посадовий оклад 185 гривень. Посадовий оклад по військовому званню — 135 гривень.

Надбавка за вислугу років (40 %) — 128 грн.

Усього — 448 гривень.

Норма пенсії 40 %, від 448 гривень — 179 гривень 20 копійок.

Надбавка вдові на інваліда війни 12 гривень 47 копійок.

Розмір пенсії 216 гривень 60 копійок (179 гривень 20 копійок + 24 гривні 93 копійки + 12 гривень 47 копійок = 216 гривень 60 копійок). Також передбачено перерахування пенсії.

Приклад 11. Дружина військовослужбовця одержує пенсію у зв'язку з втратою годувальника за померлого чоловіка. Посадовий оклад — 187 грн.

За військове звання — 135 грн (підполковник).

% за в/років — 40 % — 128,80 грн.

20 % надбавка до грошового змісту = 90,16 грн.

Разом: 540,96 грн.

Кількість утриманців — 1.

Причина смерті — хвороба.

% нарахування пенсії — 30 % = 162,29 грн.

Надбавки до пенсії:

— учасникові війни — 50 % = 9,96 грн.

— дружині учасника війни — 50 % — 9,96 грн.

Загальна сума пенсії: 182,20 грн. Передбачено перерахування пенсії.

Звичайно, у пенсійному забезпеченні військових пенсіонерів є багато невирішених проблем. Наболіла проблема диспропорції в розмірах пенсій військовослужбовців, звільнених з армії в різні роки. Для проведення соціального вирівнювання розмірів пенсій військовослужбовців необхідні значні кошти.

У Державному бюджеті України на 2007 рік передбачено 18,5 мільярда гривень на грошове та пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового скла-

ду. Зазначені видатки, порівняно з 2006 роком, збільшені на 1 мільярд 304,3 млн грн.

При цьому видатки на виплату військових пенсій встановлені в сумі 10 мільярдів 272,7 млн грн, що дозволить здійснити виплату пенсій військовим пенсіонерам в середньому на рівні 1425 грн щомісяця.

Видатки силових структур на грошове забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу у Державному бюджеті України на 2007 рік становлять 8 мільярдів 245,6 млн грн.

Сьогодні середній розмір грошового забезпечення старшого офіцера складає 2270 грн/міс., молодшого — 1425 грн/міс., прапорщика — від 1100 до 1350 грн/місяць.

З метою створення цілісної системи грошового забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу та ліквідації диспропорцій в їх розмірах залежно від відомчого підпорядкування, які створені нормативно-правовою базою, у Державному бюджеті України на 2007 рік передбачено надати Кабінету Міністрів України виключне право встановлювати умови грошового забезпечення для зазначених осіб¹.

Протягом двох років (2004—2005) внесено багато змін в закон, які забезпечили підвищення пенсій, зменшили їх диспропорцію.

Деякі приклади призначення пенсій працівникам органів внутрішніх справ прийняття нового законодавства.

Приклад 1. Підполковник А.П. Іванов проходив службу в органах внутрішніх справ за межами України, у Магаданській області. Має вислугу років: у Збройних Силах колишнього Союзу РСР із 1959 по 1964 р., і в органах МВС СРСР із 1965 р. по 02.10.1988 р., у тому числі з 04.01.1980 р. по 02.10.1988 р. у районах Крайньої Півночі. Пільгова вислуга років на 02.10.1988 р., на день звільнення зі служби, склала 37 років. Звільнений з органів МВС по ст. 67 п. «А» Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України за віком.

Посадовий оклад 105 грн.

— Оклад по спеціальному званню (підполковник міліції) — 73 грн.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2006. — № 200.

— Надбавка за вислугу років — 35 % (62,3 грн).

— Усього: 240,30 грн.

— Норма пенсії — 75 %.

$(240,3 \times 75 \%) = 180,22$ грн, а з урахуванням перерахунку на 01.12.96 р. пенсія склала 204,22 грн. Має право на новий перерахунок пенсії.

Приклад 2. В органах внутрішніх справ проходила службу підполковник міліції, слідчий В.Н. Кузьменко. Звільнена з міліції 21.10.98 р. по ст. 65 «а» з вислугою в календарному вирахуванні 27 років.

Грошове забезпечення: посадовий оклад 105 грн надбавка за умови служби — 0 грн, за спеціальне звання (міліція) — 73 грн, 35 % надбавка за вислугу років — 62,3 грн, 25 % надбавка за професійність — 44,5 грн **РАЗОМ:** 284,8 грн.

Відповідно до статті 12 Закону України пенсія призначена з 21.10.98 р. у розмірі 71 %.

Основний розмір пенсії становить 202,08 грн. Розмір цієї пенсії може бути перераховано.

Приклад 3. Капітан міліції Л.С. Ков'язин звільнений з органів внутрішніх справ 22.01.99 р. по ст. 64 «ж» Закону України від 9 квітня 1992 р. Вислуга в календарному вирахуванні 21 рік.

Грошове забезпечення:

посадовий оклад — 100 грн;

і надбавка за умови служби — 0 грн;

за спеціальне звання (міліція) — 59 грн;

надбавка за вислугу років — 47,7 грн;

за професійність — 44,5 грн.

РАЗОМ: 251,2 грн.

Відповідно до статті 12 Закону України пенсія призначена з 22.01.99 р. у розмірі 53 %.

Основний розмір пенсії становить 130,10 грн. Цей розмір пенсії буде підвищено у зв'язку з перерахуванням.

Приклад 4. Майор міліції, оперуповноважений С.С. Іванов 12.06.98 р. звільнений з органів внутрішніх справ по ст. 64 «б» Закону України від 9.04.92 р. Вислуга 25 років.

Грошове забезпечення:

посадовий оклад — 90 грн;

надбавка за умови служби — 0 грн;

військове звання — 68 грн;

40 % надбавка за вислугу років — 63,2 грн;

15 % надбавка за таємність — 13,5 грн.

РАЗОМ: 234,7 грн.

Відповідно до статті 21 Закону України пенсія призначена з 12.06.98 р. у розмірі 80 %.

Основний розмір пенсії становить — 187,76 грн.

Підвищення пенсії інвалідові війни 2 групи — 58,17 грн.

Надбавка до пенсії на утримання 3 членів сім'ї — 49,86 грн.

УСЬОГО: 295,79 грн.

(Інвалід 2 групи в період проходження служби). Сума пенсії, що виплачується з 12.06.98 р., становить: 295,79 грн. Ця пенсія також підлягає перерахунку.

8.3. Пенсії за вислугу років держслужбовцям, суддям, працівникам прокуратури і митних органів, науковцям, журналістам

Суб'єктами права на пенсію тут виступають, як правило, посадові особи державного апарату, судді, працівники правоохоронних органів, науковці, журналісти, що виконують спеціальні функції. Кожна категорія працівників визначена окремим нормативним актом.

Наприклад, у групу державних службовців, що мають право на пенсію за вислугу років, включено багато категорій працівників усіх галузей державної влади. Основним юридичним фактом, з яким зв'язується право на пенсію за вислугу років державних службовців, є наявність установленної законом тривалості спеціального стажу. Тому при визначенні права на пенсію потрібно виходити з обліку саме цього фактора, а також з установи й організації, у якій проходила державна служба.

Пенсії державним службовцям. Право на пенсію за вислугу років мають державні службовці, для яких державна служба є професійною діяльністю по забезпеченню виконання повноважень державних органів.

Перелік установ і посад державних службовців, питання обчислення вислуги років регламентуються спеціальним нормативним актом «Про порядок обчислення стажу державної служби», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 1994 р. із змінами та доповненнями¹.

---

¹ СП України. — 1994. — № 8. — Ст. 213.

За Законом України «Про державну службу» суб'єктами права на пенсію є громадяни України, які відносяться до категорії державних службовців. Державні службовці — це працівники, що займають посади в державних органах та їх апараті всіх гілок влади по практичному виконанню завдань і функцій держави й отримують зарплату за рахунок Державного бюджету.

До них прирівнюються (по пенсійному забезпеченню) народні депутати України, судді, посадові особи митних органів, журналісти, державні нотаріуси, науковці, співробітники дипломатичної служби й органів місцевого самоврядування, інші працівники державних установ.

Основними юридичними фактами, з якими законодавець зв'язує право на пенсію за вислугу років державних службовців, є: досягнення встановленого законодавством пенсійного віку, наявність загального трудового й спеціального стажу роботи державної служби. При визначенні права на цю пенсію потрібно виходити з обліку всіх факторів, а також з установ і організацій, у яких працював державний службовець.

У відповідності зі ст. 37 Закону України «Про державну службу» (у новій редакції)¹, право на отримання пенсії мають державні службовці, що досягли встановленого законодавством пенсійного віку і при наявності загального трудового стажу для чоловіків — не менше 25 років, для жінок — не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби — не менше 10 років, і які на час досягнення пенсійного віку працювали на посадах державних службовців, а також особи, що мають не менше 20 років стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, — незалежно від місця роботи на час досягнення пенсійного віку. Більше 40 тис. держслужбовців отримують пенсії, середній розмір яких складає 1 626 грн в місяць². Але є й більші пенсії — понад 10 тис. грн. Таких 738 осіб, серед них більше ніж 600 народних депутатів³ та дев'ять колишніх прокурорів⁴.

Пенсія державним службовцям призначається в розмірі 80 відсотків від сум їхньої заробітної плати, на які нараховується збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, без

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 14. — Ст. 9.

² Урядовий кур'єр. — 2005. — № 198; Сьогодні, 2007, 29 січня.

³ Урядовий кур'єр. — 2006. — 6 жовтня.

⁴ Сьогодні, 2007, 29 січня.

обмеження граничного розміру пенсії, а особам, які на час звернення за призначенням пенсії не є державними службовцями, — у розмірі 80 відсотків заробітної плати працюючого державного службовця відповідної посади й рангу по останньому місцю роботи на державній службі.

Розмір пенсії може бути збільшений за кожний повний рік понад 10 років державної служби на один відсоток заробітку, але не більше 90 відсотків заробітної плати. Пенсії державним службовцем виплачуються в повному розмірі незалежно від заробітку (доходу), одержуваного після виходу на пенсію. Але Держбюджет 2007 року пропонує нові правила обмеження розміру пенсій.

Державні службовці мають право на перерахунок пенсій з більш високого заробітку. Порядок і умови перерахунку пенсій державних службовців встановлюється ст. 37 зазначеного Закону. При підвищенні розміру заробітної плати працюючої особи державним службовцем, а також у зв'язку з одержанням особою права на пенсійне забезпечення державного службовця, що служить відповідно до діючого законодавства, здійснюється перерахунок раніше призначених пенсій. Перерахунок пенсії проводиться, виходячи із сум заробітної плати, на які нараховується страховий збір на обов'язкове державне пенсійне страхування працюючого державного службовця відповідної посади й рангу на момент виникнення права на перерахунок пенсії.

Важливо відзначити, що перерахунок пенсій, встановлений Законом, поширюється на пенсіонерів, яким пенсія державних службовців була призначена з дня, коли набули чинності зміни в Законі, тобто з 4 лютого 2003 р. Закон не має зворотної сили й не поширюється на ті пенсії, які були призначені до внесення змін у законодавство.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 581¹, перерахунок пенсій здійснюється в такому порядку:

— пенсіонерам, які на момент перерахунку пенсії продовжують працювати на посаді, з якої призначена пенсія, — на підставі представленої довідки про те, яку заробітну плату вони отримують на момент перерахунку;

— іншим пенсіонерам — на підставі документів, представлених на час перерахунку, виходячи із сум заробітної

---

¹ Офіційний вісник України. — 2003. — № 17. — Ст. 773.

плати, що одержує працюючий державний службовець на відповідній посаді, з якої призначена (перерахована) пенсія, на момент виникнення права на перерахунок. Перерахунок пенсій проводиться з місяця підвищення розміру заробітної плати працюючого державного службовця на підставі поданої заяви й довідки, виданої державним органом з останнього місця роботи¹.

Пенсійний фонд України дав роз'яснення про порядок перерахунку пенсій держслужбовцям. Право на перерахунок пенсій держслужбовців мають у першу чергу пенсіонери, які вийшли на пенсію після 4 лютого 2003 року. Усім іншим пенсіонерам, яким раніше була призначена пенсія відповідно до Закону України «Про державну службу», перерахунок буде здійснюватися при підвищенні розміру заробітної плати працюючим державним службовцем, як і передбачено статтею 37¹ зазначеного Закону, і в порядку, встановленому постановою Кабінету Міністрів України № 865 від 31.05.2000 р., із змінами, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України № 581 від 23.04.2003 р.²

Однак, розглядаючи питання про пенсійне забезпечення державних службовців, необхідно відзначити, що державний службовець, звільнений з державної служби через засудження за навмисний злочин, здійснений з використанням свого посадового положення, або здійсненням корупційного діяння, втрачає право на одержання пенсії, передбаченої Законом України «Про державну службу»³.

Пенсії народним депутатам України. Закон України «Про державну службу» у частині, що регулює питання службової кар'єри, матеріального й соціально-побутового забезпечення державних службовців, поширюється на народних депутатів України відповідно до їх статусу.

Соціальний захист, пенсійне забезпечення й інші види соціального обслуговування народних депутатів України здійснюються відповідно до Закону України «Про статус народного депутата України» від 22 березня 2001 р.⁴ На-

¹ Урядовий кур'єр. — 2003. — № 97.

² Урядовий кур'єр. — 2003. — № 107.

³ Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. — Ст. 490; 1995. — № 34. — Ст. 268.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 42. — Ст. 212.

приклад, пенсія народним депутатам України призначається при досягненні пенсійного віку при наявності трудового стажу для чоловіків не менше 25 років, для жінок — не менше 20 років у розмірі 80 % місячної заробітної плати. За кожний повний рік роботи понад 25 років для чоловіків і 20 років для жінок пенсія за віком збільшується на один відсоток зазначеного заробітку, але не більше 90 . Депутати добровільно ухвалили рішення обмежити розмір своєї пенсії до 10 тис. грн.¹

Пенсії за вислугу років суддям. Основною умовою призначення пенсії суддям є стаж роботи на посаді судді не менше 20 років і вихід у відставку. Судді, що пішов у відставку, при наявності відповідного віку й стажу роботи виплачується на його вибір пенсія на умовах держслужби або звільнений від сплати податку щомісячний довічний зміст у розмірі 80 відсотків заробітної плати працюючого на відповідній посаді судді. За кожний повний рік роботи більше 20 років на посаді судді розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше ніж до 90 відсотків заробітку судді, без обмеження граничного розміру щомісячного довічного грошового утримання (пенсії).

Судді у відставці, що має стаж роботи на посаді судді менше 20 років і який досягнув 55-літнього віку (для жінок — 50 років), розмір щомісячного грошового утримання обчислюється пропорційно кількості повних років роботи на посаді судді. При досягненні суддею пенсійного віку за ним зберігається право на одержання щомісячного довічного грошового утримання в зазначеному розмірі або, за його вибором, призначається пенсія на умовах, передбачених ст. 37 Закону України «Про державну службу». У заробіток судді для вирахування щомісячного довічного грошового утримання або пенсії включаються посадовий оклад, премії й доплата за кваліфікаційні класи, а також надбавка за вислугу років.

Судді, звільненому з посади через засудження за навмисний злочин, скоєний з використанням свого посадового положення, або здійсненням корупційного діяння, пенсія призначається на загальних підставах².

¹ Урядовий кур'єр. — 2007. — №. 19.

² Ст. 43 Закону України «Про статус суддів» // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 34. — Ст. 268.

Пенсії працівникам прокуратури. Пенсії прокурорам і слідчим призначаються відповідно до Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року, із змінами, внесеними Законом України від 12.07.2001 р.¹ Право на пенсію мають прокурори й слідчі, які безпосередньо перед зверненням за призначенням пенсії працювали в органах прокуратури й мають встановлену Законом вислугу років. Від вислуги років і розміру місячного заробітку залежить розмір пенсії. Пенсія призначається в розмірі 80 % заробітку при загальному стажі роботи 20 років, половина з якого, 10 років, повинна бути на посадах прокурорів і слідчих. За кожний повний рік роботи понад 10 років на цих посадах пенсія збільшується на 2 %, але не більше 90 % від розміру місячного заробітку.

У місячний заробіток включаються всі види оплати праці, на які нараховуються страхові внески. Працівник, що звернувся за пенсією, вправі вибрати один із способів визначення розміру середньомісячного заробітку для обчислення пенсії: за останні 24 місяці роботи підряд перед зверненням за пенсією або за будь-які 60 місяців роботи підряд перед зверненням за пенсією незалежно від наявності перерв протягом цього періоду на прокурорсько-слідчій роботі.

Середньомісячна сума виплат за 24 і 60 календарних місяців визначається шляхом розподілу загальної суми цих виплат за 24 календарних місяці роботи підряд або за 60 календарних місяців роботи підряд відповідно на 24 або на 60. Корегування зазначених виплат проводиться шляхом застосування коефіцієнта загального підвищення розмірів посадового окладу, надбавок до нього за класний чин. Посадовий оклад, надбавки за класний чин і вислугу років при такому призначенні пенсії враховуються в розмірах, встановлених на день звільнення з роботи, що надає право на даний вид пенсії.

Працівникам, що не мають вислуги 20 років, якщо стаж роботи в органах прокуратури становить не менше 10 років, по досягненні чоловіками 55 років при загальному стажі роботи 25 років і більше, а жінками — 50 років при загальному стажі роботи 20 років і більше, пенсія призначається в

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 44. — Ст. 233.

розмірі, пропорційному кількості років роботи на прокурорських посадах з розрахунку 80 % місячного окладу за 20 років вислуги. За кожний рік загального стажу понад 25 років для чоловіків і 20 років для жінок пенсія збільшується на один відсоток місячного заробітку, з якого вона обчислюється.

Пенсія призначається й виплачується після звільнення із займаної посади в органах прокуратури. До пенсії за вислугу років, призначеної згідно чинного Закону, встановлюються надбавки на утримання непрацездатних членів сім'ї й на догляд за самотнім пенсіонером у розмірах і на умовах, передбачених статтею 21 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Прокурорам і слідчим, визнаним інвалідами 1 і 2 групи, призначається пенсія по інвалідності на тих же умовах і в тих же розмірах, що й іншим працівникам прокуратури, при наявності стажу роботи в органах прокуратури не менше 10 років.

Прокурорам і слідчим, що мають одночасне право на різні державні пенсії, призначається одна пенсія на їх вибір, у тому числі на умовах, передбачених статтею 37 Закону України «Про державну службу». Військові прокурори й слідчі військових прокуратур при звільненні з військової служби мають право на одержання пенсії відповідно до чинного Закону або на одержання пенсії, встановленої законом для військовослужбовців.

Особи, звільнені з роботи в порядку дисциплінарного стягнення з позбавленням класного чину або позбавлені класного чина по вироку суду, втрачають право на пенсійне забезпечення за вислугу років. Право на одержання пенсії, передбаченої чинним Законом, втрачають також особи, звільнені з роботи через засудження за навмисний злочин, скоєний з використанням свого службового становища, або здійсненням корупційного діяння.

Пенсії за вислугу років відповідно до чинної статті Закону призначаються органами Пенсійного фонду України й виплачуються за рахунок Державного бюджету України.

Обчислення (перерахунок) пенсій здійснюється по документах пенсійної справи й документах, додатково наданих пенсіонерами, виходячи з розмірів місячного заробітку по відповідній посаді, з якої особа вийшла на пенсію, за станом на час звернення за призначенням або перерахунком пенсії.

За пенсіонерами й членами їх сімей зберігаються пільги й гарантії соціального захисту, передбачені чинним Законом та іншими законами. Пенсіонери й проживаючі разом із ними члени сім'ї мають також право на медичне обслуговування в тих медичних установах, у яких вони були на обліку до виходу на пенсію працівника прокуратури.

Пенсія, призначена відповідно до чинного Закону, виплачується в повному розмірі незалежно від заробітку (прибутку), одержуваного після виходу на пенсію. Прокурори й слідчі прокуратури, яким призначена пенсія за вислугу років і які працюють на прокурорсько-слідчих посадах, мають право одержувати заробітну плату відповідно до законодавства. У проекті Держбюджету 2007 р. були пропозиції обмежити розмір виплати пенсій.

Прокурорам і слідчим у випадку виходу на пенсію за вислугу років або по інвалідності виплачується грошова допомога без сплати податку у розмірі місячного заробітку, з якого обчислена пенсія, за кожний повний рік роботи прокурором, слідчим прокуратури або на посадах у науково-навчальних установах прокуратури.

Призначені працівникам прокуратури пенсії періодично перераховуються у зв'язку з підвищенням заробітної плати відповідним категоріям прокурорсько-слідчих працівників. Перерахунок пенсій здійснюється з першого числа місяця, що впливає за місяцем, у якому настанули обставини, що тягнуть за собою зміни розмірів пенсії, різниця в пенсії за минулий час може бути виплачена не більше, ніж за 12 місяців. Перерахунок пенсій здійснюється з обліком фактично одержуваних працівником виплат і умов оплати праці, що існували на день звільнення з роботи.

Положення цього Закону поширюються також на пенсіонерів із числа працівників прокуратури, яким до набрання чинності Закону призначена пенсія по старості, за вислугу років або по інвалідності безпосередньо із прокурорсько-слідчих посад і посад у науково-дослідних установах, незалежно від часу виходу на пенсію, за умови наявності в них стажу роботи, передбаченого законодавством.

На ветеранів війни, що мають необхідний стаж роботи для призначення пенсії за вислугу років, чинність Закону поширюється незалежно від того, з яких підприємств, установ або організацій вони вийшли на пенсію.

Пенсії працівникам митних органів. Посадові особи митної служби забезпечуються пенсіями відповідно до Закону України «Про державну службу» при наявності встановленої законодавством вислуги років, досягненні певного віку й персональних звань. Відповідно до законодавства про державну службу для митників встановлений наступний строк вислуги й вік для виходу на пенсію:

для жінок 20 років вислуги й 55 років вік,

для чоловіків, відповідно, 25 років вислуги й 60 років вік при наявності персонального звання. Половина стажу роботи (вислуги), 10 років, повинна бути робота на відповідних посадах у митних органах. Обчислення розміру пенсії здійснюється у відсотковому відношенні до фактичного заробітку з урахуванням надбавок за персональні звання, вислугу років, знання іноземних мов і т.п., тобто застосовується та ж методика обчислення пенсії, що й для інших державних службовців¹.

Пенсії науковцям. Пенсійне забезпечення й соціальний захист науковців здійснюються відповідно до Закону України «Про наукову й науково-технічну діяльність». Пенсії науковцям встановлені на рівні державних службовців. Вони призначаються при наявності певної тривалості загального й наукового стажу роботи — у чоловіків не менше 25 років загального стажу роботи й не менше 20 років наукового стажу та досягнення пенсійного віку — 60 років; у жінок, відповідно: 20, 15 і 55 років.

У науковий стаж зараховується час роботи на посадах наукових (науково-педагогічних) працівників вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації, відповідно до Закону України «Про вищу освіту»; час роботи осіб, що мають науковий ступінь за фахом відповідно до групи спеціальностей у галузі науки, по якій присуджено науковий ступінь, від дня заняття посади по цій спеціальності; час роботи наукових (науково-педагогічних працівників на певних посадах, зазначених у статті 118 Кодексу законів про працю України, якщо цій роботі безпосередньо передувала й після неї впливала наукова (науково-педагогічна) робота; час навчання в аспірантурі або ад'юнктурі денної (очної) форми навчання випускникам аспірантури, ад'юнктури.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2002. — №№ 38-39. — Ст. 288.

Перелік посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ і організацій, вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації, перебування на яких надає право на призначення пенсії й виплату грошової допомоги при виході на пенсію, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р.¹

У випадку, якщо науковець має право на одержання пенсії відповідно до Закону України «Про наукову й науково-технічну діяльність» і Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», призначається одна пенсія на його вибір. При цьому різниця між розміром пенсії, на який має право особа відповідно до зазначеного Закону, і розміром пенсії із солідарної системи відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» фінансується за рахунок коштів, спрямованих із джерел, які зазначені в Законі України «Про наукову й науково-технічну діяльність».

Пенсії науковим (науково-педагогічним) працівникам призначаються в розмірі 80 відсотків від сум заробітної плати наукового (науково-педагогічного працівника), яка визначається відповідно до Закону «Про наукову й науково-технічну діяльність» і Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і на яку відповідно до законодавства нараховується збір на обов'язкове державне пенсійне страхування (внески). За кожний повний рік роботи понад стаж наукової праці, пенсія збільшується на один відсоток заробітної плати, але не може бути більше 90 відсотків середньомісячної заробітної плати.

Середньомісячна зарплата наукових (науково-педагогічних) працівників визначається за правилами й нормами, установленними Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». У законі передбачена спеціальна формула визначення середньомісячного заробітку для обчислення пенсії. Вона зафіксована також у Законі про наукову діяльність. І тільки по цих формулах обчислюється середній заробіток працівника для призначення пенсії.

При призначенні пенсій науковцям відповідно до зазначених законодавчих актів, заробіток для обчислення пенсії не

---

¹ Офіційний вісник України. — 2004. — № 10. — Ст. 590.

може перевищувати граничну суму заробітку (доходу), з якого стягується збір на обов'язкове державне пенсійне страхування. Законодавець встановлює як межі максимальної величини заробітку для обчислення пенсії, так і обсяг фактичних витрат на оплату праці працівників і розмір (тариф) страхових внесків (соціального податку) на зарплату.

Для обчислення пенсій науковцям враховується заробітна плата за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу підряд до 1 липня 2000 року і за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 року, тобто це може бути заробіток за більш ніж п'ятирічний період.

Заробітна плата за період страхового стажу до 1 липня 2000 року обчислюється для призначення пенсії на підставі документів про нараховану заробітну плату, виданих за місцем роботи в порядку, встановленому законодавством, а за період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 року, — за даними, що знаходяться в системі персоніфікованого обліку й по довідці з місця роботи.

Пенсійне забезпечення, передбачене Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», поширюється на всі випадки втрати працездатності. Так, науковцеві призначається пенсія по інвалідності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання, а також внаслідок каліцтва або захворювання у зв'язку з Чорнобильською катастрофою в наступних розмірах:

інвалідам I групи — 80 відсотків заробітної плати;

інвалідам II групи — 60 відсотків заробітної плати;

інвалідам III групи — 40 відсотків заробітної плати наукового (науково-педагогічного) працівника.

Науковим (науково-педагогічним) працівникам, які стали інвалідами I, II, III групи внаслідок загального захворювання, призначається пенсія по інвалідності в розмірі пенсії наукового (науково-педагогічного) працівника незалежно від віку:

чоловікам — при наявності стажу роботи не менше 25 років, у тому числі стажу наукової праці не менше 20 років;

жінкам — при наявності стажу роботи не менше 20 років, у тому числі стажу наукової праці не менше 15 років.

У зв'язку з втратою годувальника призначається пенсія непрацездатним членам сім'ї померлого науковця (годувальника), які були на його утриманні (при цьому дітям пенсія

призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника), у розмірі 80 відсотків пенсії науковця на трьох непрацевдатних членів сім'ї, 60 відсотків — на двох непрацевдатних членів сім'ї й 40 відсотків — на одного непрацевдатного члена сім'ї.

До непрацевдатних членів сім'ї померлого наукового (науково-педагогічного) працівника відносяться особи, зазначені в ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Усі види пенсій науковцям призначаються територіальними органами Пенсійного фонду України в містах і районах. Пенсії науковцям призначаються за умови звільнення з посади науковця.

Після призначення пенсії наукові (науково-педагогічні) працівники можуть працювати по строковому трудовому договору (контракту) на підприємствах, в установах, організаціях всіх форм власності й займатися підприємницькою діяльністю.

Науковцям, які після призначення пенсії працювали за контрактом на відповідних посадах науковців не менше 2-х років і мали більш високий заробіток, ніж той, з якого була обчислена пенсія, встановлюється, за їх заявою, новий розмір пенсії, виходячи з більш високого заробітку за два роки підряд після призначення пенсії.

Пенсія науковцеві виплачується в повному розмірі незалежно від його доходів, одержуваних після виходу на пенсію.

Право на одержання пенсії за науковий стаж роботи поширюється на всіх осіб, що вийшли на пенсію до набрання чинності Закону України «Про наукову й науково-технічну діяльність», якщо вони мають відповідний стаж роботи, передбачений законодавством, тобто Закон має зворотну силу.

Право на одержання пенсії за науковий стаж роботи поширюється також на наукових (науково-педагогічних) працівників недержавних наукових установ і організацій, вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації, що пройшли державну атестацію.

За період дії законодавства про пенсії науковців, за станом на 1 січня 2004 р., в Україні призначено більше 70,0 тис. наукових пенсій¹.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2004. — № 212.

Пенсійне забезпечення журналістів. Журналісти забезпечуються пенсіями в порядку, установленому Законом України «Про державну підтримку засобів масової інформації й соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997 р.¹

Зростаюче значення засобів масової інформації, збільшення професійного навантаження на працівників, зміна акцентів у ціннісних орієнтаціях журналістів змусили суспільство по-новому дивитися на проблему соціального захисту цієї категорії працівників. Тому в Законі з'явилася спеціальна норма про поліпшення пенсійного забезпечення журналістів і доведення його до рівня державних службовців. На це, зокрема, націлює ст. 16 Закону, де підкреслюється, що «при нарахуванні пенсії журналістові державного або комунального засобу масової інформації застосовуються норми, методика й порядок нарахування пенсій державним службовцем».

Період роботи в державних і комунальних засобах масової інформації прирівнюється до стажу державної служби.

Коментувати дане положення, очевидно, немає потреби. Але слід зазначити, що застосування зазначеної норми Закону дозволить істотно поліпшити пенсійне забезпечення журналістів.

Пенсії журналістам призначаються за нормою державних службовців у розмірі 80% середньомісячного заробітку при наявності стажу роботи й віку, установлених для державних службовців.

Останнім часом законодавець вніс ряд змін у нормативні акти про стаж роботи, заробітну плату й соціальний захист журналістів. Зокрема, ухвалено зараховувати стаж роботи журналіста в засобах масової інформації до стажу державного службовця, і, навпаки, стаж держслужби в стаж роботи журналіста. Розмір заробітної плати журналістів прирівнюється до середнього заробітку держслужбовців відповідної категорії й посадового рівня в органах державної влади або органах місцевого самоврядування, які є засновниками засобів масової інформації.

Журналісти мають право на надбавку до зарплати, користуються пільгами, передбаченими для державних відповідних

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 50. — Ст. 302; 2002. — № 2. — Ст. 5.

категорій посад службовців. На них поширюється порядок перерахунку пенсій з більше високого заробітку, у відповідності зі ст. 37¹ Закону України «Про внесення змін у Закон України «Про державну службу» і Постановою Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 р. № 581 «Про внесення змін у постанову Кабінету Міністрів України від 31 травня 2000 р. № 865»².

Однак перерахунок пенсій журналістам проводиться лише за умови звільнення з роботи, мається на увазі, якщо журналіст, що працює, пенсіонер, звільнився з роботи й на момент звільнення відбулися зміни в оплаті праці, то відповідно до поданої ним заяви здійснюється відповідний перерахунок пенсії.

Пенсії за вислугу років спортсменів — заслужених майстрів спорту і майстрів міжнародного класу. Право на пенсію за вислугу років професійних спортсменів передбачено ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Законодавець стимулює діяльність спортсменів вислугою років. Для цих осіб (чоловіків і жінок), що мають особливі заслуги перед фізкультурним рухом, установлений стаж виходу на пенсію 20 років і перебування в складі збірних команд України не менше 6 років. До стажу зараховуються всі періоди перебування професійних спортсменів у складі збірних команд України, а також інші види трудової діяльності, які передбачені ст. 56 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Стаж, що дає право на пенсію за вислугу років, обчислюється по нормах і правилах, установлених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Стаж до 1 липня 2000 року враховується по документах (трудовій книжці) професійного спортсмена, а за період з 1 липня 2000 року, по системі персоніфікованого обліку в органах Пенсійного фонду України. Крім відомостей про стаж необхідно представити документи, що підтверджують перебування у складі збірних команд України, а також наявність звання заслуженого майстра спорту або майстра спорту міжнародного класу.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 14. — Ст. 972.

² Офіційний вісник України. — 2004. — № 17. — Ст. 773.

Ще одна категорія працівників (*державні нотаріуси*), які відповідно до Указу Президента України «Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні» від 23 серпня 1998 р.¹ прирівнюються до стажу роботи, оплаті праці й пенсійному забезпеченню до державних службовців. Це означає, що для вирішення питання про пенсійне забезпечення визначальне значення має спеціальний стаж роботи нотаріуса. Він повинен бути встановленою тривалості й відповідати вимогам державної служби. Але нотаріуси також як і журналісти не відносяться до категорії державних службовців.

8.4. Пенсії за вислугу років льотному і льотно-випробувальному складу цивільної авіації

Однією з категорій фахівців є працівники цивільної авіації. Це в основному льотний і льотно-випробувальний склад. Специфіка роботи цієї категорії фахівців неминуче веде до погіршення стану здоров'я до настання віку, необхідного для призначення пенсії по старості на загальних підставах. Підвищений шум, вібрація, дія електромагнітного випромінювання приводять до раннього виснаження організму людини й до скорочення тривалості професійної діяльності. Вислуга років застосовується до працівників льотного й льотно-випробувального складу, диспетчерів, що здійснюють управління повітряним рухом, а також інженерно-технічних працівників, бортпровідників та інших осіб — по переліку посад і робіт, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р.²

Вислуга років диференційована залежно від статі. Для жінок вона встановлена 20 років, а для чоловіків — 25 років. Строки вислуги років підраховуються по-різному, залежно від виду льотної роботи, нальоту годин, виду літальних апаратів, їхнього типу, характеру роботи й інших показників. До вислуги років зараховується служба в армії на посадах льотного складу.

До льотного складу цивільної авіації відносяться: члени екіпажів повітряних суден і інших літальних апаратів, льотно-інструкторський і командний склад, парашутисти

¹ Офіційний вісник України. — 1998. — № 34. — Ст. 1274.

² СП України. — 1992. — № 9. — Ст. 209.

всіх найменувань (рятувальники, десантники-пожежні), керівники парашутних підрозділів і ін.

До льотно-випробувального складу відносяться працівники, які безпосередньо зайняті в льотних випробуваннях (дослідженнях) досвідченої серійної авіаційної, аерокосмічної, повітроплавальної й парашутно-десантної техніки — льотчики (пілоти)-випробувачі, бортінженери, бортмеханіки, провідні інженери по льотних *випробуваннях*, льотний склад, виконуючі досвідчені польоти на штатних робочих місцях літальних апаратів і парашутно-десантній техніці, інженерно-технічний склад і працівники, що інспектують льотний склад у випробувальних польотах, інші категорії фахівців.

Умовами призначення пенсій льотному й льотно-випробувальному складу є наявність певного стажу роботи зі спеціальності (вислуги років) і припинення її, вчасне звернення за пенсією.

У строк вислуги зараховується робота на посадах, що дають право на пенсію за вислугу років. Строки вислуги підраховуються по-різному, залежно від виду льотної роботи, нальоту годин і деяких інших показників. Ці показники диференційовані залежно від ряду умов, наприклад, залежно від виду літальних апаратів, їхнього типу, характеру роботи. Так, льотному складу цивільної авіації кожні 20 годин нальоту на літаках зараховуються за один місяць вислуги: кожні 12 годин нальоту на вертольотах, в авіації спеціального застосування (санітарні польоти, авіахімічні роботи, патрулювання, аерофотознімання, інші види робіт), на посадах льотного складу, у тому числі в навчальних закладах — за 1 місяць вислуги; один рік роботи в складі льотного екіпажу повітряного судна в аварійно-рятувальних підрозділах — за півтора року вислуги.

Працівникам льотно-випробувального складу вислуга років обчислюється в такому порядку:

— один рік роботи на посадах льотного складу — за два роки за умови здійснення протягом даного року льотних випробувань;

— один рік роботи на посадах інженерно-технічного складу, при нальоті за рік 120 і більше годин — за два роки, від 50 до 120 годин — за півтора року, менше 50 годин — за один рік;

— за два роки, за умови виконання встановленої норми нальоту годин.

До вислуги років працівникам льотного й льотно-випробувального складу зараховується час служби на посадах льотного складу Збройних Сил колишнього Союзу РСР і України, період навчання у вищих навчальних закладах авіації, якщо передувала робота на посадах льотного складу, — по фактичній тривалості; час роботи на посадах льотного складу в іноземній цивільній авіації й в інших випадках, установлених законодавством.

Працівники льотно-випробувального складу мають право на пенсію за вислугу років незалежно від віку (чоловіки при наявності вислуги — 25 років, жінки — 20 років).

Якщо працівник льотно-випробувального складу протягом року не приймав участі в льотних випробуваннях, але мав інший нальот (транспортний, у порядку льотної підготовки та ін.), строки вислуги обчислюються в порядку, установленому для призначення пенсій льотному складу цивільної авіації. При відсутності у працівника льотно-випробувального складу протягом року нальоту годин даний рік до вислуги років не зараховується. У випадку, якщо відсутність нальоту годин викликана трудовим каліцтвом, отриманим при виконанні випробування польотів, вислуга років обчислюється по фактичній тривалості роботи на посадах льотно-випробувального складу.

Якщо працівник звільнений з роботи за станом здоров'я (хвороби), то при наявності вислуги років у чоловіка не менше 20 років і в жінки не менше 15 років пенсія призначається пропорційно відпрацьованому часу.

Приклад. Льотчик звільнений з льотної роботи по хворобі при вислuzі 22 роки. Він має право на пенсію за вислугу років пропорційно відпрацьованому часу.

Розміри пенсій і порядок їх вирахування для льотних екіпажів і льотно-випробувального складу різні. Льотним екіпажам повітряних суден цивільної авіації (пілотам, бортінженерам, бортмеханікам, бортрадистам, льотчикам-спостерігачам) і бортоператорам, що виконують спеціальні роботи в польотах, призначаються пенсії в розмірі 75 відсотків заробітку, що вони мали перед припиненням роботи на зазначених посадах.

Льотчикам-випробувачам, штурманам і парашутистам-випробувачам, у яких не менше двох третин необхідної вислуги

доводиться на проведення випробувань літальних апаратів, пенсія призначається в розмірі 85 відсотків заробітку¹.

Приведемо приклад розрахунку пенсії за вислугу років працівникові льотного екіпажу по новому законодавству за матеріалами однієї пенсійної справи.

Розмір пенсії до перерахунку — 486 грн (до 1 січня 2004 р.). Загальний стаж роботи — 42 р. 2 місяці 11 днів, див. таблицю розрахунку.

Таблиця

Період роботи	Кількість місяців	Заробітна плата за період	Середньомісячна заробітна плата по економіці	Коефіцієнт заробітної плати
---------------	-------------------	---------------------------	--	-----------------------------

Визначення коефіцієнта заробітної плати (доходу) за певний період роботи — 3,97115

$(3,08995 + 3,56795 + 1,90308 + 3,95864 + 5,45706 + 5,36366 + 5,35189 + 5,25238 + 3,07109 + 5,52578 + 5,24604 + 4,74676 + 4,86973 + 4,69021 + 4,37101 + 4,19305 + 3,89589 + 4,01542 + 3,08410 + 3,88228 + 3,37541 + 2,57232 + 1,17576 + 2,64812) : 24$

Визначення коефіцієнта стажу — 0,42167

$(42 \times 12 + 2) : (100 \times 12)$

Порядок перерахунку пенсії

Середня заробітна плата за 2002 рік x Коефіцієнт заробітної плати (доходу) x Коефіцієнт стажу = Розмір пенсії
 $306,45 \text{ грн} \times 3,97115 \times 0,42167 = 513,16 \text{ грн.}$

Розмір пенсії після перерахунку — 513,16 грн².

По інформації Пенсійного фонду в Україні є три льотчики-інваліди ліквідатори Чорнобильської аврії на АЕС, які отримують пенсії понад 10 тис. грн у місяць³.

Правом на пенсію за вислугу років користуються працівники льотного диспетчерського складу, що здійснюють управління повітряним рухом і мають посвідчення диспетчера:

¹ Закон України «Про внесення змін у деякі закони України» від 17 листопада 1999 № 1222—XIV, зокрема, у ст. 53 Закону України «Про пенсійне забезпечення» // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 52. — Ст. 465.

² Як розрахувати свою пенсію. — К.: 2004.

³ Урядовий кур'єр. — 2006. — 6 жовтня.

— чоловіки — по досягненні 50 років і за загальним стажем роботи не менше 20 років, з них не менше 12 років і 6 місяців роботи безпосереднього управління польотами повітряних суден;

— жінки — по досягненні 45 років і за загальним стажем не менше 17 років і 6 місяців, з них не менше 10 років роботи безпосереднього управління польотами повітряних суден.

До вислуги років працівникам, що здійснюють управління повітряним рухом, зараховується також трудовий стаж як працівникам льотного й льотно-випробувального складу, служба в Збройних Силах Союзу РСР і України на льотних посадах.

Працівники льотно-диспетчерського складу можуть вийти на пенсію незалежно від віку, якщо вони були зайняті на цих роботах: чоловіки — не менше 20 років; жінки — не менше 17 років і 6 місяців. Розмір пенсії, порядок її обчислення встановлюються відповідно до нового законодавства про пенсійне страхування у відсотках від середньомісячного заробітку, який ці працівники одержували перед припиненням роботи на посадах, що дають право на пенсію за вислугу років.

Пенсії за вислугу років призначаються також інженерно-технічному складу цивільної авіації — по переліку посад і робіт, зазначених у переліку: чоловікам — по досягненні 55 років і за загальним стажем роботи в цивільній авіації не менше 20 років, з них не менше 15 років на зазначених посадах; жінкам — по досягненні 50 років і за загальним стажем роботи в цивільній авіації не менше 20 років, з них не менше 15 років на зазначених посадах.

Розміри пенсій, порядок їх обчислення встановлюються відповідно до наявного стажу роботи у відсотках від середньомісячного заробітку, що ці працівники одержували перед припиненням роботи на посадах, які дають право на пенсію за вислугу років (за нормами Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»).

Ще одна категорія працівників цивільної авіації, що користуються правом на пенсію за вислугу років, — це бортпровідники: чоловіки можуть вийти на пенсію за вислугу років по досягненні 55 років і за загальним стажем роботи не менше 25 років, з них не менше 15 років як бортпровідник; жінки — по досягненні 45 років і за загальним стажем

роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років як борт-провідник.

8.5. Пенсії за вислугу років фахівцям інших галузей економіки України

Це найбільша група працівників, що користуються правом на пенсію за вислугу років. Вона визначена пенсійним законодавством. Сюди відносяться працівники, зайняті в різних галузях економіки України. Неоднакові й професії цих працівників, і умови призначення їм пенсій. Багатьом із них пенсії за вислугу років призначаються не тільки при наявності певного стажу роботи по спеціальності, але й по досягненні відповідного віку. Хоча, як правило, вік знижений на 5 років у порівнянні з пенсіями по старості.

Категорії цих осіб встановлені ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення», і про це вже частково згадувалось в попередніх розділах підручника. Проте необхідно уточнити деякі особливості умов призначення пенсій окремим категоріям працівників. Законодавець поділив усіх фахівців на шість категорій і позначив їх у спеціальних списках, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р.¹ Списків стільки, скільки категорій працівників мають право на пенсію за вислугу років.

Коло осіб, професій і посад, робота в яких надає право на пенсію за вислугу років, — це окремі категорії працівників залізничного транспорту; плавсклад окремих видів морського, річкового флоту й флоту рибної промисловості; працівники лісової промисловості й лісового господарства; працівники освіти, охорони здоров'я й соціального захисту; артисти театрів та інших театральних-видовищних підприємств і колективів.

Визначальними умовами пенсійного забезпечення кожної з названих категорій працівників є професія, посада, тривалість трудового стажу, галузь економіки й інші показники, які зазначені у відповідних списках. Обов'язковою умовою призначення пенсії є наявність спеціального стажу роботи певної тривалості (половина від загального стажу або

---

¹ СП України. — 1992. — № 11. — Ст. 271; 1994. — № 4. — Ст. 70.

повністю), а іноді й віку, хоча в ряді випадків вік, як умова призначення пенсії, збігається із загальним пенсійним віком. Пенсії за вислугу років у багатьох випадках призначаються незалежно від віку.

Право й умови призначення пенсій фахівцям галузей економіки регулюються Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р., а порядок обчислення страхового стажу й розміру заробітної плати для призначення пенсії в солідарній системі встановлюються Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

До числа фахівців, що мають право на пенсію за вислугу років, відноситься велика кількість працівників освіти: вчителі, логопеди, вчителі-логопеди, викладачі, педагоги, директори, завідувачі, їх заступники по навчально-виховній, учбово-виробничій частині або роботі, по виробничому навчанню, завідувачі навчальної й навчально-виховної частини, соціальні педагоги (організатори позакласної й позашкільної виховної роботи з дітьми), викладачі й педагоги, що працюють у вищих навчальних закладах І і Прівня акредитації, професійних навчально-виховних установах, інших середніх спеціальних закладах (педагогічних, медичних, сільськогосподарських та ін.)¹.

У список працівників освіти включені директори, заступники директорів міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового виховання й професійної орієнтації учнів, директори, завідувачі дитячими будинками, дитячими приймачами-розподільниками, дошкільними дитячими установами, педагоги-вихователі, логопеди, сурдопедагоги, тифлопедагоги, що працюють у певних лікувальних установах. До цієї категорії відносяться вчителі, працівники освіти заочних навчальних закладів, зазначені в додатку до переліку посад установ освіти.

Пенсії за вислугу років перерахованих категорій працівників освіти призначаються на умовах, зазначених у новому

---

¹ Перелік закладів і установ освіти, охорони здоров'я й соціального захисту та посад, робота в яких надає право на пенсію за вислугу років: Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 1993 // СП України. — 1994. — № 4. — Ст. 70.

пенсійному законодавстві, при наявності страхового стажу, віку й роботи по спеціальності.

Розмір пенсії обчислюється відповідно до норм і правил, установлених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

При призначенні пенсії за вислугу років особам, зазначеним у переліку професій і посад, допускається підсумовування стажу за періоди їх роботи в закладах і установах освіти. Підсумовувати трудову діяльність допускається не тільки при роботі в різних державних системах і структурах, зазначених у Переліку, але й в одній системі. Так, якщо вчитель школи в минулому працював, наприклад, бібліотекарем у школі, то в його стаж зараховується й час роботи як бібліотекаря.

Пенсійне забезпечення за вислугу років поширюється на працівників охорони здоров'я, органів праці, соціального захисту населення. До них відносяться лікарі, середній медичний персонал (незалежно від посад, у лікарняних установах всіх типів і найменувань), а також провізори, що працюють в аптеках, лікарі й середній медперсонал, зайнятий у санаторно-курортних установах, медико-соціальних експертних комісіях (МСЕК) і бюро судово-медичної експертизи.

Порядок обчислення пенсій і її розмір установлені в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Право на пенсію за вислугу років мають працівники органів праці і соціальної політики. Це, в основному, медичні працівники, зайняті в інтернатах і медичних відділеннях протезних підприємств. Працівники міністерства й регіональних управлінь праці і соціальної політики, а також Пенсійного фонду України відносяться до категорії державних службовців. На них поширюється пенсійне законодавство про державну службу.

Пенсії за вислугу років деяким категоріям творчих працівників — артистам театральних-концертних підприємств і колективів. Зміст цих пенсій цілком відповідає їхній назві. Умова їхнього надання тільки одна — стаж творчої діяльності. Вік не має значення. Категорії артистів театрів, що мають право на пенсію за вислугу років, позначені в Переліку посад артистів театральних-концертних та

інших видовищних закладів, підприємств і колективів, що мають право на пенсію за вислугу років незалежно від віку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р.¹

Категорії творчих працівників різні. В одних випадках — артист повинний займатися певною творчою роботою (наприклад, артист балету, артист цирку та ін.); в інших — певною творчою діяльністю в конкретному роді театру або музичному колективі (наприклад, солісти-вокалісти театрів опери, артисти, що грають на духових інструментах у симфонічному оркестрі, та ін.); в третіх — деякими видами творчої діяльності у визначених колективах (наприклад, концертмейстери-піаністи професійних художніх колективів та ін.).

Тривалість стажу для творчих працівників різна й залежить від характеру трудової діяльності. Допускається підсумовування різних періодів творчої роботи на сцені за таким принципом: при призначенні пенсії за вислугу років певним категоріям артистів у стаж зараховується також та робота на сцені, що надає право на одержання пенсії при меншому стажі. Наприклад, якщо пенсія призначається при стажі творчої роботи на сцені в 20 років, то в стаж не може бути включена робота, що дає право на пенсію при стажі творчої роботи на сцені в 25 і 30 років. Коли пенсія призначається при 25-літньому стажі творчої роботи на сцені, то в стаж додатково може зараховуватися також робота, що дає право на пенсію при 20-літньому стажі творчої роботи.

І нарешті, якщо пенсія призначається при стажі творчої роботи на сцені в 30 років, то в стаж додатково зараховується як робота, що дає право на пенсію при 20-літньому стажі роботи, так і робота, що дає право на пенсію при 25-літньому стажі роботи.

Якщо творчий стаж складається з різних періодів діяльності (мається на увазі робота, що дає право на пенсію при стажі в 20 і 25 років, в 25 і 30 років і т.д.), то право на пенсію визначається по тій роботі, що дає можливість підсумовування з нею інших періодів із приєднанням усіх можливих періодів творчої діяльності.

---

¹ СП України. — 1992. — № 11. — Ст. 271.

Так, при роботі протягом 15 років артистом балету й 10 років артистом, що грає на духовому інструменті, право на пенсію визначається по останній названій роботі, тому що вона дає можливість приєднати до неї стаж роботи артистом балету. При цьому не має значення фактична послідовність періодів творчої діяльності, тобто яка робота була в наведеному прикладі останньою.

Пенсії за вислугу років артистам призначаються тими самими нормами, що й пенсії по старості на загальних підставах. Пенсії обчислюються із середньомісячного заробітку, одержуваного за роботу на посадах, що дають право на пенсію за вислугу років.

Розділ IX

ПЕНСІЇ ПО ІНВАЛІДНОСТІ В СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ

9.1. Поняття пенсії по інвалідності. Медичні та правові критерії інвалідності

Пенсія по інвалідності є одним із видів соціального забезпечення непрацездатних громадян. Пенсії по інвалідності можна визначити як щомісячні грошові виплати з Пенсійного фонду, держбюджету й інших джерел, призначені у випадку встановлення медичним органом однієї із трьох груп інвалідності, яка свідчить про повну або часткову втрату працездатності.

Пенсії по інвалідності властиві загальні риси, характерні для всіх інших видів пенсій. Вона призначається на тривалий час або безстроково особам, які втратили працездатність, виплачується щомісяця в грошовій формі, залежить від заробітку й обумовлена трудовою діяльністю людини. В основі пенсії по інвалідності, на відміну від пенсії по старості, лежить чітко виражена непрацездатність громадянина. Це означає, що пенсія по інвалідності призначається тільки в результаті перевірки й оцінки медичним органом стану здоров'я й індивідуальної працездатності людини. З установленням інвалідності пов'язане виникнення права на пенсію. В Україні налічується близько 2,5 млн інвалідів¹.

Право на пенсію по інвалідності забезпечується всім громадянам, що стали непрацездатними. Законом установлене лише одна умова для її призначення — інвалідність.

Що ж таке інвалідність з юридичної точки зору?

Слово «інвалідність» походить від латинського *invalidus*, що означає — *неспроможний, слабкий* — людина, яка не здатна працювати за своєю професією або взагалі внаслідок захворювання чи вродженого дефекту розвитку².

У словнику російської мови С.І. Ожегова: «інвалід — людина, що втратила працездатність внаслідок каліцтва, хвороби»!³

¹ Урядовий кур'єр. — 2006. — № 190.

² Словник іноземних слів. 7-е вид., перероб. — М.: Російська мова. — 1979. — С. 195.

³ Ожегов С.І. Словник російської мови / Під ред. чл.-кор. АН СРСР Н. Ю. Шведової. 18-е вид., стереотип. — М.: Російська мова, 1996. — С. 214.

Медики вважають, що людина може виявитися повністю чи частково непрацездатною у своїй професії, якщо від праці, його режим, ступінь інтенсивності, точність, що оточують людину, санітарно-гігієнічні умови стають їй протипоказаними внаслідок хвороби або каліцтва. У таких випадках може бути встановлена інвалідність.

Інвалідність у юридичній літературі визначається як засвідчений медичним органом стан здоров'я, при якому громадянин внаслідок хронічного захворювання або анатомічних дефектів, що викликають стійке, незважаючи на лікування, порушення функцій організму, змушений припинити професійну працю чи може працювати при значній зміні звичайних умов праці¹.

Інвалідність встановлюється особам, що страждають хронічними захворюваннями чи мають анатомічні дефекти, у тих випадках, коли виникле порушення функцій організму перешкоджає виконанню професійної праці і придбало стійкий, незважаючи на лікування, характер.

Підставою для встановлення інвалідності є стійке порушення функцій організму, що приводить хворого до необхідності припинити професійну працю чи значно змінити умови праці. До значних змін у роботі відносяться ті, які приводять до втрати, зниження кваліфікації чи різкого скорочення обсягу трудової діяльності.

Отже, поняттям «інвалідність» охоплюються медичні, правові й соціальні критерії, що характеризують утрату працездатності. Під працездатністю розуміється здатність організму людини до праці, що залежить від стану її здоров'я. Про інвалідність мова йде тоді, коли розлад функцій організму під впливом хвороби або внаслідок анатомічного дефекту спричиняє соціальні наслідки — припинення професійної роботи у звичайних умовах або зміну її, призначення різних видів соціальної допомоги, установлення пільг і так далі.

Інвалідність, як категорія непрацездатності, має своє законодавче визначення поняття. Так, відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»², інвалідом вважається особа зі стійким розладом

---

¹ Юридичний словник // За ред. Ю.С. Шемшученка. — К.: Феміна, 1996. — С. 256-257.

² Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 21. — Ст. 252.

функцій організму, обумовленим захворюванням, наслідком травм уроджених дефектів, що приводить до обмеження життєдіяльності, необхідності соціальної допомоги й захисту.

Встановлення групи інвалідності стосується компетенції медико-соціальної експертної комісії (МСЕК), функції якої регламентуються спеціальною Інструкцією «Про встановлення груп інвалідності», затвердженій Міністерством охорони здоров'я України від 7 квітня 2004 р.¹

Напрямок хворих на огляд у МСЕК здійснюється лікарсько-консультаційною комісією (ЛКК) відповідної лікувально-профілактичної установи Мінздраву України за місцем проживання чи лікування. При визнанні хворого інвалідом, інвалідність встановлюється від дня надходження в МСЕК документів, на підставі яких приймається відповідна ухвала². В ухвалі повинні бути зазначені група й причина інвалідності.

Інвалідність класифікується на три групи: перша, друга й третя. Критерії визначення групи й причини інвалідності визначені в зазначеній Інструкції. Встановлення групи інвалідності залежить від ступеня втрати працездатності.

Диференціація (розходження) інвалідності по групах є одним зі способів підходу до цього питання як у нашій країні, так і в деяких зарубіжних країнах, де встановлюється тільки відсоток втрати працездатності.

Підставою для встановлення *I групи інвалідності* є різко виражене обмеження життєдіяльності, обумовлене захворюванням, наслідком травм, уродженими дефектами, що привело до різко вираженої соціальної дезадаптації, неможливості вчитися, спілкуватися, контролювати своє поведіння, пересуватися, самостійно себе обслуговувати, брати участь у трудовій діяльності, якщо зазначене порушення викликає необхідність постійної сторонньої допомоги (догляду).

II група інвалідності встановлюється особам, яким не потрібна постійна стороння допомога, але тим, які мають різко

---

¹ Офіційний вісник України. — 2004. — № 17. — Ст. 1235.

² Порядок організації й проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності: Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 квітня 1994 // СП України. — 1994. — № 8. — Ст. 190.

виражені порушення функцій організму, що приводять до утруднення вчитися, пересуватися, брати участь у трудовій діяльності або коли окремі види праці можуть бути доступні тільки в спеціально створених умовах.

Особам з обмеженням життєдіяльності внаслідок порушень функцій організму, обумовлених хронічними захворюваннями, наслідком травм, уродженими дефектами, що приводить до значного зниження працездатності, встановлюється *III група інвалідності*. Ця група інвалідності встановлюється, наприклад, при необхідності перевести працівника за станом здоров'я на більш легку чи меншу за обсягом роботу, на роботу, що вимагає більш низької кваліфікації.

В Інструкції «Про встановлення груп інвалідності» перераховані конкретні анатомічні дефекти й соціальні підстави для встановлення тієї чи іншої групи інвалідності. Встановлення групи інвалідності як юридичного факту має значення для визначення розміру пенсії по інвалідності.

Для пенсійного забезпечення по інвалідності юридичне значення має також причина інвалідності.

Причинами інвалідності можуть бути: загальне захворювання, трудове каліцтво або професійне захворювання, інвалідність із дитинства; для військовослужбовців — поранення, контузія чи каліцтво, отримане при захисті Батьківщини чи при виконанні інших обов'язків військової служби, або захворювання, пов'язане з перебуванням на фронті, чи каліцтво, отримане внаслідок нещасного випадку, не пов'язане з виконанням обов'язків військової служби, чи захворювання, не пов'язане з перебуванням на фронті, а в спеціально передбачених законодавством випадках — захворювання, отримане при виконанні обов'язків військової служби.

У деяких випадках для призначення пенсії по інвалідності має юридичне значення час настання інвалідності. Він указується в ухвалі МСЕК про встановлення групи інвалідності.

Інвалідність може бути встановлена на визначені терміни (1—3 роки чи безстроково). Це залежить від стану здоров'я чи віку інваліда. Особам пенсійного віку, а також інвалідам при стійких, необоротних морфологічних змінах і порушеннях функцій організму інвалідність встанов-

люється безстроково. Повторний огляд проводиться тільки за їх заявою.

Документом про встановлення інвалідності є акт обстеження інваліда МСЕК. Такий документ висилається в районне управління Пенсійного фонду за місцем призначення пенсії і є підставою для розгляду питання по суті.

Повторний огляд інваліда раніше встановлених термінів, а також без установлених термінів проводиться при зміні стану здоров'я й працездатності.

Якщо інвалідність працівника з'явилася наслідком загального захворювання, то необхідні документи, що засвідчують стаж роботи.

При настанні інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання документів про стаж роботи не потрібно.

Однак на практиці із трудової книжки робиться виписка (або адміністрацією підприємства в «Подання», або безпосередньо співробітником управління Пенсійного фонду). Ці відомості можуть знадобитися надалі, наприклад, при переході з пенсії по інвалідності на пенсію за віком. Іноді для встановлення пенсії по інвалідності на пільгових умовах потрібні дані про спеціальний стаж роботи.

9.2. Види й умови призначення пенсії по інвалідності в солідарній системі

Підставою для призначення пенсії по інвалідності є встановлена медичним органом інвалідність. Пенсія по інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності, якщо звернення за нею буде не пізніше 3 місяців з дня встановлення інвалідності. При цьому пенсія по інвалідності призначається незалежно від того, припинена робота до часу звернення за пенсією чи продовжується.

Законодавство про пенсійне забезпечення передбачає *два види пенсії по інвалідності в залежності від причин інвалідності*: а) пенсії по інвалідності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання; б) пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі не пов'язаного з роботою, інвалідність із дитинства)¹.

---

¹ Ст. 30 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Пенсії по інвалідності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання призначаються незалежно від стажу роботи. Правом на таку пенсію користуються особи, що підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню, тобто працюючі в порядку трудових відносин на всіх підприємствах, незалежно від форм власності й видів господарської діяльності. При цьому не має значення, на постійній, сезонній або тимчасовій роботі за трудовим договором або договором цивільно-правового характеру (підряду, доручення, комісії й ін.), на основній роботі чи на роботі за сумісництвом отримане трудове каліцтво або професійне захворювання.

У випадку ушкодження здоров'я громадянина, що не підлягає обов'язковому державному соціальному страхуванню, організація чи громадянин, відповідальні за заподіяну шкоду, зобов'язані відшкодувати потерпілому витрати, пов'язані з відновленням його здоров'я, а також шкоди, викликані втратою чи зменшенням його працездатності, у розмірі, обчислювальному стосовно до заробітної плати (винагороди) відповідної категорії працівників, якщо інше не передбачено законом.

Інвалідність може наступити внаслідок нещасного випадку (трудового каліцтва). До нещасних випадків законодавство відносить травматичне ушкодження, нанесене працівникові на виробництві, під час трудової діяльності.

Визначення поняття нещасного випадку дається в Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві й професійному захворюванні, яке потягло за собою втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р.¹ «Нещасний випадок — це обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника виробничого фактору чи середовища, що виникли в процесі виконання ним трудових обов'язків, внаслідок яких заподіяна шкода здоров'ю або наступила смерть».

Нещасний випадок, у результаті якого заподіяна шкода здоров'ю працівника, можна назвати трудовим каліцтвом. Під трудовим каліцтвом у юридичній літературі й судовій практиці розуміється травматичне ушкодження, виклика-

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 46-47. — Ст. 403.

не раптовим впливом на організм людини зовнішнього фактора — сторонньої сили.

Законодавство широко тлумачить поняття трудового каліцтва, відносячи до нього не тільки каліцтво, отримане при виконанні трудових функцій, але й інші нещасні випадки, якщо вони відбулися на території підприємства або поза ним, але при виконанні потерпілим трудових обов'язків, завдань роботодавця, а також при доставці працівників на роботу й з роботи на транспорті, підприємств, при виконанні державних або суспільних обов'язків, або дій по рятуванню людського життя, охороні державної, комунальної й приватної власності, правопорядку, а також по шляху на роботу чи з роботи¹.

З метою посилення охорони здоров'я працівників і відшкодування шкоди при травмуванні, які тягли за собою втрату працездатності, встановлено самостійний вид загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Страхування від нещасних випадків на виробництві є однією з найважливіших форм здійснення соціального захисту, охорони життя й здоров'я працівників у процесі їхньої трудової діяльності.

Основний документ для призначення пенсії по інвалідності внаслідок трудового каліцтва — акт чи інший офіційний документ про нещасний випадок, що визнається пов'язаним з роботою. Акт складається за певною формою, встановленою Положенням про розслідування й облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2001 р. № 1094².

Офіційними документами, що підтверджують нещасний випадок, пов'язаний з виробництвом, можуть також служити: вирок суду, постанова слідчих органів або суду про припинення кримінальної справи за малозначністю чи у зв'язку з актом про амністії (або постанова слідчих органів про відмову в порушенні справи на зазначених підставах), висновок державного інспектора по нагляду за охороною праці чи інших посадових осіб, що здійснюють контроль за охороною

---

¹ Ст. 26 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

² Офіційний вісник України. — 2001. — № 35. — Ст. 1626.

праці або за дотриманням законодавства про працю, про причини нещасного випадку; наказ про дисциплінарне стягнення на осіб, винних у нещасному випадку, що виник; постанова профкому про відшкодування Фонду соціального страхування від нещасного випадку витрат на виплату працівникові допомоги з тимчасової непрацездатності у зв'язку з отриманим трудовим каліцтвом.

Зв'язок нещасного випадку з роботою може підтверджуватися й іншими документами. Так, якщо травма отримана працівником при виконанні державних чи суспільних обов'язків або у зв'язку з діями по рятуванню людського життя, охороні власності, правопорядку, то такими документами можуть служити, наприклад, довідки органів міліції, прокуратури, а також пожежної охорони. Якщо інвалідність наступила у зв'язку з виконанням донорських функцій, доказом є довідка відповідного медичного органу.

Факт нещасного випадку, пов'язаного з роботою, може бути встановлений і в судовому порядку, якщо його не можна встановити в несудовому порядку. Іншими словами, суд може прийняти й розглянути заяву про встановлення факту нещасного випадку, якщо органи, зобов'язані видати документи, що засвідчують такий факт, відмовили в цьому за недостатністю чи суперечливістю наявних доказів або неможливістю відновити втрачені документи.

До трудового каліцтва прирівнюється *професійне захворювання*. Це таке захворювання працівника, що викликано винятково шкідливим впливом виробничих факторів, умов праці на організм людини, властивих певним професіям. Професійне захворювання, як правило, на відміну від травматичного ушкодження (каліцтва), розвивається поступово під впливом систематичного й тривалого впливу шкідливих факторів, які властиві конкретним виробництвам і професіям.

До професійного захворювання законодавець відносить захворювання, що виникло внаслідок професійної діяльності застрахованого й обумовлюється винятково або переважно впливом шкідливих речовин і інших факторів, пов'язаних з роботою.

Характер захворювання визначає МСЕК. Вона виходить із особливостей клінічної форми захворювання й конкретних санітарно-гігієнічних умов праці захворілого. У завдан-

ня МСЕК входить обґрунтування зв'язку захворювання з професією й дача кваліфікованого висновку, що по своєму правовому значенню прирівнюється до трудового каліцтва.

Які захворювання вважаються професійними? Перелік професійних захворювань затверджений спеціальною постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. № 1662¹. Він розроблений у відповідності зі статтею 14 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності». На відміну від колишнього Переліку, що діяв багато років, новий, розроблений відповідно до міжнародної класифікації захворювань, на який Україна почала переходити з жовтня 1998 року².

Переліком професійні захворювання розподілені на 7 груп за основними видами причинних факторів — хімічних, фізичних, біологічних, а також пов'язаних із впливом промислових аерозолів, перевантаженням організму, алергією і т.п. Для кожної із груп захворювань визначені основні види робіт і виробництв, а також безпечні шкідливі речовини і виробничі фактори, вплив яких може викликати розвиток зазначених професійних захворювань.

Введення нового переліку захворювань дозволить удосконалити діагностику професійних захворювань і виявити їх на ранніх стадіях розвитку, попередивши первинну інвалідність. Важлива роль у цьому буде належати періодичним медичним оглядам працівників, коли лікарі будуть встановлювати причинний зв'язок захворювання з умовами виробництва.

Захворювання, перераховані в Переліку, можуть відноситися до професійних у тому випадку, якщо виключається можливість впливу на розвиток даного захворювання інших факторів, не пов'язаних з умовами праці (побутові умови, інфекція й ін.). *Наприклад*, наявність туберкульозу в медичного працівника може вважатися професійним, якщо він не хворів на туберкульоз до роботи в медичній

---

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 45. — 1940.

² Список професійних захворювань та Інструкція з його застосування від 2 лютого 1995 р. // Законодавство України про пенсійне забезпечення. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — С. 354.

протитуберкульозній установі (диспансерне відділення, кабінет, лабораторія). Чи, наприклад, зниження слуху у випробувача моторів у явному зв'язку з перенесеним тифом не може тлумачитися як професійне захворювання, хоча в даній професії зниження слуху часто є професійним захворюванням.

Визнання захворювання професійним не завжди означає, що воно пов'язане з порушенням працездатності працівника. Питання про працездатність вирішується в кожному конкретному випадку залежно від ступеня виразності, характеру і впливу патологічного процесу, а також протипоказань до продовження роботи в колишній професії. При чому, професія хворого, що має дане захворювання, не обов'язково повинна відноситися до зазначеного в Переліку, оскільки назви професій у Переліку не носять вичерпного характеру.

У Переліку професій немає ніяких вимог відносно стажу роботи в умовах впливу шкідливості виробництва. У кожному окремому випадку медична експертиза повинна вирішити питання про те, чи достатній стаж роботи для того, щоб викликати розвиток даного захворювання, тобто обґрунтувати зв'язок захворювання з професією.

Висновок МСЕК про визнання захворювання професійним прилучається до заяви працівника, що претендує на пенсію по інвалідності.

Другим видом пенсії по інвалідності є *пенсія по інвалідності від загального захворювання*. Інвалідність внаслідок загального захворювання встановлюється в усіх випадках, коли настання інвалідності не обумовлене іншими, перерахованими вище, причинами. Для призначення пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання необхідний стаж роботи. Він менше, оскільки застосовується для пенсії по інвалідності, а не для пенсії по старості. Тут основна умова призначення пенсії — інвалідність.

Які ж вимоги пред'являються до стажу роботи на момент настання інвалідності? Вони обумовлені віком інваліда. Для наочності процитуємо статтю 32 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»:

1. Особи, визнані інвалідами, мають право на пенсію по інвалідності при наявності наступного страхового стажу до часу настання інвалідності:

до досягнення особою 23 років включно — 2 роки; від 24 років до досягнення особою 26 років включно — 3 роки;

від 27 років до досягнення особою 31 року включно — 4 роки;

для осіб 32 років і більше — 5 років.

2. Якщо інвалідність наступила в період проходження строкової військової служби, то пенсія по інвалідностізначається особі незалежно від наявності страхового стажу.

Пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання, трудового каліцтва або професійного захворювання призначаються незалежно від того, коли наступила інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи. Пенсії по інвалідності призначаються з дня встановлення інвалідності. Пенсії призначаються на весь період інвалідності, встановлений МСЕК. Інвалідам-чоловікам старше 60 років і жінкам старше 55 років пенсії по інвалідності призначаються довічно.

У випадку зміни групи інвалідності пенсія в новому розмірі виплачується від дня зміни групи інвалідності. При повторному огляді громадянина й визнанні його здоровим пенсія виплачується до кінця місяця, у якому він визнаний здоровим, але не більше, чим до дня, по який установа інвалідність.

Законодавством встановлені особливі умови поновлення виплати пенсії при перервах в інвалідності. Так, якщо інвалід не з'явився в МСЕК на повторний огляд у призначений для цього строк, то виплата йому пенсії припиняється, а у випадку визнання його знову інвалідом відновляється від дня призупинення.

У випадку, якщо строк повторного огляду медико-соціальної експертизи інвалідом пропущений з поважних причин або у випадку визнання його знову інвалідом, виплата пенсії по інвалідності відновляється від дня, з якого припинена виплата, до дня повторного огляду, але не більш ніж за три роки, якщо орган медико-соціальної експертизи визнає його за цей період інвалідом. При цьому, якщо при повторному огляді інвалід переведений в іншу групу інвалідності (більш високу або більш низьку), пенсія за зазначений період виплачується по колишній групі інвалідності.

Якщо виплата пенсії інвалідові була припинена через відновлення здоров'я чи якщо він не одержував пенсію

внаслідок неявки на повторний огляд без поважних причин, то у випадку наступного визнання його інвалідом виплата раніше призначеної пенсії відновляється з дня встановлення інвалідності знову за умови, якщо після припинення виплати пенсії пройшло не більше п'яти років. Якщо пройшло більше п'яти років, пенсія призначається знову на загальних підставах. Органи медико-соціальної експертизи зобов'язані повідомляти територіальні органи Пенсійного фонду в порядку, установленому законодавством, про результати повторного огляду осіб, якою призначена пенсія по інвалідності, і про неявку цих осіб на зазначений огляд.

Наведемо декілька прикладів призначення пенсії по інвалідності.

Приклад № 1

Розпорядження Пенсійного фонду України в Приморському районі м. Одеси № 150043 від 16.02.1006

Заявник	Левицький Анатолій Олександрович		
Вид пенсії	По інвалідності		
Шифр пенсії	431		
Ідентифікаційний код			
Заробіток з 01.01.2004 року	402,06000		
Кільк. м-ців врозрах-ку зароб.	24		
Дата народження	24.06.1955		
Стать	Чол.		
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього 19.05.1983		
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальний)		
Заявник	Працює		
Причина інвалідності	Загальне захворювання		
Група інвалідності	III		
Дата встановлення інвалідності	19.05.1983		
Період встановлення інв-ті: з	19.05.1983 довічно		
Адреса:	65014 Одеса-14		
Зарахований стаж	Років	Міс.	Днів
Заг. стаж (повний)	8	11	14 (01.10.1982)
Стаж додатковий	32	1	6
Розрахунок пенсії (за новою формулою) до 01.01.2006			
Коефіцієнт стажу	0,4100 — 492 міс.		

Розмір пенсії за віком	164,84000
Доплата до прожиткового мінімуму (332,00 грн)	167,16000
Доплата за понаднормативний стаж	26,37000 — за 16 років
Загальний розмір пенсії за віком	358,37000
% для обчислення пенсії по інвалідності	50,00
Розмір пенсії по інвалідності	179,19000

Розрахунок пенсії (за новою формулою) до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,41000 — 492 міс.
Розмір пенсії за віком	164,84000
Доплата до прожиткового мінімуму (350,00 грн)	185,16000
Доплата за понаднормативний стаж	26,37000 — за 16 років
Загальний розмір пенсії за віком	376,37000
% для обчислення пенсії по інвалідності	50,00
Розмір пенсії по інвалідності	188,19000

П.І.Б. ЛЕВИЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

1. Заробітна плата (довідка) звичайна — з 01.01.2004 року

Розрахунок № 1

Початок п.: пер дд мм рррр:	Кінець дд мм рррр	М-і	Заробі- ток (до- відка)	Заробіток з обмеженням	Ко- еф-нт зар-ку	Середня по н/г
-----------------------------------	-------------------------	-----	-------------------------------	---------------------------	------------------------	-------------------

01.01.1988 31.12.1988 12 0,3282 0,03282 1,36750 0,02400

Сума коефіцієнтів за період $(1,36750 \cdot 12)$ 16,41000*

01.01.1989 31.12.1989 12 0,03287 0,03287 1,25650 0,02616

Сума коефіцієнтів за період $(1,25650 \cdot 12)$ 15,07800*

ІТОГО: 24 0,6569 0,06569

2. РОЗРАХУНОК ЗАРОБІТКУ ДЛЯ ОБЧИСЛЕННЯ

Дата вводу заробітку	19.05.1983
Середній заробіток за минулий рік	306,45
	(за повний 2003 рік)
Сума коефіцієнтів заробітної плати	31,48800
Індивідуальний коефіцієнт для обчислення	1,31200
Середньоміс. заробіток для обчислення	402,06

Приклад № 2
Розпорядження № 160005 від 16.02.2006

Заявник	Краснопольська Марія Йосипівна		
Вид пенсії	По інвалідності		
Шифр пенсії	411		
Ідентифікаційний код			
Заробіток з 01.01.2004 року	484,22000		
Кільк. м-ців в розрах-ку зароб.	12		
Дата народження	23.05.1916		
Стать	Жін.		
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього 14.03.1973		
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальний)		
Заявник	Не працює		
Причина інвалідності	Загальне захворювання		
Група інвалідності	I		
Дата встановлення інвалідн-ті	18.12.1998		
Період встановлення інв-ті: з	18.12.1998 довічно		
Адреса:	65062 Одеса-62		
Зарахований стаж	Років	Міс.	Днів
Заг. стаж (повний)	39	11	2 (01.10.1982)

Розрахунок пенсії (за новою формулою) до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,39917 — 479 міс.
Розмір пенсії за віком	193,29000
Доплата до прожиткового мінімуму (332,00 грн.)	138,71000
Доплата за понаднормативний стаж	36,73000 — за 19 років
Загальний розмір пенсії за віком	368,73000
% для обчислення пенсії по інвалідності	100,00
Розмір пенсії по інвалідності	368,73000
Надб. інв. 1 гр. на догляд (по ЗУ про пенс. забезпеч.)	9,96
Підвищ. учасникам війни (3 кат.)	9,96
Розрахунок пенсії (за новою формулою) до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,39917 — 479 міс.
Розмір пенсії за віком	193,29000
Доплата до прожиткового	

мінімуму (350,00 грн.)	156,71000
Доплата за понаднормативний стаж	36,73000 — за 19 років
Загальний розмір пенсії за віком	368,73000
% для обчислення пенсії по інвалідності	100,00
Розмір пенсії по інвалідності	368,73000
Надб. інв. 1 гр. на догляд (по ЗУ про пенс. забезпеч.)	9,96
Підвищ. учасникам війни (3 кат.)	9,96

Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	388,65		388,65	411-3
з 01.01.2006	406,65		406,65	411-3
з 01.04.2006	415,65		415,65	411-3
з 01.10.2006	422,65		422,65	411-3

П.І.Б. КРАСНОПОЛЬСЬКА МАРІЯ ЙОСИПІВНА

1. Заробітна плата (довідка) звичайна — з 01.01.2004 року

Розрахунок № 1

Початок п.: пер дд мм рррр:	Кінець дд мм рррр	М-і	Заробі- ток (до- відка)	Заробіток з обмеженням	Ко- еф-нт зар-ку	Середня по н/г
-----------------------------------	-------------------------	-----	-------------------------------	---------------------------	------------------------	-------------------

01.12.1971	31.12.1971	1	0,00190	0,00190	1,59644	0,00119
01.01.1972	30.09.1972	9	0,01691	0,01691	1,54007	0,01098
Сума коефіцієнтів за період (1,54007*12) 13,86063*						
01.01.1989	31.12.1989	2	0,00438	0,00438	1,75200	
Сума коефіцієнтів за період (1,75200*2) 3,50400* 0,00250						
ІТОГО:			12	0,02319	0,03219	

2. РОЗРАХУНОК ЗАОБІТКУ ДЛЯ ОБЧИСЛЕННЯ

Дата вводу заробітку	14.03.1973
Середній заробіток за минулий рік	306,45
	(за повний 2003 рік)
Сума коефіцієнтів заробітної плати	18,96127
Індивідуальний коефіцієнт для обчислення	1,58011
Середньоміс. заробіток для обчислення	484,22

Приклад № 3
Розпорядження 100002 від 13.03.2004 управління
Пенсійного фонду України в Приморському районі
м. Одеси про призначення пенсії

Заявник	Старунов Павло Миколайович
Вид пенсії	По інв-ті в розм. пенсії за віком
Шифр пенсії	421
Середньомісячний заробіток з 01.01.2004 року	0,01939 (31.05.1979) 590,93000
Кільк. м-ців в розрах-ку зароб.	12
Дата народження	29.10.1935
Стать	Чол.
Дата перерахунку	01.01.2004 попереднього 01.09.1999
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальн.)
Заявник	Не працює
Причина інвалідності	Загальне захворювання
Група інвалідності	II
Дата встановлення інв-ті	28.03.2000
Період встановлення інв-ті:	з 28.03.2000 довічно
Адреса:	65009-Одеса-9
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Загальний стаж (повний)	49 0 15 (30.04.1998)

Розрахунок пенсії (із заробітку) — до 01.01.2004

Заг. процент розрах. пенсії від заробітку	75
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	0,01454
Коеф. підвищ-ня осн. розміру пенсії	$2*1,81*2.,875*2*3*2,89855*3*2*6,25*1,108*1,1*1,22*1,11*1,4*1,12283*1,10256*1,1*1,05708$
Основний розмір пенсії з урахув. коефіцієнтів	328,27229
Розмір пенсії з обмежен.	150,00000
Підвищ. учасникам війни (3 кат.)	9,96
Розрахунок пенсії (із заробітку) — на 01.01.2004	
Коефіцієнт стажу	0.49000 — 588 міс.
Розмір пенсії за віком	289,56000
% для обчисл. пенсії по інв-ті	90,00
Розмір пенсії по інвалідності	260,60000
Підвищ. учасникам війни (3 кат.)	9,96

Призначити пенсію згідно із Законом України щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільової доплати	Всього	ШВП
Для довідки	159,96		159,96	421
з 01.04.2002	270,56		270,56	421

довічно

2. Розрахунок заробітку для обчислення пенсії				
Середній заробіт. за минулий рік	306,45	(за повн. 2003 р.)		
Сума коефіцієнтів заробіт. плати	23,13989			
Індивідуальн. коеф-т для обчисл.	1,92832			
Середньоміс. заробіток для обчисл.	590,93			

Приклад № 4

Розпорядження 160002 від 16.02.2006

Заявник	Сухорукова Сусана Іванівна
Вид пенсії	По інвалідності
Шифр пенсії	421
Ідентифікаційний код	
Заробіток з 01.01.2004 року	120,34000
Кільк.м-ців в розрах-ку зароб.	11
Дата народження	05.05.1954
Стать	Жін.
Дата перерахунку	01.01.2006 попереднього 20.05.1987

Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальний)
Заявник	Не працює
Причина інвалідності	Загальне захворювання
Група інвалідності	II
Дата встановлення інвалідн-ті	14.05.1987
Період встановлення інв-ті: з	14.05.1987 довічно
Адреса:	65045 Одеса-45
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Заг. стаж (повний)	6 7 26 (14.03.1987)
Стаж додатковий	21 11 23

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,28583 — 343 міс.
Розмір пенсії за віком	34,40000
Доплата до прожиткового мінімуму (332,00 грн)	297,60000
Доплата за понаднормативний стаж	2,75000 — за 8 років
Загальний розмір пенсії за віком	334,75000

% для обчислення пенсії	
по інвалідності	90,00
Розмір пенсії по інвалідності	301,28000

Розрахунок пенсії (за новою формулою) — до 01.01.2006	
Коефіцієнт стажу	0,28583 — 343 міс.
Розмір пенсії за віком	34,40000
Доплата до прожиткового мінімуму (350,00 грн)	315,60000
Доплата за понаднормативний стаж	2,75000 — за 8 років
Загальний розмір пенсії за віком	352,75000
% для обчислення пенсії	
по інвалідності	90,00
Розмір пенсії по інвалідності	317,48000

Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:			
	Пенсії	Цільової доплати	Всього ШВП
Для довідки	301,28		301,28 411-3
з 01.01.2006	317,48		317,48 411-3
з 01.04.2006	325,58		325,58 411-3
з 01.01.2006	331,88		331,88 411-3
довічно			

П.І.Б. СУХОРУКОВА СУСАНА ІВАНІВНА

1.Заробітна плата (довідка) звичайна — з 01.01.2004 року
Розрахунок № 1

Початок п.: пер дд мм рррр:	Кінець дд мм рррр	М-і	Заробі- ток (до- відка)	Заробіток з обмеженням	Ко- еф-нт зар-ку	Середня по н/г
-----------------------------------	-------------------------	-----	-------------------------------	---------------------------	------------------------	-------------------

01.05.1986	31.12.1986	8	0,00570	0,00570	0,39804	0,01432
Сума коефіцієнтів за період (0,39804*8) 3,18432*						
01.01.1987	31.03.1987	3	0,00210	0,00210	0,37838	0,00555
Сума коефіцієнтів за період (0,37838*3) 1,13514*						
ІТОГО:			11	0,00780	0,00780	

2. РОЗРАХУНОК ЗАРОБІТКУ ДЛЯ ОБЧИСЛЕННЯ

Дата вводу заробітку	20.05.1987
Середній заробіток за минулий рік	306,45
	(за повний 2003 рік)
Сума коефіцієнтів заробітної плати	4,31946
Індивідуальний коефіцієнт	
для обчислення	0,39268
Середньоміс. заробіток для обчислення	120,34

Приклад № 5
Розпорядження
управління Пенсійного фонду України
в Приморському районі м. Одеси
про перерахунок пенсії Соловей Т.І.
(Протокол 1224 від 25.03.2004)

Заявник	Соловей Тетяна Іванівна		
Вид пенсії	По інвалідності		
Шифр пенсії	421		
Ідентифікаційний код			
Середньомісячний заробіток	1154,29000	(16.03.2001)	
З 01.01.2004 року	449,03000		
Кільк. місяців в розрахунку зароб.	69		
Дата народження	10,04.1960		
Стать	Жін.		
Дата звернення	09,01.2004		
Заявник	Не працює		
Причина інвалідності	Загальне захворювання		
Група інвалідності	II		
Дата встановлення інвалідності	26.12.2003		
Період встановлення інвалідності	26.12.2003 по	31.12.2004	
Зарахований стаж	Років	Міс	Днів
Загальний стаж (повний)	23	6	12 (11.04.2002)
Стаж додатковий	11	3	16
Розрахунок пенсії	За новою формулою		
Коефіцієнт стажу	0,34750 — 417 міс.		
Розмір пенсії за віком	01,12000		
% для обчислення пенсії			
по інвалідності	90,00		
Розмір пенсії по інвалідності	361,01000		
Надб. один. інв. II гр.	9,96		
пен. в/порт. дог.			
ЗУ «Про пенсійне забезпечення»			
Підвищення учасникам війни (3 кат.)	9,96		

Призначити пенсію згідно із Законом України щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільово	Доплати	Всього ШВП
З 01.04.2002 р.	361,01	361,01	421	
По 31.12.2004 р.				

Законодавством встановлені підвищені розміри пенсії по інвалідності, вони залежать від причини інвалідності, статусу інвалідів.

Так, мінімальний розмір пенсії інвалідам війни й прирівняним до них особам, а також громадянам, необґрунтовано підданим політичним репресіям і надалі реабілітованим, інвалідність яких пов'язується з репресіями, встановлюється: інвалідам I, II і III груп у підвищених розмірах пенсії за віком.

Для інвалідів війни, учасників бойових дій та інших категорій громадян, що мають статус ветерана війни, встановлено додаткове підвищення пенсій. Інвалідам війни I групи — на 400 % мінімальної пенсії по старості, інвалідам війни II групи — на 350 %, інвалідам III групи — на 200 %, учасникам бойових дій, що одержують пенсії по інвалідності — на 150 % пенсії за віком¹.

Надбавки до страхових пенсій з 1 жовтня 2006 року встановлені для інвалідів війни I групи — 183 грн, II групи — 146,40 грн, III групи — 109,80 грн; для учасників бойових дій — 91,50 грн.

Законом України «Про покращення матеріального становища учасників бойових дій і інвалідів війни» від 16 березня 2004 р., із змінами від 18 листопада 2004 р., передбачена щомісячна цільова грошова допомога на життя: інвалідам війни I групи в розмірі 70 грн; інвалідам війни II і III груп у розмірі 50 грн; учасникам бойових дій у розмірі 40 грн, незалежно від розміру пенсій, надбавок, підвищення додаткової пенсії, цільової грошової допомоги і пенсії за особливі заслуги перед Україною².

Пенсії по інвалідності, обчислені по встановлених нормах, також як і пенсії по старості, можуть бути збільшені за рахунок надбавок. Наприклад, до пенсії інвалідам I групи, самотнім інвалідам II групи й особам, що потребують постійного стороннього догляду, тим, хто досягнув пенсійного віку,

---

¹ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XI (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 45. — Ст. 425; 1995. — № 44. — Ст. 329; 1996. — № 1. — Ст. 1; № 3. — Ст. 11; 1997. — № 8. — Ст. 62; 1999. — Ст. 209; № 35. — Ст. 342; 2000. — №№ 14-15. — Ст. 126; 2002. — №№ 12-13. — Ст. 92; № 35. — 263; № 52. — Ст. 379; 2003. — №№ 10-11. — Ст. 86; № 45. — Ст. 359.

² Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 4. — Ст. 93.

а також самотнім інвалідам III групи, що досягли пенсійного віку, встановлена надбавка на догляд за ними.

Непрацюючим інвалідам встановлена надбавка на непрацездатних членів сім'ї, що перебувають на їх утриманні. Причина інвалідності в цьому випадку значення не має. Передбачені надбавки можуть нараховуватися одночасно.

9.3. Деякі особливості пенсійного забезпечення по інвалідності окремих категорій громадян

Коло осіб, що мають право на пенсію по інвалідності, аналогічне колу осіб, забезпечуваних пенсіями за віком. Однак, як і при призначенні пенсії за віком, законодавством передбачається ряд особливостей, що враховують специфіку пенсійного забезпечення по інвалідності окремих категорій громадян.

Неодмінною умовою виникнення права на пенсію по інвалідності є час настання інвалідності. Але не завжди ця умова є єдиною підставою для призначення пенсії по інвалідності, наприклад, військовослужбовцям (терміновій служби й офіцерського складу), працівникам органів внутрішніх справ, особам, що постраждали в Чорнобильській катастрофі, при виконанні громадянського обов'язку, учням, а також при неповному стажі роботи. У цих випадках відіграють важливу роль додаткові підстави, зазначені в законі.

Пенсії по інвалідності військовослужбовцям і співробітникам органів внутрішніх справ. Умови, норми й порядок пенсійного забезпечення регулюються Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб». Цей закон поширюється й на військовослужбовців терміновій служби (але в тому випадку, якщо інвалідність наступила в період служби в армії). Пенсія призначається органами Пенсійного фонду за нормами та правилами, установленними зазначеним Законом, тобто закон один, а реалізують його три різних органи (військкомати, органи Пенсійного фонду й відділи соціального забезпечення регіональних управлінь внутрішніх справ (УМВС). Але з 1 січня 2007 року передані ці функції Пенсійному фонду.

Пенсії по інвалідності призначаються військовослужбовцям, особам начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ, що стали інвалідами, якщо інвалідність

наступила в період проходження ними служби, або не пізніше 3 місяців після звільнення зі служби, або якщо інвалідність наступила пізніше цього строку, але внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, отриманого в період проходження служби.

У залежності від причини інвалідності інваліди поділяються на дві категорії: інваліди війни й інших інвалідів із числа військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ. Точне визначення категорії інвалідів має практичне значення, тому що відображається на рівні пенсійного забезпечення.

До першої категорії відносяться особи, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, отриманих при захисті Батьківщини, ліквідації Чорнобильської катастрофи чи при виконанні інших обов'язків військової служби.

До другої категорії відносяться інваліди, які втратили працездатність внаслідок каліцтва, отриманого в результаті нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного із проходженням служби.

По кожній категорії інвалідів диференційовано встановлюється розмір пенсії. Він вище в інвалідів війни. Наприклад, пенсія інвалідам війни призначається по I групі — 100 відсотків, II групі — 80 відсотків, III групі — 60 відсотків відповідних сум грошового забезпечення (заробітку); іншим інвалідам I групи — 70 відсотків, II групи — 60 відсотків і III групи — 40 відсотків.

До цієї пенсії можуть нараховуватися надбавки — непрацюючим інвалідам, що мають на своєму утриманні непрацездатних членів сімей; на догляд за інвалідом I групи, самотнім інвалідом II групи, а також інвалідом III групи, що досягли пенсійного віку й потребують постійного стороннього догляду.

Законодавством встановлені мінімальні пенсії військовослужбовцям строкової служби.

Мінімальний розмір пенсії по інвалідності, передбачений статтею 22 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб», встановлюється в розмірі (стаття 104):

— інвалідам війни з числа солдатів і матросів строкової служби I групи — у розмірі 120 відсотків, II групи —

110 відсотків, III групи — 105 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, що становить:

Інваліди війни	з 01.01.2006 року, (грн)	з 01.04.2006 року, (грн)	з 01.10.2006 року, (грн)
I групи	420,0	430,80	439,20
II групи	385,0	394,90	402,60
III групи	367,50	376,95	384,30

— іншим інвалідам з числа солдатів і матросів строкової служби I групи — у розмірі 110 відсотків, II групи — 105 відсотків, III групи — 100 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, що становить:

Інші інваліди	з 01.01.2006 року, (грн)	з 01.04.2006 року, (грн)	з 01.10.2006 року, (грн)
I групи	385,0	394,90	402,60
II групи	367,50	376,95	384,30
III групи	350,0	359,0	366,0

— інвалідам з числа ефрейторів (старших солдатів) і сержантів, старших матросів і старшин строкової служби у розмірі 110 відсотків мінімальних розмірів пенсій, передбачених для інвалідів з числа солдатів і матросів строкової служби, що становить:

Інваліди з числа ефрейторів (старших солдатів) і сержантів, старших матросів і старшин строкової служби	з 01.01.2006 року, (грн)	з 01.04.2006 року, (грн)	з 01.10.2006 року, (грн)
I групи	423,50	434,39	442,86
II групи	404,25	414,65	422,73
III групи	385,0	394,90	402,60

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 1 від 3 січня 2001 р. підвищені розміри пенсій по інвалідності військовослужбовцям строкової служби і членам їх сімей, а також особам, інвалідність яких пов'язана з ліквідацією аварії на ЧАЕС. Для інвалідів війни й армії із числа ефрейторів і сержантів, матросів і старшин, а також прапорщиків і мічманів строкової служби, яким установлені I—III групи інвалідності, розмір пенсій збільшений

відповідно, на 10 і 20 відсотків. Для ліквідаторів Чорнобильської аварії пенсії підвищені в середньому на 10 відсотків.

Пенсії по інвалідності потерпілим від наслідків Чорнобильської катастрофи. Відповідно до Закону «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи», пенсії по інвалідності призначаються громадянам, інвалідність яких наступила внаслідок каліцтва або хвороби, отриманої в результаті Чорнобильської катастрофи. Пенсії призначаються в підвищених розмірах.

Розрахунок мінімальних пенсій проводиться відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 3 січня 2001 р. № 1.

Крім того, особам, що одержують державну пенсію по інвалідності, призначається щомісячна додаткова пенсія за шкоду заподіяну здоров'ю у розмірі 50—200 % прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Це може бути з 01.10.2006 р. від 183 грн до 732 грн. Додаткова пенсія виплачується повністю незалежно від заробітку, державної пенсії або іншого доходу.

Пенсії по інвалідності громадянам, що стали інвалідами у зв'язку з виконанням громадянського обов'язку. Даний вид пенсії призначається особам, які стали інвалідами у випадках: рятування людського життя, охорони державної, комунальної, приватної власності й правопорядку. Розмір пенсії по інвалідності визначається за загальними правилами залежно від групи інвалідності: інвалідам I групи — 100 відсотків, інвалідам II групи — 90 відсотків, інвалідам III групи — 50 відсотків пенсії за віком. Мінімальний розмір пенсії встановлюється на однаковому рівні з іншими пенсіями по інвалідності.

Пенсії по інвалідності учням, студентам, аспірантам, ординаторам. Пенсії по інвалідності призначаються учням, студентам вищих навчальних закладів, слухачам факультетів і курсів підвищення кваліфікації, аспірантам, докторантам і клінічним ординаторам незалежно від того, працювали чи не працювали вони до надходження на навчання як у випадку настання інвалідності від загального захворювання, так і у випадку трудового каліцтва чи професійного захворювання. Пенсії по інвалідності призначаються й у тому випадку, якщо інвалідність наступила у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням при проходженні виробничого навчання, практики або практичних

занять. Дане правило розповсюджується й на учнів середніх загальноосвітніх шкіл і професійних училищ.

При настанні інвалідності внаслідок загального захворювання пенсія призначається, якщо учень, студент, слухач навчався в навчальному закладі, на факультеті і курсах підвищення кваліфікації, в аспірантурі чи клінічній ординатурі протягом терміну, що відповідає стажу роботи, необхідному для призначення пенсії по інвалідності працівникам від загального захворювання. Якщо інвалідність наступила у цих осіб внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання й пов'язана з проходженням виробничого навчання, практики чи практичних занять, то пенсія призначається незалежно від тривалості терміну навчання в навчальному закладі, на курсах, факультеті підвищення кваліфікації, в аспірантурі чи ординатурі.

До інвалідності внаслідок трудового каліцтва, пов'язаного з виробничим навчанням або практикою, прирівнюється інвалідність, що наступила у зв'язку з виконанням державних, суспільних обов'язків або завдань адміністрації чи виконанням громадянського обов'язку по рятуванню людського життя, охороні державної, комунальної й приватної власності і правопорядку.

Розміри пенсії по інвалідності призначаються учням за загальними правилами й нормами, установленими пенсійним законодавством за відповідними групами інвалідності: по I групі інвалідності — 100 відсотків, II групі — 90 відсотків і по III групі інвалідності — 50 відсотків пенсії за віком.

Пенсії по інвалідності при неповному стажі роботи. Ці пенсії призначаються тим працівникам, у яких відсутній необхідний стаж роботи для призначення повної пенсії по інвалідності. У цьому випадку розмір пенсії визначається пропорційно наявному стажу роботи, але не менше мінімальної пенсії, встановленої по відповідній групі інвалідності.

Якщо інвалід, якому призначена пенсія по інвалідності при неповному стажі роботи, продовжує працювати, то після двох років роботи він може вимагати перерахунку пенсії, виходячи з обсягу трудового стажу, що існує на момент перерахунку (збільшується розмір пенсії з нового, більш високого заробітку). Такий перерахунок можливий після кожних двох років роботи. Якщо в інваліда після двох років роботи є необхідний стаж для призначення повної пенсії, то вона йому призначається.

Розділ Х

ПЕНСІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ВТРАТОЮ ГОДУВАЛЬНИКА В СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ

10.1. Поняття й особливості пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника

Поняття пенсії у зв'язку з втратою годувальника зв'язується з необхідністю забезпечення непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника. Цей вид пенсії розглядається як самостійний і, як кожний вид пенсії, має своє визначення поняття. Під пенсією у зв'язку з втратою годувальника розуміються щомісячні виплати з Пенсійного фонду, Державного бюджету й інших джерел фінансування, призначені у зв'язку з втратою годувальника непрацездатним членам сім'ї, що знаходились на утриманні померлого, у розмірах, порівнянних з його минулим заробітком.

Головна особливість пенсії у зв'язку з втратою годувальника полягає у тому, що пенсійне забезпечення членів сімей носить похідний характер від права на пенсію іншої особи, що є годувальником. Смерть позбавляє сім'ю померлого доходів від його професійної діяльності. У цьому випадку держава, виявляючи гуманність, дає допомогу сім'ї, що понесла у зв'язку із смертю годувальника втрату засобів існування. Розмір матеріального забезпечення членів сімей (пенсії) залежить від розміру заробітку померлого годувальника.

Право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника мають усі сім'ї, чиї годувальники належали до категорії осіб, що підлягали загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню. Суспільно корисна діяльність годувальника могла бути за своїм характером різною, але саме такою, з якою закон пов'язує при визначених інших умовах можливість пенсійного забезпечення (трудова діяльність працівника, служба в армії, виконання державних чи суспільних обов'язків, громадянського обов'язку й т.п.). У ряді випадків закон висуває визначені вимоги до тривалості трудової діяльності, служби в армії чи в органах внутрішніх справ померлого годувальника.

Коло осіб, що мають право на пенсію у зв'язку зі смертю годувальника й умови її призначення, визначені Законом

України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ст. 36). До числа членів сім'ї, яким призначається пенсія у зв'язку з втратою годувальника в солідарній системі, відносяться непрацездатні члени сім'ї: чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами I, II чи III групи або досягли пенсійного віку; діти, що не досягли 18 років чи старше цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років.

Діти, які вчаться на денній формі навчання у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації й технічних, професійно-технічних навчальних установах — до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не більше ніж до досягнення ними 23 років, діти-сироти — до досягнення ними 23 років, незалежно від того, вчаться вони чи ні; чоловік (дружина), а у випадку їхньої відсутності — один із батьків або брат чи сестра, дід або бабуся померлого годувальника незалежно від віку й працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 6 років.

Найбільш часто пенсією забезпечуються діти у зв'язку зі смертю одного або обох батьків. Батьками дитини визнаються особи, які зазначені у свідоцтві про народження.

При позбавленні батька чи матері або обох батьків батьківських прав діти не втрачають права на пенсію у випадку смерті батьків. Діти, народжені в шлюбі, визнаному згодом недійсним, прирівнюються в правах до дітей, народжених у зареєстрованому шлюбі, і тому мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника.

Усиновлені діти мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника нарівні з рідними дітьми.

Пасинок і падчерка мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника нарівні з рідними дітьми, якщо вони не одержували аліментів від батьків.

У тих випадках, коли дитина мала право на пенсію у зв'язку зі смертю батька чи матері (або обох батьків), вона зберігає його й після усиновлення. Усиновлення не може бути перешкодою для призначення дитині пенсії, якщо вона не була за якимись причинами призначена раніше. Якщо усиновитель умер, неповнолітньому може бути призначена пенсія в зв'язку з втратою годувальника, і він повинен вирішити, яку пенсію буде одержувати — у зв'язку зі смертю батьків або усиновителя.

Батьки, чоловік (дружина) померлого, що не були на його утриманні, мають право на пенсію в зв'язку з втратою годувальника, якщо втратили джерело засобів до існування.

Шлюбні відносини чоловіка й жінки повинні бути засвідчені свідченням про шлюб, а в певних випадках — рішенням суду. Якщо документи про реєстрацію шлюбу втрачені й відновити їх неможливо, факт реєстрації шлюбу може бути встановлений у судовому порядку.

Перерахований склад членів сім'ї збігається з традиційним колом сім'ї, встановленим у цивільній, сімейній та інших галузях права. У пенсійному праві склалося своєрідне й більш широке поняття «пенсійної» сім'ї як сукупності тих членів сім'ї померлого годувальника, які підлягають за певних умов пенсійному забезпеченню у випадку смерті годувальника.

У цілому в нашій країні прийнятий один із самих широких переліків членів сімей, що підлягають пенсійному забезпеченню. У багатьох зарубіжних країнах у коло осіб, що мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, включені лише чоловік, який пережив (дружина) і діти.

Розглядаючи склад членів сім'ї, що мають права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, в юридичній літературі звичайно порушуються питання про те, хто є суб'єктом права на пенсію: сім'я в цілому, якій устанавлюється пенсія, або кожний її член. Закон визнає суб'єктом права на пенсію в зв'язку з втратою годувальника, сім'ю в цілому, а не окремих її членів, оскільки пенсія встановлюється на всю сім'ю, хоча до цього право на пенсію визначається у відношенні кожного її члена. Це впливає з положень ст. 39 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», в якій встановлено, що: «На всіх членів сім'ї, що мають право на пенсію в зв'язку з втратою годувальника, призначається одна загальна пенсія». Разом з тим, питання про пенсійне забезпечення членів сім'ї вирішується з обліком їхнього правового положення, закріпленого в законодавстві про сім'ю. За допомогою законодавства забезпечується здійснення права на пенсію, його охорона й відновлення (у випадку порушення). Тому, поряд з нормами пенсійного права застосовуються й деякі положення інститутів сімейного права, знання яких необхідно для вирішення питань пенсійного забезпечення.

Правові норми про сім'ю встановлюють взаємні права й обов'язки батьків і дітей. Право на пенсію у дітей виникає в зв'язку зі смертю кожного з батьків.

Якщо дитина народилася після смерті особи, яка була в шлюбі з матір'ю, померлий може бути записаний його батьком за умови, що від дня смерті до дня народження дитини пройшло не більше десяти місяців.

Права дітей, народжених у шлюбі, визнаному згодом недійсним, прирівнюються до прав дітей, народжених у зареєстрованому шлюбі. Вони мають рівне право з іншими дітьми на пенсію в зв'язку з втратою годувальника. Нарівні з тими, хто народжений у зареєстрованому шлюбі, право на пенсію також мають діти, що народилися від батьків, що не перебували між собою в зареєстрованому шлюбі, якщо померлий значиться по відповідних даних в органах РАГСу їх батьком.

У випадках визнання батьківства в органах РАГСу чи встановлення його в судовому порядку діти мають ті ж права й обов'язки стосовно батьків і їхніх родичів, що й діти, що народилися від осіб, що перебували в шлюбі між собою. Органи РАГСу встановлюють батьківство при наявності спільної заяви батька й матері дитини, народженої в незареєстрованому шлюбі. Час народження дитини та її вік не мають значення для встановлення цього факту.

Якщо ж батьки не подавали в органи РАГСу спільної заяви про визнання батьківства, воно може бути встановлене в судовому порядку. Як доказ батьківства суд бере до уваги спільне проживання й ведення спільного господарства матір'ю дитини й відповідачем до народження дитини, чи спільне виховання або утримання ними дитини, чи доказу, з вірогідністю підтверджуючи визнання відповідачем батьківства. У випадку смерті особи, яка утримувала дитину й визнавала себе її батьком, факт визнання його батьківства може бути встановлений у суді в порядку особливого судочинства.

У судовій ухвалі повинні міститися відомості, необхідні для реєстрації встановлення батьківства в органах реєстрації актів громадянського стану. Таким чином, рішення суду про встановлення даного факту не замінює собою документів, що видаються органами РАГСу, а служить лише підставою для одержання відповідних документів від цих органів.

Органи РАГСу вносять відповідні записи про батька у свідоцтво про народження дитини на підставі заяви обох батьків або судової ухвали.

При позбавленні батька чи матері або обох батьківських прав діти не втрачають права на пенсію з нагоди їхньої смерті.

Усиновленим пенсія призначається нарівні з рідними дітьми, але треба мати на увазі, що вони не здобувають права на одержання пенсії в зв'язку зі смертю своїх батьків. Однак, якщо вони таке право мали до усиновлення, воно зберігається за ними й після нього, усиновлений, що одержує пенсію в зв'язку зі смертю батька чи матері чи має на неї право, у випадку смерті усиновителя вправі вибрати пенсію в зв'язку зі смертю одного з батьків або усиновителя.

Усиновлення (удочеріння) являє собою юридичний акт, що встановлює між усиновителем і усиновленим такі ж відносини, як між батьками й дітьми. Факт усиновлення фіксується в рішенні районної держадміністрації й реєструється в органах РАГСу.

При неможливості одержати належні документи, що засвідчують про усиновлення, чи відновити загублені або знищені документи про усиновлення, факт реєстрації усиновлення може бути встановлений судом у порядку особливо-го провадження. У той же час справи про встановлення самого факту усиновлення після смерті усиновленого або усиновителя, якщо при житті усиновлення не було оформлено належним чином, судами для розгляду не приймаються. У зв'язку з цим треба розрізняти два зовсім різних поняття: «факт усиновлення» і «факт реєстрації усиновлення». У судовому порядку може бути встановлений факт реєстрації усиновлення, але не факт самого усиновлення.

Вступ до шлюбу особи, у якої є діти, створює між дітьми й іншим чоловіком відносини свояцтва. Отже, пасинок — це нерідний син, а падчерка — нерідна дочка одного з подружжя. Пасинок і падчерка, якщо вони не одержували аліментів від батьків, користуються правом на пенсію в разі смерті батька чи мачухи нарівні з рідними дітьми.

У число осіб, яким призначається пенсія в зв'язку з втра-тою годувальника, входять також деякі інші члени сім'ї по-мерлого — вітчим і мачуха, якщо вони виховували чи утримували померлого пасинка або падчерку не менше 5 ро-ків. У свою чергу пасинок або падчерка мають право на пенсію, якщо вони не одержували аліментів від батьків.

10.2. Умови призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника

Законодавство встановлює три основні умови призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника: смерть годувальника, непрацездатність членів сім'ї й утримання. Усі три умови повинні бути відповідним чином документально підтверджені.

Перша умова — втрата годувальника. Під терміном «втрата годувальника» розуміється смерть, безвісна відсутність чи пропажа громадянина без звістки, засвідчені у встановленому порядку РАГСом, судом чи іншими органами.

Факт смерті громадянина підтверджується, як правило, свідоцтвом, виданим органом запису актів громадянського стану (РАГСу), а військовослужбовців — документом, отриманим від військової частини чи військкомату. Заява про реєстрацію смерті повинна бути зроблена протягом трьох діб, але не пізніше п'яти діб з дня настання смерті чи виявлення трупа або одержання висновку судово-медичної експертизи чи прокурора. Місцем реєстрації смерті є останнє місце проживання померлого, а у випадку оголошення судом померлим — місце проживання заявника.

Безвісна відсутність — це засвідчений відповідно до закону факт тривалої відсутності громадянина в місці його проживання, установлюваний при неотриманні протягом визначеного часу яких-небудь відомостей про відсутнього. Громадянин може бути визнаний безвісно відсутнім, якщо протягом одного року в місці його постійного проживання немає відомостей про те, де він перебуває. Визнання громадянина безвісно відсутнім провадиться в судовому порядку й регулюється нормами Цивільно-процесуального кодексу України. Не можуть бути визнані безвісно відсутніми громадяни, які ховаються від суду чи слідства, якщо розшук їх продовжується.

Громадянин може бути в судовому порядку оголошений померлим, якщо в місці його постійного проживання немає відомостей про місце його перебування протягом 3 років, а якщо він пропав без звістки при обставинах, що загрожують смертю чи дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку, — протягом 6 місяців. Військовослужбовець чи інший громадянин, що пропав без звістки

в зв'язку з воєнними діями, може бути в судовому порядку оголошений померлим не раніше ніж після закінчення двох років з дня закінчення воєнних дій.

Днем смерті громадянина, оголошеного померлим, вважається день набуття законної сили рішення суду про оголошення його померлим. У випадку оголошення померлим громадянина, що пропав без звістки при обставинах, що загрожують смертю чи дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку, суд може визнати днем смерті цього громадянина день його передбачуваної загибелі.

У разі з'явлення або виявлення місцеперебування громадянина, оголошеного померлим чи безвісно відсутнім, суд скасовує відповідне рішення. Копію рішення суд направляє органу реєстрації актів громадянського стану за місцем проживання заявника для анулювання запису про смерть.

Пенсія у зв'язку з безвісно відсутністю годувальника призначається незалежно від того, коли встановлена його безвісна відсутність. Виплата пенсії сім'ї припиняється, якщо громадянин, який вважається безвісно відсутнім чи оголошений померлим, з'явився або виявлене його місцеперебування.

Другою умовою призначення пенсії в разі втрати годувальника є непрацездатність членів сім'ї, їх склад. Ця умова встановлена пенсійним законодавством і про це вже частково говорилося. Але необхідно звернути увагу на деякі її особливості. «Непрацездатність», як одна з умов призначення пенсії в разі втрати годувальника, охоплює всілякі категорії осіб і соціальні явища. У той же час, для кожної із цих категорій, встановлюються додаткові умови реалізації права на пенсію в разі втрати годувальника. Так, діти, брати, сестри й онуки померлого годувальника старше 18 років мають право на пенсію, якщо вони стали інвалідами до досягнення цього віку.

Братам, сестрам і онукам пенсія в разі втрати годувальника призначається лише за умови, якщо в них немає працездатних батьків. При наявності хоча б одного працездатного батька зазначені особи право на пенсію не здобувають. Пенсія призначається як рідним (повнорідним) братам і сестрам померлого, так і не повнорідним братам і сестрам (один батько, різні матері або одна мати, різні батьки). Зве-

дені брати й сестри (у них різні матері й батьки) у спорідненні один з одним не перебувають і ніякими правами й обов'язками у відношенні один до одного не володіють.

Дружина (чи чоловік) померлого мають право на пенсію, якщо вони досягли пенсійного віку або стали інвалідами. Пенсія, призначена в разі смерті чоловіка, зберігається й при вступі в новий шлюб. Якщо до дня вступу в новий шлюб пенсія не була призначена, то згодом вона вже не може бути призначена.

Для призначення пенсії в разі втрати годувальника необхідно, щоб особа, яка зверталася за нею, була не тільки непрацездатною, але й при житті годувальника перебувала на його утриманні.

Утримання — одна з обов'язкових умов для призначення пенсії в разі втрати годувальника. Відповідно до законодавства, члени сім'ї померлого вважаються на його утриманні, якщо вони перебували на його повному утриманні або одержували від нього допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування¹.

При вирішенні питання, чи була особа, що звернулася за пенсією, на утриманні померлого, потрібно встановити, чи носила його допомога, що надавалася, постійний характер і який її обсяг у порівнянні з іншими доходами даної особи. Так, одержання членом сім'ї пенсії, стипендії або заробітку не може бути перешкодою для визнання його утриманцем, якщо основним і постійним джерелом коштів до існування все-таки була допомога померлого, а не перераховані вище доходи.

Діти вважаються утриманцями кожного з батьків незалежно від розміру їхнього заробітку або іншого доходу. Діти непрацюючої матері, що займається домашнім господарством, також визнаються її утриманцями.

Діти визнаються утриманцями особи, що виплачує на їх утримання аліменти, хоча б і в невеликих розмірах або нерегулярно. Вони вважаються утриманцями й у тому випадку, якщо документи про стягнення аліментів відсутні, тому що ця обставина свідчить про добровільне виконання громадянином обов'язків по утриманню дітей.

---

¹ Ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Спільне проживання з годувальником не є обов'язковою умовою для визнання утримання. Якщо особа, що звернулася за пенсією, проживала роздільно з померлим годувальником (наприклад, у різних містах чи районах), питання про утримання вирішується на загальних підставах, тобто залежно від того, чи була допомога померлим постійним і основним джерелом засобів до існування цього члена сім'ї.

Знаходження на утриманні померлого годувальника підтверджується довідкою житлово-комунальної служби чи сільської (селищної) ради. Довідка повинна бути підтверджена актом обстеження, складеним комісією районного управління Пенсійного фонду. При відсутності відповідних документів і неможливості їхнього відновлення факт знаходження на утриманні встановлює суд.

До додаткових умов призначення пенсій сім'ям можна віднести час і причину смерті годувальника.

Пенсія призначається незалежно від того, коли вмер годувальник — у період роботи або після її припинення. Пенсія членам сім'ї померлого годувальника внаслідок загального захворювання призначається, якщо годувальник до дня смерті мав страховий стаж, що був би необхідним йому для встановлення пенсії по інвалідності. Якщо смерть годувальника наступила від трудового каліцтва або професійного захворювання, то членам його сім'ї пенсія призначається незалежно від стажу роботи годувальника за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків.

Для призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника не обов'язково, щоб утримання мало місце в останній період його життя, не має значення за загальним правилом і тривалість утримання. Отже, залежно від конкретних обставин утриманцем може бути визнана особа, що перебувала на утриманні нетривалий час чи перестала одержувати допомогу незадовго до смерті годувальника, наприклад, у зв'язку з його хворобою.

Іноді виникає питання: чи вважається член сім'ї утриманцем, якщо при житті годувальника він був працездатним?

За загальним правилом дана обставина не виключає можливості встановлення факту утримання.

Пенсія в разі смерті годувальника може бути призначена непрацездатним батькам померлого годувальника, що не знаходились на його утриманні, однак лише в тому випадку, якщо вони згодом втратили джерело засобів до існування.

ня. Питання про наявність або відсутність джерела засобів до існування вирішує в кожному конкретному випадку орган пенсійного забезпечення. Вважається, наприклад, що непрацездатні батьки не мають засобів до існування, якщо вони не одержують пенсію, а діти не можуть надати їм достатню матеріальну допомогу.

Батьки і вдови загиблих у бойових діях військовослужбовців мають право на пенсію незалежно від факту утримання й наявності джерела засобів до існування.

Пенсія в разі втрати годувальника встановлюється у відсотковому відношенні до пенсії за віком померлого годувальника. Вона призначається на одного непрацездатного члена сім'ї в розмірі 50 % пенсії за віком померлого годувальника; на двох і більше непрацездатних членів сім'ї в розмірі 100 % пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними в рівних частках.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається на весь період, протягом якого член сім'ї вважається непрацездатним: дітям, братам, сестрам, онукам померлого годувальника — по досягненні 18 років, а якщо вони навчаються у вищому навчальному закладі — до його закінчення, але не більш ніж до досягнення 23 років; членам сім'ї-інвалідам на строк інвалідності; членам сім'ї, що досягли: чоловіки — 60 років і жінки — 55 років, — довічно.

Загальний розмір пенсії сім'ї, що втратила годувальника, може бути змінений у бік зменшення або збільшення. Наприклад, зменшення може відбутися по досягненні дітьми 18 років, визнанні члена сім'ї працездатним, смерті члена сім'ї. І, навпаки, збільшення — при встановленні інвалідності раніше працездатному члену сім'ї, народженні дитини, протягом 10 місяців з дня смерті годувальника та ін.

Зміна розміру пенсії або припинення її виплати членам сім'ї проводиться з першого числа наступного місяця за місяцем, у якому склалися обставини, які привели до зміни розміру чи припинення виплати пенсії.

Приклад 1. Студенту Одеського університету, що одержував пенсію у зв'язку зі смертю батька, 5 червня 2006 року виповнилося 23 роки. Виплата пенсії припинена з 1 липня.

Приклад 2. Громадянка Ольга Ус із Донецької області в травні 2006 року звернулась до районного управління Пенсійного фонду з проханням дати пояснення, чому припинили виплачувати пенсію її дочці, що є школяркою, яка

досягла вісімнадцятиріччя, але продовжує навчатися у середній школі і не отримує пенсію по втраті годувальника (смерті батька).

Пенсійний фонд України повідомляє: «Ус Ольга Олександрівна перебуває на обліку в Управлінні Пенсійного фонду України у Волноваському районі Донецької області і отримувала пенсію у зв'язку з втратою годувальника на сина Миколу, 21.02.1985 року народження, та дочку Тетяну, 26.04.1988 року народження, призначену відповідно до статті 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Відповідно до пункту 2 частини другої Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається дітям (у тому числі дітям, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років, а також дітям, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та дітям-сиротам — до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні.

Тетяні виповнилося 18 років у квітні 2006 року, і з 01.05.2006 р. виплату пенсії їй припинено, оскільки виплата пенсії у зв'язку з втратою годувальника учням шкіл після досягнення ними 18 років зазначеним законом, на жаль, не передбачена¹.

Приклад 3. Пенсія призначена на дитину, що не досягла 6 років, і вдові померлого, не працюючій і зайнятій доглядом за дитиною. 11 лютого дитині виповнилося 6 років. Розмір пенсії змінюється з 1 березня (раніше вона виплачувалася на двох, тепер тільки на одну дитину).

Звичайно на членів сім'ї, що мають право на пенсію, призначається одна загальна пенсія.

Однак на вимогу члена сім'ї його частка пенсії може бути виділена й виплачуватися йому окремо, якщо він не проживає разом однією сім'єю.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2006. — № 167.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника завжди виплачується в повному розмірі, незалежно від заробітку або іншого доходу пенсіонера.

Приклад 4. 56-літня вдова годувальника влаштувалася на роботу із заробітком 360 грн. Пенсія за померлого чоловіка виплачується їй повністю.

При призначенні пенсії у зв'язку з втратою годувальника встановлені деякі пільги. Наприклад, для сімей, до складу яких входять круглі сироти, а такими вважаються діти, що втратили обох батьків, пенсія їм обчислюється із загальної суми пенсії за віком обох батьків.

Приклад 5. Дитина одержувала пенсію у зв'язку зі смертю батька — 50 % його пенсії — 200 грн (50 % від розміру пенсії батька 400 грн). Потім вмерла мати. Її пенсія 260 грн, пенсія перерахована з розміру пенсії за віком кожного з батьків і склала 330 грн. (50 % від пенсії 400 грн. = 200 грн і 50 % пенсії 260 грн = 130 грн, $200 + 130 = 330$ грн) (по новому законодавству).

Оформлення пенсії у зв'язку з втратою годувальника: сім'я, що має право на пенсію, може звертатися за нею в будь-який час після смерті або встановлення безвісної відсутності годувальника, без обмеження яким-небудь терміном.

При оформленні документів про призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника діють ті ж правила, що й для призначення пенсії по інвалідності: надаються документи про трудовий стаж, якщо смерть годувальника наступила від загального захворювання. При настанні смерті внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання ці документи не потрібні. Замість них до заяви додається акт або інший офіційний документ про нещасний випадок, а при необхідності — і висновок МСЕК про причину смерті годувальника (такий висновок одержує управління Пенсійного фонду).

Крім того, для призначення пенсії представляється свідчення про смерть годувальника й документ про його вік (якщо він не зазначений у свідченні про смерть). Необхідна також довідка житлового органу або сільської ради, у якій повинні бути зазначені склад сім'ї померлого, вік кожного члена сім'ї (дата народження) і родинне відношення до померлого (син, дочка, мати та ін.).

Факт утримання може бути підтверджений і ухвалою суду, якщо потрібні документи відсутні й відновити їх неможливо. У судовому порядку цей факт, таким чином, не встановлюється, якщо заявник не звертався за одержанням документів у несудовому порядку (у житловий орган, сільську раду). Факт утримання може бути встановлений у судовому порядку.

Якщо право на пенсію з нагоди втрати годувальника мають дорослі члени сім'ї внаслідок їх інвалідності, управління Пенсійного фонду додає до заяви виписки з актів їх огляду МСЕК (таку виписку здійснює безпосередньо співробітник управління).

При цьому необхідно мати на увазі, що пенсія дітям у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні померлого годувальника.

Деякі працездатні члени сім'ї мають право на одержання пенсії у зв'язку з втратою годувальника. До них відносяться учні у віці від 18 до 23 років, непрацюючий чоловік або один з батьків годувальника, зайнятий доглядом за дітьми, братами, сестрами або онуками померлого, що не досягли шести років. Ці обставини підтверджуються довідками навчальних закладів, житлових органів або сільською радою.

Такі загальні положення пенсійного забезпечення сімей, що втратили годувальника, однак при здійсненні пенсіонування необхідно враховувати й особливості статусу пенсіонерів, категорії сімей, до яких належав померлий годувальник, нормативний акт, яким встановлюється порядок призначення пенсії. Так, пенсійне забезпечення кадрових військових (військовослужбовців офіцерського складу й контрактників, співробітників органів внутрішніх справ) регулюється окремим нормативним актом — Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р.¹

Відповідно до цього Закону пенсії сім'ям військовослужбовців призначаються, якщо годувальник умер (загинув) під час проходження служби, або не пізніше трьох місяців

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 29. — Ст. 399; 1994. — № 24. — Ст. 178; 1995. — № 17. — Ст. 111; 1996. — № 17. — Ст. 73; 1998. — № 26. — Ст. 149; 2002. — № 35. — Ст. 262; 2001. — № 9. — Ст. 38.

від дня звільнення зі служби, або пізніше цього строку, внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, отриманих у період проходження служби.

Пенсії призначаються у всіх випадках, незалежно від тривалості військової служби й попередньої роботи, навчання військовослужбовця. Розмір пенсії залежить від причини смерті (загибелі) військовослужбовця, військового звання, грошового забезпечення (середнього заробітку).

Членам сімей військовослужбовців, що загинули при захисті Батьківщини, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, учасників бойових дій у мирний час або виконуючи інші обов'язки військової служби, пенсії призначаються в підвищених розмірах.

Сім'ям військовослужбовців, що вмерли внаслідок каліцтва, отриманого в результаті нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного із проходженням військової служби, у розмірах, зазначених у законі.

Установлений законодавством порядок і норми пенсійного забезпечення для сімей кадрових військових поширюються й на сім'ї померлих (загиблих) годувальників із числа начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ.

Що стосується пенсійного забезпечення сімей військовослужбовців — строкової служби, то їм пенсія призначається в органах Пенсійного фонду по нормах і правилах, встановлених Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб».

Нарахування пенсій сім'ям померлих військовослужбовців строкової служби здійснюється з того заробітку, що вони одержували до призову в армію або після звільнення з неї, до звернення за пенсією, або із середньомісячного грошового утримання військовослужбовця в період проходження служби за контрактом.

Якщо військовослужбовець не працював до призову в армію й після звільнення, то пенсія сім'ї померлого годувальника встановлюється у розмірі, визначеному законодавством.

Для членів сімей окремих категорій військовослужбовців встановлені підвищення до пенсії:

— членам сім'ї військовослужбовців, учасників бойових дій, які загинули (пропали без звістки), а також вдовам

померлих інвалідів Великої Вітчизняної війни, що не вступили в повторний шлюб, — на 150 відсотків мінімальної пенсії по старості;

— чоловікам (дружинам) померлих учасників бойових дій, партизанів і підпільників, яких признали при житті інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва й з інших причин, що не вступили в повторний шлюб, — на 50 відсотків мінімальної пенсії по старості.

Пенсійне забезпечення сімей, що втратили годувальника в результаті Чорнобильської катастрофи, регулюється Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи» в редакції від 19 грудня 1991 р., з наступними змінами¹.

Право на пенсію за цим Законом мають сім'ї, що втратили годувальників із числа учасників ліквідації наслідків аварії, і сім'ї, що потерпіли від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Цим сім'ям призначаються пенсії й щомісячні компенсації за втрату годувальника в результаті Чорнобильської катастрофи. Щомісячна компенсація виплачується на кожного непрацездатного члена сім'ї, що були на утриманні померлого годувальника, у розмірі 50 відсотків мінімальної пенсії по старості, незалежно від пенсії, встановленої законодавством. Щомісячна компенсація сім'ям за втрату годувальника виплачується повністю незалежно від заробітку, пенсії або іншого доходу.

Деякі особливості є й при призначенні пенсії у зв'язку з втратою годувальника сім'ям державних службовців, суддів, прокурорсько-слідчих працівників, посадових осіб митних органів і народних депутатів України. Ці особливості полягають у розмірах пенсій і порядку їх призначення. Наприклад, відповідно до Закону України «Про статус суддів»² у випадку загибелі (смерті) судді, у тому числі у відставці, внаслідок службових обов'язків, непрацездатним членам сімей, що перебували на його утриманні, щомісяця виплачується

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 16. — Ст. 200; 1992. — № 13. — Ст. 178; № 37. — Ст. 543; 1996. — № 35. — Ст. 163; 1997. — № 6. — Ст. 45; 1998. — № 21. — Ст. 109.

² Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 56; 1994. — № 22. — Ст. 142; № 26. — Ст. 203; 1995. — № 34. — Ст. 268; 1996. — № 25. — Ст. 105.

ся компенсація в розмірі різниці між частиною заробітку загиблого, яка була його часткою, і призначеною пенсією у разі втрати годувальника, без урахування одночасної допомоги.

У Законі України «Про прокуратуру»¹ дещо інший порядок пенсійного забезпечення сімей, що втратили годувальника: членам сімей прокурора або слідчого (батькам, дружині, чоловікові, дітям, які не досягли 18 років, а учням до закінчення навчальних закладів, але не більше ніж до досягнення ними 23-літнього віку), які були на його утриманні на момент смерті, призначається пенсія в разі втрати годувальника, при наявності в нього стажу роботи в органах прокуратури не менше 10 років (у розмірі 60 % на одного члена сім'ї, 80 % — на двох і більше).

Сім'ям посадових осіб митних органів, народних депутатів України пенсії в разі втрати годувальника призначаються по нормах загального пенсійного законодавства.

Право на пенсію у разі втрати годувальника також мають сім'ї учнів, особи, що загинули у зв'язку з виконанням державних чи суспільних обов'язків або у зв'язку з виконанням громадянського обов'язку.

Пенсії зазначеним сім'ям призначаються у тих же розмірах, що й іншим категоріям сімей (50 відсотків пенсії померлого годувальника на кожного непрацездатного члена сім'ї). А тим, хто не працював і не мав заробітку, — призначається соціальна допомога.

При цьому необхідно мати на увазі, що право на пенсію сім'ї померлого учня виникає за певних умов. Якщо смерть годувальника наступила від трудового каліцтва чи професійного захворювання, пов'язаного із проходженням виробничої практики, то пенсія сім'ї призначається незалежно від тривалості перебування в навчальному закладі, на курсах, в аспірантурі. Коли смерть учня наступила від загального захворювання, пенсія призначається сім'ї, якщо годувальник навчався в навчальному закладі протягом відповідного періоду, необхідного для призначення пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання.

Особливі правила встановлені для призначення пенсії сім'ям громадян України — переселенців з інших держав,

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793; 1993. — № 322. — Ст. 229; № 50. — Ст. 474; 1995. — № 11. — Ст. 71; № 34. — Ст. 268.

що не працювали в Україні. Якщо сім'я такого громадянина одержувала в іншій державі пенсію в разі втрати годувальника, пенсія призначається за умови, якщо годувальник по старості до дня припинення роботи мав відповідний стаж роботи, необхідний для призначення пенсії по інвалідності. У випадку ж смерті годувальника, внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання, пенсія призначається незалежно від стажу роботи годувальника за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків.

Наведемо деякі приклади призначення й перерахунку пенсії у зв'язку з втратою годувальника з 1 січня 2004 р. (із практики роботи районних управлінь Пенсійного фонду України м. Одеси).

Приклад 1

Розпорядження 100057 від 13.03.2004 Управління Пенсійного фонду України в Приморському районі м. Одеси про перерахунок пенсії

Заявник	Бойко Любов Іванівна
Вид пенсії	По втраті годувальника
Шифр пенсії	511
Дата народження	17.02.1957
Стать	Жін.
Дата перерахунку	01.01.2004 попереднього 01.09.1999
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальн.)
Заявник	Не прац.є з 18.04.1998
Причина інвалідності	Інвалід з дитинства (ст. інв. до 16 р.)
Група інвалідності	II
Дата встановлення інвалідності	08.10.1981
Період становлення інвалідності	08.10.1981 довічно
Категорія годувальника	Працював, учився — загальн. умов.
Стать годувальника	Чол.
Причина смерті	Загальн. захв. або каліц., не пов'яз. з роб.
Дата смерті годувальника	03.05.1989
Дата народження годувальника	22.02.1921
Вік годувальника	68

Кількість утриманців (включаючи заявника)	1
Середньомісячний заробіток з 01.01.2004 року	1232,88000
Кільк. м-ців в розрах-ку, зароб.	12
Адреса:	65049 Одеса-49
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Військова служба	5 7 14
Загальний стаж (повний)	49 3 29 (03.05.1989)
Розрахунок пенсії (із заробітку)	До 01.01.2004 року
Заг. процент розрах. пенсії від заробітку	30
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	0,01218
Коеф. підвищ. осн. розміру	$2*1.81*2.875*2*3*$ $2.89855*3*2*6.25*$ $1.108*1.1*1.22*1.11*$ $1.4*1.12283*1.10256*$ $1.1*1.05708$
Основний розмір пенсії (із заробітку)	На 01.01.2004
Коефіцієнт стажу	0,49250 — 591 міс.
Розмір пенсії за віком	607,19000
% для обчисл. пенсії у разі втрати годувальника	50,00
Розмір пенсії в разі втрати годувальника (загальний)	303,59500
Категорія : інв. 2 гр.	17.02.1957 р.н.
з 31.12.2003 150,00	150,00
з 01.01.2004 303,60	303,60 довічно

Призначити пенсію згідно із Законом України
щомісячно в сумі:

	Пенсії	Цільово	Доплати	Всього	ШВП
Для довідки		150,00	150,00	511	
з 01.04.2002		303,60	303,60	довічно	

Розрахунок заробітку для обчислення пенсії	
Середній заробіток за минулий рік 306,45 (за повн. 2003 р.)	
Сума коефіцієнтів заробіт. плати	48,27723
Індивідуальн. коеф-т для обчислення	4,02310
Середньоміс. заробіток для обчислення	1232,88

Приклад № 2

Перерахунок пенсії по втраті годувальника за матеріалами пенсійної справи¹

Розмір пенсії до перерахунку — 150 грн.

Загальний стаж роботи, померлого годувальника до дати смерті — 25 р. 6 мес. 5 дн.

Період	Кількість	Заробітна плата за період	Середньомісячна заробітна плата по економіці	Коефіцієнт
01.05.1989-31.12.1989	8	0,03998 грн	0,01741 грн	2,29638
01.01.1990-31.12.1990	12	0,07589 грн	0,02980 грн	2,54664
01.01.1990-30.04.1990	4	1,01982 грн	0,01740 грн	1,24217

Визначення коефіцієнта заробітної плати (доходу) $2,24581$
 $(2,29638 \times 8 + 2,54664 \times 12 + 1,24217 \times 4) : 24$

Визначення коефіцієнта стажу

Загальний стаж роботи померлого годувальника становить 40 р. 6 міс, 6 дн. (до загального виробничого стажу 25 р. 6 міс. 5 дн. додаємо 15 р. 1 день. До досягнення померлим годувальником пенсійного віку) 0,405

$(40 \times 12 + 6) : (100 \times 12)$

Визначаємо розмір пенсії за віком, яку б одержував померлий годувальник.

Середня заробітна плата за 2002 рік 306,45 грн	x	Коефіцієнт заробітної плати (прибутку) 2,24585	x	Коефіцієнт стажу 0,405	=	Розмір пенсії 278,73 грн
---	---	---	---	---------------------------	---	-----------------------------

Розмір пенсії в разі втрати годувальника — $278,73 \times 50 \% = 139,36$ грн.

Оскільки розмір пенсії до перерахунку — 150 грн, тому розмір пенсії після перерахунку буде становити $150 \times 12 \% = 150 + 18,0$ грн = 168,00 грн.

Розмір пенсії після перерахунку — 168,00 грн, а з 1 вересня 2004 р. на рівні прожиткового мінімуму.

¹ Як розрахувати свою пенсію. — К., 2004.

Приклад № 3
Перерахунок пенсії по втраті годувальника
на 1 утриманця за матеріалами пенсійної справи¹

Дата смерті — 19.04.1991 р.

Дата народження померлого годувальника — 10.07.1940 р.

Розмір пенсії до перерахунку — 91,80 грн. Загальний стаж роботи — 35 р. 11 міс. 18 дн.

Період	Кількість	Заробітна плата за період	Середньомісячна заробітна плата по економії	Коефіцієнт
01.02.1990-31.10.1990	6	0,01853 грн	0,02232 грн	0,8302
01.01.1991-31.03.1991	12	0,00555 грн	0,01485 грн	0,37374

Визначення коефіцієнта заробітної плати (доходу) $0,71609$ ($0,83020 \times 9 + 0,37374 \times 3$): 12

Визначення коефіцієнта стажу

Загальний страховий стаж роботи для визначення пенсії за віком — 45 р. 2 міс. 9 дн. (до наявного страхового стажу 5 р. додаємо 9 р. 2 міс. 21 день, періоду від дати смерті до досягнення годувальником пенсійного віку) $0,45166$

$(45 \times 12 + 2) : (100 \times 12)$

Вирахування пенсії за віком, на яку мав би право померлий годувальник.

Середня заробітна плата за 2002 рік 306,45 грн.	x	Коефіцієнт заробітної плати (прибутку) 0,71609	x	Коефіцієнт стажу 0,45166	=	Розмір пенсії 99,11 грн.
--	---	---	---	------------------------------------	---	------------------------------------

Розмір пенсії у випадку втрати годувальника на одного утриманця 49,56 грн (50 % від 99,11) — 207,69 грн (90 % від 230,77).

Оскільки розмір пенсії до перерахунку становив 91,80 грн, то розмір пенсії після перерахунку становить $91,80 \times 12 = 11,02 + 91,80$ грн = 102,82 грн.

Розмір пенсії після перерахунку — 102,82 грн, а з 1 вересня 2004 р. на рівні прожиткового мінімуму.

¹ Як розрахувати свою пенсію. — К., 2004.

Приклад № 4. Л. Шульгіна із Дніпропетровської області одержує пенсію в разі втрати годувальника на сімох неповнолітніх дітей. Запитує, чи індексується така пенсія?

Пенсійний фонд Дніпропетровської області дає наступне роз'яснення:

Відповідно до пункту 1 статті 37 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», пенсія у зв'язку із втратою годувальника призначається в розмірі:

на одного непрацездатного члена сім'ї — 50 відсотків пенсії за віком померлого годувальника;

на двох та більше непрацездатних членів сім'ї — 100 відсотків пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частинами.

Статтею 39 цього ж Закону передбачено, що на всіх членів сім'ї, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, призначається одна спільна пенсія.

Останнім рішенням уряду (Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2004 р. № 1215 «Про підвищення рівня пенсійного забезпечення») передбачено, що з 1.09.2004 р. в разі, коли щомісячний розмір пенсійних виплат (з урахуванням надбавок, підвищення, додаткових пенсій, цільової грошової допомоги та пенсій за особливі заслуги перед Україною, сум індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством), крім соціальних пенсій за віком, у тому числі пенсій у зв'язку з втратою годувальника, призначених на двох і більше непрацездатних членів сім'ї, не досягає прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, таким особам надається щомісячна державна адресна допомога до пенсії у сумі, що не вистачає до зазначеного прожиткового мінімуму.

Встановлений таким чином розмір пенсії розподіляється між непрацездатними членами рівними частинами.

Індексація пенсії відповідно до законодавства про індексацію грошових доходів населення — з 1 березня кожного року (починаючи з 2005 року) пенсії підвищуватимуться на коефіцієнт, який відповідає не менше ніж 20 відсоткам темпів зростання середньої заробітної плати в Україні порівняно з попереднім роком¹.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2004. — № 217.

Розділ XI

ОСНОВНІ СТАДІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ТРУДОВУ (СТРАХОВУ) ПЕНСІЮ

11.1. Здійснення права на пенсію на стадії звернення за призначенням пенсії

Здійснення права на відповідний вид трудової пенсії проходить по декількох стадіях — звернення за призначенням пенсії; призначення та виплата пенсії. Розглянемо їх по порядку.

Для реалізації суб'єктивного права на трудову пенсію громадянин повинен звернутися в територіальний орган Пенсійного фонду України. Сьогодні питаннями призначення та виплати пенсій займаються районні управління Пенсійного фонду України за місцем роботи або проживання громадян. Звернення за призначенням пенсії є вираження громадянином певному компетентному органу Пенсійного фонду наміру одержувати встановлену законом пенсію. Воно носить однобічний, винятково правочинний характер і не вимагає чиеїсь згоди. Порядок звернення за призначенням пенсії регулюється спеціальними правилами, у яких містяться певні гарантії здійснення й охорони права на пенсійне забезпечення.

Звернення за призначенням пенсії може здійснюватися в будь-який час після виникнення права на пенсію. При цьому пенсії по старості й інвалідності призначаються незалежно від того, припинена робота до звертання за пенсією або триває. Пенсія за вислугу років призначається при залишенні роботи, що дає право на цю пенсію.

Працівники, які звернулися за пенсією і продовжують трудову діяльність, подають заяву про призначення пенсії власникові підприємства або уповноваженому ним органу. Інші громадяни подають заяву безпосередньо в районне управління Пенсійного фонду за місцем проживання. Звернення працівника за пенсією, за загальним правилом, викликає обов'язок відповідного власника або уповноваженого ним органу підготувати необхідні для призначення пенсії документи й подати їх в районне управління Пенсійного фонду або відмовити в цьому. Звернення знаходить конкретне вираження в подачі відповідної письмової заяви,

у якій вказуються прізвище, ім'я, по батькові заявника, його адреса й вид пенсії, що він просить призначити.

Зразок (бланк) заяви звичайно є в управлінні Пенсійного фонду й на підприємстві в посадові особи, якої доручено наказом керівника підприємства займатися питаннями підготовки необхідних документів про трудовий стаж і заробіток. Текст заяви, складений за формою, нагадує майбутньому пенсіонерові його права й обов'язки: можливість одержувати одну пенсію за своїм розсудом, обов'язок сповіщати управління Пенсійного фонду про всі обставини, що тягнуть за собою зменшення розміру пенсії або припинення її виплати та ін. Складання заяви за рекомендованою формою виключає такі випадки, що коли особа, що звертається за пенсією, не приводить відомості, що мають значення при розгляді її пенсійного питання (наприклад, дані про непрацездатних членів сім'ї, які знаходяться на її утриманні, на яких за певних умов нараховується надбавка).

Порядок підготовки й оформлення документів для призначення пенсії визначений наказом Міністра праці й соціальної політики та Пенсійного фонду України від 30.04.2002 р. № 224/30. Наказ передбачає перелік документів, необхідних для призначення пенсії. До таких документів відносяться:

- заява громадянина про призначення пенсії;
  - документ, що засвідчує тривалість трудового стажу (трудова книжка, довідки з місця роботи);
  - довідка про заробіток за період трудової діяльності, з якого обчислюється розмір пенсії;
  - довідка про персоналізований облік страхових внесків застрахованої особи;
  - копії свідоцтв про народження дітей;
  - довідка про склад сім'ї й наявність утриманців та ін.
- Крім того, у необхідних випадках, при призначенні пенсії по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника можуть бути подані й інші документи:

- виписка з акту огляду громадянина в МСЕК, що висилається в Управління Пенсійного фонду;
- посвідчення органу РАГСу про смерть годувальника й інші документи.

Основним документом, що підтверджує наявність трудового стажу і його тривалість, є трудова книжка. У необхід-

них випадках стаж роботи може бути підтверджений і іншими документами. Оформлення документів для призначення пенсії працівникові підприємства звичайно завершується «Поданням» до пенсії або мотивованою відмовою.

«Подання», як певна форма документа, підготовляється власником підприємства разом із профспілковим комітетом. Воно повинне бути підготовлене в десятиденний термін з дня надходження заяви. У «Поданні» до призначення пенсії відображаються всі необхідні дані про особу, що звернулася за пенсією. Правове значення «Подання» полягає в тому, що воно є рекомендацією про призначення пенсії, попереднім висновком про наявність права на неї.

Прийняте власником підприємства рішення не передбачає висновку про призначення пенсії. Юридична значимість попереднього рішення власника підприємства полягає в тому, що без нього управління Пенсійного фонду не вправі розглядати питання по суті.

У тих випадках, коли адміністрація підприємства вважає, що працівник має право на пенсію, вона вирішує представити його до призначення пенсії. У протилежному випадку працівнику в письмовій формі повідомляється про причини, з яких у поданні до пенсії відмовлено. Якщо працівник не згодний з рішенням адміністрації, то він може звернутися по цьому питанню безпосередньо в районне управління Пенсійного фонду.

Рішення адміністрації підприємства про подання працівника до призначення пенсії вноситься в «Подання». Установлено дві форми «Подання»: одна — до призначення пенсії по старості й інвалідності, друга — в разі втрати годувальника. У «Подання» вносяться всі відомості, які необхідні для розгляду питання про призначення пенсії. Зокрема, у ньому вказуються адреса, дата народження працівника, відомості про його трудову діяльність. Стаж підраховується окремо — по трудовій книжці й по інших документах, а потім підсумовується. Виділяється спеціальний стаж (що має право на одержання пенсії на пільгових умовах).

У «Поданні» до призначення пенсії в разі втрати годувальника, крім даних про годувальника, приводяться відомості про членів його сім'ї (дата народження, родинне відношення до померлого, стан працездатності та ін.), що визначають їх право на одержання пенсії.

Потім «Подання» з усіма документами передається представником адміністрації в районне управління Пенсійного фонду за місцем перебування підприємства. Працівник управління реєструє його в спеціальному журналі.

Районне управління Пенсійного фонду, що прийняло «Подання» (у відповідних випадках заява про призначення пенсії) і документи, складає у двох екземплярах розписку. У ній перелічуються прийняті документи й вказується дата подання або заяви. Перший екземпляр розписки видається представнику власника чи уповноваженому ним органу, а другий зберігається в управлінні Пенсійного фонду разом з документами, що надійшли.

Якщо які-небудь документи відсутні, у розписці вказується перелік цих документів і термін, протягом якого вони повинні бути представлені. При поданні додаткових документів, не пізніше трьох місяців із дня подачі заяви, днем звертання за пенсією вважається день прийому подання (або заяви про призначення пенсії) із частиною необхідних документів.

Днем звернення за пенсією вважається день прийому «Подання» або заяви з усіма необхідними документами. Причому, днем звернення за пенсією визнається не день подачі заяви за місцем роботи, а день прийому документів районним управлінням Пенсійного фонду. Точне встановлення дня звернення за пенсією важливо, оскільки із цього дня призначається пенсія, якщо, звичайно, особа не має права на одержання пенсії з більш раннього терміну у відповідності зі ст. 45 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». У зв'язку із цим будь-яка затримка передачі документів в управління (навіть у межах встановлених десяти днів) відсуває термін, з якого буде призначена пенсія. Зазначений день визнається днем звернення за пенсією й тоді, коли в управління Пенсійного фонду здані не всі документи (за умови, що відсутні матеріали надійдуть в управління у встановлений термін).

Приклад. Працівник подав заяву про призначення пенсії адміністрації підприємства 20 квітня 2006 р. Адміністрація встановила, що записами в його трудовій книжці підтверджено 24 роки загального трудового стажу, у той час як для призначення пенсії потрібно не менше 25 років. З'ясувалося також, що працівник два роки служив в армії й один рік

учився в професійно-технічному училищі. Запити про висилку відповідних документів адміністрація зробила 25 квітня. У той же день адміністрація направила в Управління Пенсійного фонду всі підготовлені матеріали. Через 16 днів, тобто 11 травня Управління повідомило про необхідність підтвердити стаж не менше одного року. Підприємство одержало цей лист 13 травня. Запитані документи про військову службу й навчання вдалося одержати лише 5 серпня, і вони відразу ж були передані в Управління Пенсійного фонду.

Пенсія працівникові була призначена з 25 квітня 2006 р., оскільки цей день вважається днем звернення за пенсією.

Кожний, хто звертається за пенсією, повинен пред'явити паспорт. Він засвідчує особистість, вік, місце проживання його власника. Ніякі інші документи, що засвідчують зазначені обставини, представляти не потрібно (виключення становить іноді свідоцтво про народження, по якому уточнюється дата народження).

Якщо за пенсією звертається сім'я, що втратила годувальника, то паспорт пред'являється майбутнім одержувачем пенсії, наприклад, матір'ю дітей, на яких призначається пенсія. Він пред'являється також особами, що досягли 16 років, що мають право на пенсію.

Паспорт є документом, що підтверджує громадянство України. Громадяни України мають право на трудову пенсію, а іноземні громадяни й особи без громадянства таким правом користуються тільки у випадках, спеціально передбачених законодавством або міжнародними угодами.

Дуже важливим документом на стадії звернення за пенсією є довідка про заробіток. У довідку про заробіток вносяться відомості про нараховану й виплачену працівнику заробітну плату. Ці відомості можна взяти з особових рахунків, відомостей, інших фінансових документів. Зокрема, з довідки про персоніфікований облік страхових внесків працівника в Пенсійному фонді.

Довідка підписується керівником підприємства й головним (старшим) бухгалтером, їх підписи засвідчуються печаткою підприємства. Довідка додається до «Подання» або видається на руки особі, що звертається за пенсією, якщо заява про її призначення подається безпосередньо в районне управління Пенсійного фонду.

Якщо підприємство, у якому працювала людина, ліквідовано, довідка про заробіток видається його правонаступником або архівом, куди здані бухгалтерські документи.

Однак слід зазначити, що по кожному виду пенсії є свій набір документів. Наприклад, для призначення пенсії в разі втрати годувальника двом і більше повнолітнім членам сім'ї заява підписується кожним із них. У заяві також вказується, хто із цих осіб буде одержувати призначену пенсію (за загальним правилом на всіх членів сім'ї, що мають право на пенсію, встановлюється одна загальна пенсія). Хоча можливі випадки, коли пенсія поділяється нарівно між одержувачами й виплачується кожному окремо. У таких випадках у заяві повинна міститися вимога про розділ (заява про розділ пенсії може бути подана й після її призначення). До заяви додається довідка про розмір пенсії за віком, що потрібна для визначення розміру пенсії в разі втрати годувальника.

Довідка про заробіток за встановленою формою видається власником підприємства. Якщо особа, що звернулася за пенсією, у відповідний період працювала на двох або більше підприємствах, довідку про заробіток видає кожне з них.

Певний набір документів потрібен, щоб підтвердити наявність загального й спеціального стажу роботи, інвалідності, вислуги років.

Трудовий стаж і вислуга років звичайно підтверджуються трудовою книжкою. Виписка з неї робиться власником підприємства безпосередньо в «Поданні» до призначення пенсії. В управлінні Пенсійного фонду виписка звіряється з оригіналом, після чого трудова книжка повертається представникові власника підприємства. При подачі заяви про призначення пенсії безпосередньо в Управління Пенсійного фонду виписку з трудової книжки роблять співробітники управління.

Час роботи осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, заснованої на приватній власності й винятково на їх праці (оренди або в особистому селянському (фермерському) господарстві), встановлюється по довідках органів Пенсійного фонду України про сплату страхових внесків.

Для підтвердження часу навчання представляється копія диплома; час військової служби, якщо відповідні дані внесені у військовий квиток, засвідчується випискою з нього. Усі документи засвідчуються управлінням Пенсійного фонду.

Багатодітні матері, що мають право на одержання пенсії за віком на пільгових умовах, представляють довідку житлово-комунальної служби або сільської ради про те, що вони народили п'ять або більше дітей і виховали їх до шестирічного віку. До заяви матері інваліда з дитинства додаються необхідні медичні документи (виписка з акту огляду в МСЕК або медичний висновок лікувальної установи). Це пов'язане з тим, що на дітей-інвалідів з дитинства виплачується соціальна допомога. Тому відповідні матеріали зберігаються в органах Пенсійного фонду.

При призначенні пенсії інвалідам до заяви додається виписка з акту огляду в МСЕК, що одержує із цієї комісії районне управління Пенсійного фонду при переході з пенсії по інвалідності на пенсію по старості така виписка знаходиться в пенсійній справі по інвалідності).

Процедурні правила на стадії звернення за пенсією передбачають обов'язок і відповідальність усіх підприємств, організацій і архівних установ підготувати й видавати необхідні для призначення пенсії документи на вимогу як органів Пенсійного фонду, що призначають пенсії, так і окремих громадян.

11.2. Здійснення права на пенсію на стадії призначення пенсії

Правозастосовча практика свідчить, що призначення пенсії — це основна стадія реалізації громадянами свого суб'єктивного права на пенсію. На цій стадії представляється реальна можливість здійснення права на пенсію, породжуючи надалі конкретні матеріальні пенсійні правовідносини¹. На цій же стадії властиво давати оцінку представлених документів і визначати розмір пенсії.

Процедурні правила передбачають, що призначення пенсії здійснюється спеціальними компетентними органами. Усі пенсії, передбачені Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також пенсії особам, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, пенсії за вислугу років окремим категоріям

---

¹ Тарасова В.А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. — Изд-во Моск. ун-та, 1978. — С. 70.

працівників призначаються районними управліннями Пенсійного фонду. Пенсії військовослужбовцям офіцерського складу й іншим кадровим військовим, співробітникам міліції, органів безпеки призначаються за місцем державної служби відповідними управліннями Пенсійного фонду. Це питання вирішено Кабінетом міністрів України.

Районне управління Пенсійного фонду є одним із суб'єктів процедурних відносин. Воно має певні права й обов'язки, здійснення яких породжує юридичні наслідки.

Виносячи рішення про призначення пенсії або про відмову в ній, управління Пенсійного фонду здійснює правозастосовчу діяльність. Його акти застосування норм права можуть виступати у двох видах: як акти управлінського характеру і як акти правоохоронного характеру. Управління Пенсійного фонду, ухвалюючи рішення щодо призначення пенсії, робить акт індивідуального значення правоуправлінського характеру, за допомогою якого реалізується суб'єктивне право на пенсію. Тому необхідно обов'язково дотримуватись процедури ухвалення рішення про призначення пенсії.

Будь-який акт органів державної влади повинен бути прийнятий у певному, встановленому законом, порядку. Порядок прийняття актів спрямований на підвищення їх ефективності, дотримання законності, а отже, на забезпечення прав громадян у тій або іншій сфері суспільних відносин.

Рішення органу управління Пенсійного фонду про призначення громадянину пенсії оформляється і процедурним документом — протоколом, що підписується начальником управління й членами комісії, що брали участь у призначенні пенсії, і засвідчується печаткою.

Управління Пенсійного фонду має право:

- ухвалювати рішення щодо призначенні пенсії і її перерахування;
- здійснювати перехід однієї пенсії на іншу;
- виносити рішення про припинення виплати пенсії при незаконному її призначенні;
- виносити рішення про утримання з пенсії сум, зайво виплачених пенсіонераві внаслідок зловживання з його боку;

— вирішувати інші питання, віднесені до його компетенції.

Звернення громадянина за пенсією, за загальним правилом, викликає обов'язок відповідного органу Пенсійного фонду розглянути питання про призначення пенсії або відмовити в цьому, і в той же час не порушити встановленої законодавством процедури й термінів призначення пенсії.

Терміни призначення пенсій встановлені Законом, і вони повинні виконуватися. Так, пенсія за віком призначається з наступного дня за днем досягнення пенсійного віку, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня досягнення особою пенсійного віку.

У випадку, якщо при відстрочці часу призначення пенсії за віком не проводиться підвищення розміру пенсії за неповний рік страхового стажу, пенсія призначається з дня, що настає за останнім днем повного року відстрочки часу виходу на пенсію, що врахований у страховому стажі, а у випадку його відсутності — наступного дня за днем досягнення пенсійного віку;

— пенсія по інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності, якщо звернення за пенсією було не пізніше трьох місяців з дня встановлення інвалідності;

— пенсія у зв'язку із втратою годувальника призначається з наступного дня за днем смерті годувальника, якщо звернення про призначення такого виду пенсії надійшло протягом 12 місяців з дня смерті годувальника.

Пенсія призначається довічно або на період, протягом якого пенсіонер має право на виплату пенсії відповідно до законодавства.

Перехід з одного виду пенсії на іншій проводиться з дня подачі заяви з усіма необхідними документами.

Документи про призначення (перерахунок) пенсії розглядає територіальний орган Пенсійного фонду, і не пізніше 10 днів з дня їх надходження ухвалює рішення щодо призначення (перерахунку) або про відмову в призначенні (перерахунку) пенсії.

Повідомлення про відмову в призначенні пенсії, причинах такого рішення й порядку його оскарження повинно направлятися власникові підприємства або громадянину, що звернувся за пенсією не пізніше п'яти днів після прийняття відповідного рішення.

Рішення органу Пенсійного фонду про відмову в призначенні пенсії може бути оскаржене в адміністративному або судовому порядку. *Заключним етапом даної стадії/реалізації суб'єктивного права на пенсію є визначення її розміру, обчислення пенсії.* Під обчисленням пенсії розуміється порядок чи спосіб визначення її розміру. Трудові пенсії обчислюються із середньомісячного заробітку. Якщо за якимись причинами пенсія не може бути обчислена із заробітку (наприклад, відсутній заробіток), то вона встановлюється в порядку, встановленому законодавством.

Визначення розміру заробітку й обчислення пенсії регулюються Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Перш ніж визначити розмір пенсії, необхідно знати середньомісячний заробіток, з якого нараховується пенсія.

Середньомісячний заробіток для визначення розміру пенсії обчислюється за час роботи, що передує призначенню пенсії, за спеціальною методикою, розробленою Пенсійним фондом і Міністерством праці та соціальної політики України. *Під середнім заробітком прийнято вважати середній сформований розмір заробітної плати працівника, що відображає регулярні, систематичні виплати і є типовим, нормальним, характерним для даного працівника.*

Розмір пенсії, обчисленої по нормах нового Закону, залежить від:

- тривалості страхового стажу;
- величини заробітку, з якого сплачені страхові внески;
- коефіцієнта страхового стажу й заробітку;
- часу виходу на пенсію (вчасно або з більш пізнього строку).

Відповідно до нового Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» стимулюється більш пізній вихід на пенсію.

Передбачено підвищення розміру пенсії залежно від кількості років, відстрочених при виході на пенсію за віком.

Заробітна плата для призначення пенсії визначається по відповідній формулі, зафіксованій у Законі. Пенсія (за стаж до 1 січня 2004 року) встановлюється по нормах і правилах, які передбачені Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. У цьому випадку середній заро-

біток для обчислення розміру пенсії визначається за спеціальною методикою, розробленою Міністерством праці та соціальної політики України, а також Пенсійним фондом.

При цьому перша частина розміру пенсії за віком, обчислена по чинному законодавству, не може перевищувати максимальних розмірів пенсій, встановлених Законом для відповідних категорій пенсіонерів, і не може бути нижче, ніж розмір трудової пенсії за віком з обліком цільової грошової надбавки до рівня прожиткового мінімуму.

Пенсія за страховий стаж після 1 січня 2004 р. обчислюється по новій формулі, що встановлена Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Складовою частиною формули обчислення пенсії є коефіцієнт страхового стажу, що визначається таким чином:

$$K_c = \frac{C_m \times B_c}{100\% \times 12}$$

C_m — сума місяців страхового стажу;

B_c — визначена Законом величина оцінки одного року страхового стажу (у відсотках); 1% — для учасників солідарної системи; 0,8 — для учасників двох систем — солідарної й накопичувальної.

Коефіцієнт страхового стажу з урахуванням періодів до набрання чинності новим Законом не може перевищувати 0,75, а для осіб, які працювали на виробництвах зі шкідливими умовами праці — 0,85.

Законодавством встановлені певні періоди, за які береться заробітна плата для обчислення розміру пенсії. Для обчислення пенсії враховується заробітна плата (дохід) за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу підряд до 1 липня 2000 року, незалежно від перерви, і за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 року.

У випадку, якщо страховий стаж становить менший період, чим зазначено, враховується заробітна плата (дохід) за фактичний страховий стаж.

Заробіток працівника, що виходить на пенсію, корегується. Для цього використовується: фактична заробітна плата застрахованої особи за визначений період; середня заробітна плата в Україні (щомісячна, середньомісячна за рік, що передуює року виходу на пенсію); коефіцієнт заробітку застрахованої особи.

У заробітну плату (дохід) для обчислення пенсії включаються наступні виплати:

— суми виплат (доходу), одержуваних застрахованою особою після 01.01.2004 року, з яких були фактично обчислені й сплачені страхові внески в Пенсійний фонд у межах встановленого законодавцем максимального розміру заробітної плати (доходу), з якої виплачуються страхові внески;

— суми виплат (доходу), одержуваних застрахованою особою до 01.01.2004 року, у межах сум, на які відповідно до законодавства, що діяли раніше, нараховувалися внески на державне соціальне страхування або збір на обов'язкове державне пенсійне страхування;

— суми заробітної плати (доходу), визначені виходячи, зі здійсненої застрахованою особою доплати. Заробіток для обчислення пенсії визначається по такій формулі:

$$Зп = Зс \times (Ск : К)$$

Зп — заробітна плата (дохід) застрахованої особи для вирахування пенсії, у гривнях;

Зс — середня заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки України, за календарний рік, що передує року звернення за призначенням пенсії;

Ск — сума коефіцієнтів заробітної плати (доходу) за кожний місяць ($Кз_1 + Кз_2 + Кз_3 + \dots + Кзп$);

К — кількість місяців страхового стажу, за які розрахований коефіцієнт заробітної плати (доходу) застрахованої особи.

З 01.01.2004 року для обчислення пенсії враховується заробітна плата в розмірі, що не перевищує 7 середніх заробітних плат в Україні за минулий рік, але не менше максимальної величини заробітку, з якого сплачуються страхові внески в соціальні фонди (2 660 грн).

Для обчислення розміру пенсії по раніше діючому законодавству, й до введення максимального обмеження заробітку, з якого сплачуються страхові внески — 5,6 розміру середньої заробітної плати в Україні на день одержання виплат.

За новим Законом при призначенні пенсії надається право не враховувати для вирахування заробітку період тривалістю до 5 років (60 місяців) підряд за бажанням застрахованої особи, якщо відзначений період становить не більше 10 відсотків тривалості страхового стажу.

Слід зазначити ще одну важливу деталь про заробітну плату. Середньорічна заробітна плата в Україні до січня 1992 року вважається місячною.

Показники середньомісячної заробітної плати, застосовувані при призначенні й перерахунку пенсій, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 20 листопада 2003 р. № 1783¹.

Пенсія призначається по встановлених Законом нормах у відсотках до середнього заробітку, що працівник одержував перед зверненням за пенсією. Мінімальний розмір пенсії за віком при наявності в чоловіків 25, а у жінок — 20 років страхового стажу встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, що втратили працездатність. А це, як відомо, з 1 січня 2007 року складає 380 грн на місяць.

При наявності страхового стажу меншої тривалості, чим зазначено вище, пенсія за віком призначається в розмірі, пропорційному наявному страховому стажу, виходячи з мінімального розміру пенсії за віком.

Максимальний розмір пенсії за віком, обчислений по нормах нового Закону, не обмежується. Чим більше стаж і заробіток, тим вище розмір пенсії. Величина оцінки одного року страхового стажу в солідарній системі дорівнює одному відсотку.

Впровадження нового механізму обчислення пенсій, перехід до страхової пенсійної системи дозволить підсилити залежність розміру пенсії від страхового стажу й заробітку, відмовитися від зрівняльного підходу при призначенні пенсії.

Територіальні органи Пенсійного фонду України провели велику роботу по перерахунку пенсій за період чинності нового Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Перераховано пенсії майже 12,5 млн чол. Право на підвищення пенсій за новим Законом придбали 3,5 млн пенсіонерів (їм збільшені виплати пенсій у сумі від 20 грн і більше), 8,6 мільйонів пенсіонерів одержали підвищення трудових пенсій на 4,2 % відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 20 листопада 2003 р.²

¹ Офіційний вісник України. — 2003. — № 47. — Ст. 2341.

² Урядовий кур'єр. — 2004. — № 21.

А як виглядає ця статистика в окремих регіонах країни? Наприклад, за даними Головного управління Пенсійного фонду України в Дніпропетровській області пенсії в нових розмірах з 1 січня 2004 р. перераховані 957,3 тисячі із 1 млн 47 тис. пенсіонерів області. Так, 645,2 тисяч пенсіонерів одержали підвищення пенсій до 10 грн; 136,9 тис. — до 50 грн; 79,8 тис. пенсіонерів пенсії збільшені від 50 до 100 грн; 92,2 тис. отримаувачів мають сьогодні пенсію на 100—500 грн більше чим раніше. У 2,5 тисячі пенсіонерів досить істотне збільшення пенсій, на суму більше 500 грн. на місяць.

Суттєво збільшені розміри пенсійних виплат у Донецькій області. У цій області з 5 млн населення 1,4 млн або 30 відсотків, становлять пенсіонери¹.

В Одеській області з 630 тис. пенсіонерів підвищені пенсії за новим Законом 166 тис. чол., тобто 27 % (по Україні 28,8 % пенсіонерів підвищені пенсії від 20 гривень до тисячі й більше) (на 1 січня 2004 року).

Середній розмір пенсій в Одеській області на 1 липня 2006 року складав 422,76 грн, пенсія по інвалідності — 403,20 грн. Із 612,2 тис. пенсіонерів на 1 липня 2006 року в розмірі нижче прожиткового мінімуму получали пенсії 92,9 тис. чол. (15,2 %), їх пенсія складала 303,03 грн., в розмірі прожиткового мінімуму — 7,8 тис. чол. (1,3 %) і в розмірі вище прожиткового — 511,5 тис. чол. (83,5 %)².

В Україні за останні два роки (2005—2006) пенсійної реформи було багато перерахунків пенсій (більше 20 разів). Перерахунки будуть проведені і у наступному році тричі відповідно до зростання розміру прожиткового мінімуму (з 1 січня 2007 року — 380 грн, з 1 квітня — 387 грн, з 1 жовтня — 395 грн)³.

Слід визначити, що внаслідок перерахунку пенсій, згідно із внесеними змінами до статі 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», значно збільшився середній розмір пенсій. Середній розмір пенсій по Україні станом на 1 січня 2007 року 478 грн, або збільшився на 8,6 % у порівнянні з січнем 2006 року⁴.

¹ Урядовий кур'єр. — 2004. — № 27.

² Одесские известия. — 2006. — № 190.

³ Урядовий кур'єр. — 2006. — 6 жовтня.

⁴ Урядовий кур'єр. — 2006. — №№ 187-188; 2007. — № 16.

Із загального числа пенсіонерів станом на 1 липня 2006 року (13,3 млн чол.) в розмірі нижче прожиткового мінімуму одержують пенсії 1,7 млн чол. (12,9 %), в розмірі прожиткового мінімуму — 99,1 тис. чол. (0,8 %) і в розмірі вище прожиткового — 11,4 млн чол. (86,3 %) ¹.

Але сьогодні є в Україні люди, які отримують більш високі пенсії. За даними Пенсійного фонду України понад три відсотки людей отримують пенсії понад тисячу гривень, 738 осіб мають пенсії понад 10 тисяч гривень в місяць ².

У бюджеті на 2007 рік передбачено обмеження розміру пенсій на рівні 12 мінімальних пенсій за віком (4560 грн). Крім цього, була пропозиція обмежити розміри пенсії усім працюючим пенсіонерам двома прожитковими мінімумами. Але поки залишилось все як було.

Передбачається виплата доплат до пенсій особам зі статусом «діти війни». Розмір її встановлено на рівні 50 відсотків від розміру учасників війни. Проте отримують її не всі, але лише ті особи, які є інвалідами.

У країні забезпечено реалізацію Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам», яким передбачено переведення з першого січня 2005 року соціальних пенсій і надбавок до пенсій на догляд у державну допомогу. Зазначеним Законом встановлено адресний підхід до питання надання державної соціальної допомоги, а саме: допомога надається тим особам, які її потребують.

Наведемо декілька прикладів перерахунку пенсій на першому етапі пенсійної реформи в 2004 році.

Приклад № 1

Перерахунок пенсії за віком жінці за матеріалами пенсійної справи ³

Розмір пенсії до перерахунку — 150,00 грн. Загальний стаж — 28 років, 10 міс. 25 дн.

¹ Урядовий кур'єр. — 2006. — №№ 157-158.

² Урядовий кур'єр. — 2006. — 6 жовтня.

³ Як розрахувати свою пенсію. — К., 2004.

Період	Кількість	Заробітна плата за період	Середньомісячна заробітна плата по економіці	Коефіцієнт
01.08.1992-	5	1,09873 грн	0,48321 грн	2,27381
01.01.1993	13	36,88196 грн	19,624 грн	1,87943
01.01.1994-	7	73,35 890 грн	64,74452 грн	1,13305

Визначення коефіцієнта заробітної плати (доходу) 0,7439
 $(2,27381 \times 5 + 1,87943 \times 12 + 1,13305 \times 7) : 24$. Визначення коефіцієнта стажу 0,28833

$(28 \times 12 + 10) : (100 \times 12)$ Вирахування пенсії за віком

Середня заробітна плата за 2002 рік 306,45 грн	x	Коефіцієнт заробітної плати (прибутку) 1,7433	x	Коефіцієнт стажу 0,28833	=	Розмір пенсії 154,09грн
--	---	---	---	--------------------------	---	-------------------------

Оскільки пенсіонер одержував до перерахунку пенсії 150 грн, то розмір пенсії після перерахунку повинен бути, не менше $150 \times 12 \% = 18 + 150 = 168,00$ грн.

Розмір пенсії після перерахунку — 168,00 грн, а з урахуванням дотації до прожиткового мінімуму склав на 1 вересня 2004 р. — 284,69 грн. У 2006 році цей розмір пенсії на кінець року буде 366 грн.

Приклад № 2

Перерахунок пенсії за віком за Списком № 1 жінці за матеріалами пенсійної справи

Розмір пенсії до перерахунку — 173,17 грн.

Період	Кількість	Заробітна плата за період	Середньомісячна заробітна плата по економіці	Коефіцієнт
01.11.1983-31.12.1983	2	0,00335 грн	0,00332 грн	1,00904
01.01.1984-31.12.1984	12	0,02152 грн	0,02035 грн	1,05749
01.01.1985-31.10.1985	10	0,01743 грн	0,01740 грн	1,00172

Визначення коефіцієнта заробітної плати (прибутку) 1,03022

$(1,00904 \times 2 + 1,05749 \times 12 + 1,00172 \times 10) : 24$. Визначення коефіцієнта стажу 0,39417

$(39 \times 12 + 5) : (100 \times 12)$

Рахунок пенсії по віку

Середня заробітна плата за 2002 рік 306,45 грн	x	Коефіцієнт заробітної плати (прибутку) 1,03022	x	Коефіцієнт стажу 0,3940	=	Розмір пенсії 124,44 грн
---	---	---	---	----------------------------	---	-----------------------------

Оскільки пенсіонер одержував до перерахунку пенсії 173,17 грн, то розмір пенсії після перерахунку буде складати $173,17 \times 12 \% . 173,17 + 20,78 = 193,95$ грн.

Розмір пенсії після перерахунку 193,95 грн, а з дотацією до прожиткового мінімуму складе на 1 вересня 2004 р. 284,69 грн.

Приклад № 3

Розпорядження

Управління Пенсійного фонду України в Приморському районі м. Одеси про перерахунок пенсії
Дуднік Г.С. від 18.03.2004

Заявник	Дуднік Ганна Семенівна
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	101
Умови призначення	Загальні
Ідентифікаційний код	
Середньомісячний заробіток	0.02041 (31.03.1987)
Заробіток з 01.01.2004 р.	621,22000
Кільк. м-ців в розрах-ку зароб.	60
Середньоміс. дохід за рік	183,62 (за 2003 рік)
Дата народження	22.01.1940
Стать	Жін.
Дата перерахунку	01.01.2004
Вид перерахунку	Масовий перерахунок (індивідуальн.)
Заявник	Працює
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Загальний стаж (повний)	37 6 5 (31.12.2003)

Розрахунок пенсії (із заробітку)	до 01.01.2004
Заг. процент розрах. пенсії від заробітку	72
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	0,01470
Основний розмір пенсії з урахув. коефіцієнтів	331,88463
Розмір пенсії з обмежен.	150,00000
Підвищ. за особл. заслуги перед Україною	56.28
Розрахунок пенсії (із заробітку)	На 01.01.2004
Коефіцієнт стажу	0,37500
Розмір пенсії за віком	232,96000
Підвищення за особливі заслуги перед Україною	56.28
Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:	
Пенсії	Цільово Доплати Всього ШВП
з 01.01.2004	289,24 289,24 101 довічно

Приклад № 4

Матлаш Григорій Мойсейович проживає в м. Одесі, 1938 року народження. 20.11.98 р. йому була призначена пенсія за віком відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. Трудовий стаж за станом на 31.10.98 р. склав 40 років, 4 місяці й 24 дні.

Пенсія була призначена із заробітку за 24 міс. попередньої роботи:

з 01.11.1996- 31.12.1996	2 місяці — 588 грн 45 коп.
з 01.01.1997- 31.12.1997	12 місяців — 2 665 грн 85 коп.
з 01.01.1998- 31.12.1998	12 місяців — 2 750 грн 75 коп.

Розмір пенсії складає — 150 грн.

Після призначення пенсії продовжував працювати на заводі до 20.03.2003 року. Загальний стаж склав 44 роки, 9 місяців і 13 днів. 22 грудня 2003 р. звернувся із заявою про перерахунок пенсії із заробітку за період з 01.04.2001 р. по 31.03.2003 р. Після перерахунку розмір пенсії склав 150 грн.

З 01.01.2004 р. у зв'язку з перерахунком пенсій за новим Законом розмір пенсії у Матлаш Г.М. склав 234 грн 77 коп. Однак заробіток для перерахунку пенсії був взятий не за

останнім часом роботи, що надав пенсіонер, а за той період, з якого була спочатку призначена пенсія, він виявився більше.

**Розпорядження
про перерахунок пенсії Матлаш Г.М.
від 17.03.2004 р.**

Заявник	Матлаш Григорій Мойсейович
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	101
Умови призначення	Загальні
Ідентифікаційний код	1420317790
Середньомісячний заробіток	470,72000 (31.03.2003)
Кільк. м-ців у розрах-ку зароб.	24
Дата народження	20.11.1938
Стать	Чол.
Дата перерахунку	22.12.2003
Вид перерахунку	Перерахунок з більшого заробітку
Заявник	Працює
Зарахований стаж	Років Міс. Днів
Військова служба	7 0 1
Загальний стаж (повний)	44 9 13 (20.03.2003)

Розрахунок пенсії (із заробітку)	
Заг. процент розрах. пенсії від заробітку	74
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	348,33280
Коеф. підвищ. осн. розміру пенсії	1
Основний розмір пенсії з урахув. коефіцієнтів	348,33280
Розмір пенсії з обмежен.	150.00000 до 01.01.2004
Призначити згідно із Законом України щомісячно в сумі:	
Пенсії Цільово Доплати Всього ШВП	
01.01.2004 289,24 289,24 101	довічно.

Пенсія за віком може бути збільшена відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» шляхом підвищення розміру пенсії у зв'язку з виходом на пенсію у більш пізньому строку, чим встановлена законодавством юридична межа. Мається на увазі, що особи, які придбали право на пенсію за віком (чоловіки —

60 років, жінки — 55 років), але виявили бажання продовжувати трудову діяльність і одержувати пенсію з більш пізнього строку, наприклад, чоловік — не в 60 років, а в 65 років. Пенсія таким особам призначається з урахуванням страхового стажу на день звернення за призначенням пенсії.

Підвищення розміру пенсії залежить від кількості років відстроченого виходу на пенсію за віком (див. таблицю).

Кількість років відстроченого виходу на пенсію за віком	Підвищення розміру пенсії на
1	3,00%
2	6,71%
3	11,83%
4	18,54%
5	27,07%
6	36,46%
7	46,85%
8	58,43
9	71,19
10	85,32

При цьому підвищення розміру пенсії за неповний рік страхового стажу не здійснюється¹.

Законодавством передбачене підвищення розміру пенсії у випадку збільшення страхового стажу. Можливість такого підвищення, перерахунку пенсії виникає тоді, коли застрахована особа після призначення пенсії продовжувала працювати й має страховий стаж після призначення пенсії.

Кожний наступний перерахунок пенсії проводиться не раніше чим через два роки після попереднього перерахунку з урахуванням страхового стажу після призначення пенсії. Перерахунок пенсії здійснюється із заробітної плати (прибутку), з якої була обчислена пенсія, або за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу підряд до 1 липня 2000 року, незалежно від перерв, і за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 року до місяця звернення.

Під календарним місяцем розуміється будь-який місяць із 1-го по останнє число включно (наприклад, з 1 по 31 березня; з 1 по 30 квітня й т.д.). Вважати страховий стаж з 15 січня по 14 лютого або з 20 травня по 19 червня не можна, оскільки

¹ Ст. 28 Закону У країни від 9 липня 2003 р.

у цьому випадку це страховий стаж за місячний строк, але не за календарний місяць. Таке правило прийняте у всіх випадках обчислення середнього заробітку, обумовлено спрощенням розрахунків, тому що повний місячний заробіток нараховується саме за календарний місяць.

Вибір періоду обчислення заробітку для визначення розміру пенсії здійснюється за бажанням особи, що звертається за пенсією.

Пенсія по старості, обчислена по встановлених нормах у відсотках до заробітку, може бути збільшена за рахунок надбавок. Існують надбавки: на непрацездатних членів сім'ї пенсіонера, що перебувають на його утриманні; на самотніх пенсіонерів, які за висновком медичної установи мають потребу в постійному сторонньому догляді. Названі види надбавок можуть нараховуватися до пенсії одночасно.

Кожний вид встановлених надбавок призначається при дотриманні відповідних умов. Наприклад, надбавка на непрацездатних членів сім'ї, що перебувають на утриманні пенсіонера, нараховується лише непрацюючим пенсіонерам. Якщо в сім'ї два або більше непрацюючих пенсіонерів, то кожний непрацездатний член сім'ї, що перебуває на їх загальному утриманні, враховується для нарахування надбавки тільки одному з пенсіонерів. Кому саме — це пенсіонери вирішують за своїм розсудом. Надбавка не може бути нарахована на тих членів сім'ї, які самі одержують пенсію (незалежно від її розміру). Не нараховується надбавка на членів сім'ї, що перебувають на повному державному забезпеченні, наприклад, на дітей, які знаходяться у дитячих будинках, на батьків, що живуть у будинку для людей похилого віку й інвалідів.

Призначення пенсії за вислугу років. Більшості пенсіонерів пенсії за вислугу років обчислюються по тій же методиці й таким же чином, що й пенсії по старості. Хоча, звичайно, є й свої особливості. Різниця між пенсіями по старості й за вислугу років у деяких категорій працівників полягає в тому, що у пенсіонерів за вислугу років вище базовий рівень пенсії й коротше період служби, за який обчислюється середньомісячний заробіток, держслужбовцям, військовослужбовцям, працівникам міліції й деяким іншим категоріям службовців пенсії призначаються без обмеження граничного розміру.

Пенсії за вислугу років призначаються, як правило, при залишенні роботи, що дає право на пенсію.

Призначення пенсії по інвалідності. Як ми вже відзначали, підставою для призначення пенсії по інвалідності є встановлена медичним органом інвалідність. Пенсія по інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності, якщо звернення за нею було не пізніше 3 місяців з дня встановлення інвалідності. При цьому пенсія по інвалідності призначається незалежно від того, припинена робота до звернення за пенсією чи триває.

Розмір пенсії по інвалідності залежить від групи інвалідності. Інвалідам від трудового каліцтва (професійного захворювання), інвалідам від загального захворювання пенсія призначається в однаковому розмірі. Більш високі розміри пенсій встановлюються для інвалідів I групи — 100 відсотків пенсії за віком, трохи нижче — 90 відсотків для інвалідів II групи. Пенсія по інвалідності III групи призначається в розмірі 50 відсотків пенсії за віком, обчисленої відповідно до норм і в порядку, встановленому новим законодавством для пенсій за віком у солідарній системі.

Законодавством передбачене дуже важливе правило: якщо в непрацюючих інвалідів є — у чоловіків 25, а у жінок — 20 років страхового стажу, то на їх вибір пенсія по інвалідності призначається в розмірі пенсії за віком¹.

Пенсії по інвалідності, обчислені за встановлених нормах, можуть бути збільшені за рахунок надбавок. Наприклад, до пенсії інвалідам I групи, самотнім інвалідам II групи й тих, хто потребує постійного стороннього догляду або досягли пенсійного віку, а також самотнім інвалідам III групи, що досягли пенсійного віку, встановлена надбавка на догляд за ними.

Непрацюючим інвалідам передбачена надбавка на непрацездатних членів сім'ї, що перебувають на їх утриманні. Розмір надбавки залежить від категорії утриманців (наприклад, — дітей до 18 років — 19,91 грн). Передбачені надбавки можуть нараховуватися одночасно.

Для інвалідів війни, учасників бойових дій і інших категорій громадян, що мають статус ветерана війни, встановлюється додаткове підвищення до пенсії.

---

¹ Ст. 33 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Призначення пенсії у разі втрати годувальника. При призначенні пенсії у разі втрати годувальника застосовуються ті ж процедурні норми, що й при призначенні інших видів трудових пенсій. Розмір пенсії визначається по нормах, зазначених у законі. Він залежить від розміру пенсії за віком померлого годувальника. Норма — 50 відсотків пенсії за віком на одного непрацездатного члена сім'ї. Сім'ям військовослужбовців, учасникам бойових дій, що загинули внаслідок виконання обов'язків військової служби, пенсії призначаються в підвищених розмірах на кожного непрацездатного члена сім'ї.

Встановлені норми пенсійного забезпечення для сімей військовослужбовців поширюються й на сім'ї із числа начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ.

Обчислення пенсій сім'ям померлих військовослужбовців термінової служби проводиться з того заробітку, що вони одержували до призову в армію чи після звільнення з неї, до звернення за пенсією, або із середньомісячного грошового утримання військовослужбовця в період проходження служби за контрактом. Якщо військовослужбовець не працював до призову в армію й після звільнення з неї, то пенсія сім'ї померлого годувальника призначається в мінімальному розмірі, встановленому законодавством.

З 1 січня 2004 р. пенсію у зв'язку із втратою годувальника призначають на підставі Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

Необхідними умовами для призначення пенсії в разі втрати годувальника є непрацездатність членів сім'ї померлого годувальника, знаходження їх на повному утриманні годувальника та наявність у померлого годувальника на момент смерті страхового стажу визначеної тривалості.

Пенсійне законодавство передбачає особливості призначення пенсій для окремих категорій громадян (працівників творчих професій, осіб, що працюють за межами України, переселенців з інших держав). Ці особливості в основному стосуються визначення середнього заробітку, з якого обчислюється пенсія. Наприклад, *заробіток обчислення пенсій творчим працівникам складається із двох частин: заробітної плати й гонорару.*

Пенсія призначається лише за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд.

При обчисленні пенсій громадянам України, що працювали в установах за кордоном або в міжнародних організаціях, враховується заробітна плата, що вони одержували перед виїздом, або, по їх вибору, заробіток, обумовлений для громадян України — переселенців з інших держав.

Пенсії громадянам, що прибули в Україну з інших держав, у межах держав — учасників Угоди між СНД від 13.03.1992 р., призначаються відповідно до цієї Угоди. При переселенні пенсіонера в межах держав цієї угоди, з території однієї держави на територію іншої держави, виплата пенсії в попередньому місці проживання припиняється, якщо пенсія такого ж виду передбачена законодавством по новому місцю проживання пенсіонера.

Розмір пенсії передбачається відповідно до законодавства держави-учасника Угоди, у новому місці проживання пенсіонера. Яких-небудь обмежень періодів, з яких призначається пенсія, зазначених Угодою, не передбачено.

Відповідно до Угоди при визначенні права на пенсію, у тому числі громадянам держав — учасників Угоди, враховується страховий стаж, придбаний на території кожної із цих держав, а також на території колишнього Союзу РСР за час до вступу в дію Угоди.

Обчислення пенсій проводиться із заробітку (прибутку) за періоди роботи, які зараховуються в страховий стаж. Строки виплати пенсії встановлюються з дати припинення виплати пенсії з попереднього місця проживання у відповідності з довідкою, якщо інше не передбачено міжнародним договором (угодою), у розмірі, обчисленому відповідно до законодавства України.

Іноземці й особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, мають право на одержання пенсійних виплат і соціальних послуг із системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування нарівні із громадянами України, на умовах і в порядку, передбачених Законом від 9 липня 2003 р., якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого дана Верховною Радою України (п. 4 статті 8 Закону України від 9 липня 2003 р. № 157).

Таким чином, правила обчислення призначення пенсій являють собою складну систему. Це зобов'язує органи Пенсійного фонду ретельно підходити до питання обчислення

й призначення пенсій, суворо дотримуватися правових норм, що регламентують порядок призначення пенсій. Помилки тут неприпустимі — вони ведуть або до обмеження законних прав і інтересів пенсіонерів, або до зайвих виплат (переплати пенсій). А вони, на жаль, ще зустрічаються.

Пенсійний фонд України регулярно проводить перевірки дотримання законодавства про призначення пенсій і встановлює порушення. Причинами порушень найчастіше є подання недостовірних документів, довідок про зарплату й трудовий стаж, а також арифметичні помилки. Це приводить до переплати або недоплати пенсій.

11.3. Здійснення права на пенсію на стадії виплати пенсії

Стадія виплати пенсії (як і стадії звернення за пенсією й призначення її) є самостійною стадією реалізації суб'єктивного права на пенсію. Стадія виплати пенсії — це стадія безпосереднього здійснення права на пенсію. Відповідно до діючого законодавства, виплата пенсій забезпечується Пенсійним фондом і його органами на місцях¹. Функції призначення й виплати пенсій об'єднані з 1 липня 2002 р. в органах Пенсійного фонду.

Своєчасна виплата пенсій, мабуть, саме важке в наш час завдання. Уже кілька років Пенсійний фонд справляється з цим завданням і забезпечує стабільне фінансування пенсійних виплат. Але проблема дефіциту бюджету залишається характерною рисою Пенсійного фонду, хоча застосовуються різні й досить ефективні адміністративні заходи щодо наповнення фонду коштами, ліквідації заборгованості підприємств по пенсійних страхових внесках. Наприклад, за порушення платіжної дисципліни притягнуто до адміністративної відповідальності майже дві тисячі посадових осіб і громадян-підприємців, на яких накладено штраф на загальну суму 2,9 млн грн.²

У законодавчому порядку виплата пенсій урегульована. Порядок виплати пенсій встановлений стст. 45, 46, 47, 48 і 49 Закону України «Про загальнообов'язкове державне

---

¹ Положення про Пенсійний фонд України.

² Урядовий кур'єр. — 2001. — № 215.

пенсійне страхування». Пенсії повинні виплачуватися за поточний місяць загальною сумою через поштові відділення на підставі відомостей у встановлений термін, але не пізніше 25-го числа кожного місяця, за який виплачується пенсія¹.

Процедура виплати пенсій така:

Після призначення пенсії всі документи надходять фахівцеві з виплати, який на їх підставі відкриває особисті рахунки пенсіонерів. Існує два способи виплати пенсій за місцем проживання пенсіонерів: через відділення зв'язку й банки. Пенсії через відділення зв'язку одержують щомісяця 80 відсотків пенсіонерів.

За бажанням пенсіонера та його письмовій заяві пенсія може виплачуватися через відділення ощадного або комерційного банку України, тобто перераховуватися на його особистий рахунок (20 % пенсіонерів).

При переїзді пенсіонера на постійне місце проживання в інший район (місто) виплата пенсії триває в цьому районі (місті) після одержання пенсійної справи відповідним органом Пенсійного фонду по новому місцю проживання. Виплата пенсії відновлюється від того часу, з якого вона була припинена по старому місцю проживання.

Пенсії в солідарній системі виплачуються без обмеження її розміру, а також одержуваного заробітку (доходу) за місцем фактичного проживання пенсіонера в межах України. Не враховуються також пенсійні виплати з накопичувальної системи або із системи недержавного пенсійного забезпечення, хоча в проекті бюджету на 2007 рік пропонувалось встановити обмеження виплат пенсій.

Пенсії не обкладаються податками, доставка й переказ пенсій пенсіонерам здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Пенсія може виплачуватися за дорученням. Якщо пенсіонер внаслідок хвороби або інших причин не має можливості одержати пенсію особисто, то він може видати доручення іншій особі. За загальним правилом доручення повинно бути засвідчено в нотаріальному порядку або в стаціонарній лікувальній установі, інакше воно може бути визнано недійсним.

---

¹ Ст. 47 Закону України від 9 липня 2003 р.

Виплата пенсії за дорученням здійснюється протягом усього періоду дії доручення, за умови поновлення пенсіонером заяви про виплату пенсії за дорученням через щороку дії цього доручення¹.

Якщо пенсіонер, що одержує пенсію через відділення зв'язку, не одержував пенсію який-небудь період, то після закінчення 6 місяців неотримання її пенсія буде тимчасово знята з виплати. Для поновлення виплати необхідно звернутися в орган Пенсійного фонду за місцем проживання (форма звернення не має значення). Незатребувана пенсіонером вчасно пенсія виплачується за минулий час, але не більш ніж за три роки (починаючи з того дня, коли пенсіонер звернувся за її одержанням)².

Якщо ж пенсія вчасно не була отримана з вини органу, що призначає або виплачує її, то вона виплачується за весь минулий час без обмеження яким-небудь строком. Це правило застосовується й у тих випадках, коли пенсіонер одержував пенсію в меншому розмірі, чим встановлено.

Пенсія може виплачуватися за минулий час і в інших випадках, наприклад, при несвоєчасному огляді інваліда в МСЕК. Якщо інвалід не з'явився на огляд у МСЕК у призначений строк, то виплата пенсії припиняється з числа, з якого встановлена інвалідність. Виплата пенсії відновлюється з того дня, коли громадянинові знову встановлена інвалідність.

Виплата пенсій особам, що перебувають на повному державному утриманні. При знаходженні пенсіонера на повному державному утриманні в будинках-інтернатах (пансіонатах) для людей похилого віку і інвалідів виплачується 25 відсотків призначеної пенсії. У випадках, якщо розмір пенсії перевищує вартість утримання, виплачується різниця між пенсією й вартістю утримання, але не менше 25 відсотків призначеної пенсії.

Якщо у пенсіонера, що перебуває на повному державному утриманні, є непрацездатні члени сім'ї, які вважаються на його утриманні, пенсія виплачується в такому порядку: 25 відсотків пенсії — самому пенсіонерові, а інша частина

---

¹ Ст. 47 Закону України від 9 липня 2003 р.

² Виплата пенсії за минулий час дозволяється в залежності від того, із чия вини вона вчасно не була отримана.

пенсії, але не більше 50 відсотків призначеного розміру пенсії, непрацездатним членам сім'ї.

Частина пенсії, що залишилася після виплати пенсії пенсіонерові й членам його сім'ї, перераховується в установу (заклад), де пенсіонер перебуває на повному державному утриманні, по його особистій заяві. Зазначені кошти зараховуються на банківські рахунки цих установ понад бюджетні асигнування й направляються винятково на поліпшення умов проживання в них пенсіонерів у порядку, установленому Кабінетом Міністрів України.

Дітям-сиротам за період знаходження на повному державному утриманні пенсія у зв'язку із втратою годувальника виплачується в повному розмірі й перераховується на їх особисті рахунки в банку.

Іншим дітям, що перебувають на повному державному утриманні, виплачується 50 відсотків призначеної пенсії у зв'язку із втратою годувальника й перераховується на їх особисті рахунки в банку. При цьому частина пенсії, що залишилася після виплати пенсії у зв'язку із втратою годувальника, перераховується на банківський рахунок установи, де ця дитина перебуває на повному державному утриманні, і направляється винятково на поліпшення умов проживання дітей у цих установах.

Виплата пенсії в зазначених випадках проводиться з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому пенсіонер був прийнятий на повне державне утримання.

Виплата недоотриманої пенсії у зв'язку зі смертю пенсіонера. Суми пенсій, що належать пенсіонерові й залишилися недоотриманими у зв'язку з його смертю, не включаються до складу спадщини й виплачуються по місяць смерті включно непрацездатним членам сім'ї, що були на його утриманні. Батькам, чоловікові (дружині), а також членам сім'ї, що проживали разом з пенсіонером на день його смерті, сума недоотриманої пенсії виплачується незалежно від того, чи відносяться вони до кола непрацездатних членів сімей, і від знаходження на його утриманні.

У випадку звернення декількох членів сім'ї померлого пенсіонера належна їм сума пенсії ділиться між ними порівно.

Зазначені суми пенсії виплачуються, якщо звернення за нею надійшло не пізніше 12 місяців після смерті.

Припинення й поновлення виплати пенсії

Виплата пенсії за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду або за рішенням суду припиняється:

1) якщо пенсія призначена на підставі документів з недостовірними відомостями;

2) на увесь час проживання пенсіонера за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого дана Верховною Радою України;

3) у випадку смерті пенсіонера;

4) у випадку неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд;

5) у деяких інших випадках, передбачених законом.

Поновлення виплати пенсії проводиться за рішенням територіального органу Пенсійного фонду в термін 10 днів після з'ясування обставин і наявності умов для поновлення її виплати. Виплата пенсії відновлюється в порядку, встановленому Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Виплата пенсії у зв'язку з виїздом за кордон. У випадку виїзду пенсіонера на постійне місце проживання за кордон пенсія, призначена в Україні, виплачується за шість місяців уперед перед від'їздом, з того місяця, що наступає за місяцем зняття з обліку по місяць постійного проживання. Під час перебування за кордоном пенсія виплачується в тому випадку, якщо це передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого дана Верховною Радою України.

Суми пенсій особам, що виїхали за кордон на постійне місце проживання, переводяться щокварталу Пенсійним фондом України, починаючи з дати припинення їх виплати в Україні. Переказ пенсії в інші країни провадиться через Державний експортно-імпорتنний банк України. Пенсії можуть переводитися в доларах США. Донедавна переказ пенсій здійснювався у валюті тої країни, де проживає пенсіонер. Витрати, пов'язані з переказом пенсій, здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Пенсіонери, які виїхали за кордон тимчасово, незабаром будуть мати можливість отримувати свою пенсію через довірену особу в Україні. Але потрібно оформити довіреність в органі, який уповноважений видавати такий документ.

Краще цього це зробити в консульстві чи диппредставництві України.

Ця проблема частково вирішена шляхом внесення змін в Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», які вступають в дію з 23 грудня 2006 року.

Утримання надміру виплачених сум пенсій. Відрахування з пенсій

Суми пенсії, виплачені зайво внаслідок зловживань із боку пенсіонера або подання страхувальником недостовірних даних, можуть бути повернуті пенсіонером добровільно або стягуються на підставі рішень територіальних органів Пенсійного фонду чи в судовому порядку.

Відрахування з пенсій проводиться в установленому законом порядку на підставі судових ухвал, постанов і вироків (відносно майнових стягнень), виконавчих написів нотаріусів і інших рішень і постанов, виконання яких відповідно до закону проводяться в порядку, встановленому для виконання судових ухвал.

Розмір утримання з пенсії обчислюється із суми, що належить пенсіонерові до виплати. З пенсії може бути утримано не більше 50 відсотків її розміру: на утримання членів сім'ї (аліменти), на відшкодування шкоди від розкрадання майна підприємств і організацій, на відшкодування пенсіонером шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також у зв'язку зі смертю потерпілого, на повернення переплачених сум заробітної плати і пенсії передбачених законом випадках.

По всіх інших видах стягнень може бути утримано не більше 20 відсотків пенсії.

Підстави, розміри й порядок утримань із пенсії регулюються цивільно-процесуальним законодавством і ст. 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Це питання також регулюється Постановою Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» (зі змінами й доповненнями, внесеними постановами Пленуму від 8 липня 1994 р. № 7 і від 30 вересня 1994 р. № II)¹.

---

¹ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних і цивільних справах. — К.: Юрінком, 1995. — С. 310.

Ніякі інші утримання з пенсій, крім зазначених вище, не допускаються. Зокрема, не можна утримувати з пенсій податкові недоїмки, збори й інші види заборгованості.

У випадку зловживання з боку пенсіонера, подання в орган Пенсійного фонду недостовірних відомостей і документів, що з'явилися причиною незаконно виплачених сум пенсії, стягнення їх здійснюється на підставі рішення органу Пенсійного фонду або в судовому порядку як матеріальної шкоди, нанесеної державі. У судовому порядку ці суми стягуються за увесь час виплати, якщо позов був заявлений у межах строку позовної давності (трьох років) або цей строк був відновлений ухвалою суду.

Розділ XII

ДЕРЖАВНА СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА НЕПРАЦЕЗДАТНИМ ГРОМАДЯНАМ, ЩО НЕ МАЮТЬ ПРАВА НА ПЕНСІЮ. ДОПОМОГА МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИМ СІМ'ЯМ

12.1. Право й умови надання державної соціальної допомоги непрацездатним особам, що не мають права на трудову пенсію

З переходом до страхової пенсійної системи й підвищенням рівня матеріального забезпечення непрацездатних громадян до норм прожиткового мінімуму, виникло питання вдосконалення законодавства про соціальні пенсії, які були встановлені Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р., розмежування джерел фінансування основних видів соціальних виплат. Інститут соціальних пенсій трансформований у систему соціальної допомоги на основі Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, що не мають права на пенсію, і інвалідам» від 18 травня 2004 р.¹ Набув чинності з 1 січня 2005 року.

Соціальні пенсії були нормою, основним критерієм визначення соціальної забезпеченості громадян, рівнем встановлення пенсійних надбавок до трудових пенсій. Соціальними пенсіями забезпечувалося невелике число непрацездатних громадян. Так, трудові пенсії виплачувалися більш ніж 95 відсоткам пенсіонерів, соціальні — 3,4 відсотки, деє понад 500 тис. чоловік².

Соціальні пенсії, як і трудові, виплачувалися з Пенсійного фонду України. За наявними даними, на виплату соціальних пенсій виділялося щомісяця більше 15 млн гривень³.

Правовий порядок надання соціальних пенсій відрізнявся за суб'єктивною ознакою залежно від категорії одержувачів пенсії (особи пенсійного віку, інваліди всіх груп,

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 33. — Ст. 404.

² Соціальний захист. — 2001. — № 10. — Ст. 1.

³ Урядовий кур'єр. — 1998. — №№ 119-120; 2001. — № 32, № 131.

інваліди з дитинства й ін.), а також від причин відсутності права на трудову пенсію.

Підставою для призначення соціальної пенсії були — непрацездатність і відсутність права на трудову пенсію. До осіб, що мали право на соціальну пенсію, відносились інваліди I і II груп, у тому числі інваліди з дитинства, а також інваліди III групи; особи, що досягли пенсійного віку (чоловіки 60 років, жінки 55 років); діти, які (не досягли 18 років або старше цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років), у разі втрати годувальника; діти-інваліди у віці до 18 років.

На відміну від трудових пенсій, розмір яких визначався стажем, заробітком, умовами праці, соціальні пенсії призначалися незахищеним категоріям непрацездатних громадян. Розмір цих пенсій становив від 30 до 200 відсотків мінімального розміру пенсії по старості залежно від категорії непрацездатних.

Однак зараз ці пенсії не призначаються, тому що вони замінені державною соціальною допомогою.

Введення з 1 січня 2005 року державної соціальної допомоги замість соціальної пенсії значно поліпшить матеріальне забезпечення непрацездатних осіб, що не мають права на трудову пенсію.

Право на державну соціальну допомогу одержали громадяни України, які досягли віку (чоловіки — 63 років, жінки — 58 років) або є інвалідами і не одержують пенсію та постійно проживають на території України. Вони мають право на державну соціальну допомогу у випадках і за умов, передбачених зазначеним Законом і іншими нормативними актами.

Особи, яким наданий статус біженця в Україні, мають право на державну соціальну допомогу нарівні із громадянами України за умов, передбачених законодавством або міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України.

Іноземці й особи без громадянства мають право на державну соціальну допомогу за умов, встановлених Кабінетом Міністрів України.

У випадку, якщо міжнародним договором України передбачені інші норми, чим ті, які передбачені в Законі, застосовуються норми, встановлені міжнародним договором.

Законодавством встановлені види й умови призначення соціальної допомоги особам, що не мають права на пенсію.

Встановлено два види державної соціальної допомоги: допомога особам, що не мають права на пенсію й соціальну допомогу з догляду за інвалідом I групи, II і III групи, самотнім і малозабезпеченим інвалідам, які за висновком лікарсько-консультативної комісії мають потребу в сторонньому догляді.

Умовами призначення соціальної допомоги є: досягнення особою певного віку (чоловіки — 63 років, жінки — 58 років) і відсутність права на трудову пенсію або визнаного інвалідом; або якщо особа не одержує пенсію або інші соціальні виплати в порядку відшкодування шкоди за законодавством про соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві, що потягло втрату працездатності; є малозабезпеченою.

Розмір державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, й інвалідам, встановлюється, виходячи з розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність: інвалідам I групи, жінкам, яким надане звання «мати-героїня», — 100 %; інвалідам II групи — 80 %; інвалідам III групи — 60 %; священнослужителям, церковнослужителям і особам, які протягом не менше 10 років до введення в чинність Закону України «Про свободу совісті й релігійних організацій» займали виборні, або за призначенням посади в релігійних організаціях, офіційно визнаних в Україні й легалізованих відповідно до законодавства України, при наявності архівних документів відповідних державних органів і релігійних організацій або показань свідків, підтверджуючих факт такої роботи — 50 %; особам, які досягли віку (чоловіки — 63 років, жінки — 58 років) — 30 %.

При визначенні розміру соціальної допомоги застосовується встановлений на відповідний рік прожитковий мінімум або, у передбачених законодавством випадках, рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантованого мінімуму).

На 2007 рік гарантований мінімум для призначення допомоги встановлений на рівні: непрацездатним особам — 170,5 грн; інвалідам — 181,5 грн.

Соціальна допомога особам, що не мають права на пенсію, інвалідам, а також допомога з догляду за інвалідом, іншими особами, зазначеними в Законі, призначається органами праці й соціального захисту населення з дня звернення. Якщо звернення за допомогою відбулося не пізніше

трьох місяців від дня досягнення зазначеного в Законі віку або встановлення інвалідності, допомога призначається від дня досягнення чоловіками — 63 років, жінками — 58 років або з дня встановлення органами медико-соціальної експертизи осіб інвалідами.

Довічно призначається соціальна допомога особам, які досягли віку (чоловіки — 63 років, жінки — 58 років), а інвалідам на весь період інвалідності, встановленої органами медико-соціальної експертизи.

Особам, які не мають права на пенсію, інвалідам, що перебувають на повному державному утриманні у відповідній соціальній установі для непрацездатних, виплачується 20 відсотків призначеного розміру державної соціальної допомоги.

Виплата державної соціальної допомоги і покриття витрат на його доставку здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України.

12.2. Державна соціальна допомога як інститут права соціального забезпечення

У праві соціального забезпечення України все більш широкий розвиток одержує інститут соціальної допомоги (підтримка) малозабезпечених громадян, як частина соціального забезпечення, що здійснюється за рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування й Державного бюджету України.

На відміну від пенсійного забезпечення, соціальна допомога надається громадянам у тих випадках, коли вони її потребують. Але не за розсудом органів, що їх надають, а у зв'язку зі встановленими законодавством випадками. Соціальна допомога охоплює окремі види забезпечення, які практично не підпадають під принципи соціального страхування. Вона надається найменш соціально захищеним категоріям населення в індивідуальному порядку.

У юридичній літературі з проблем соціального забезпечення В.С. Андрєєвим, Р.І. Івановою, іншими вченими¹ вжи-

---

¹ Андрєєв В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1987. — С. 272—274; Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. — С. 153—165; Право социального обеспечения: Учебник / Под ред. К.Н. Гусева. — М., 2001.

валася спроба довести теоретичну й практичну цінність допомоги і показати її службову роль, як вид соціального забезпечення. Сформульоване визначення поняття допомоги як інституту права соціального забезпечення.

У літературі пропонується наступне визначення поняття допомоги: *допомога — це грошові періодичні соціальні виплати, що носять характер державної допомоги громадянам, яка надається у випадках і на умовах, передбачених законодавством, з компенсаційними й іншими цілями*¹.

Використовуючи по суті вірне, на наш погляд, визначення поняття допомоги, можна сказати, що воно й тепер прийнятне як теоретична основа. Разом із тим цільове призначення допомоги сьогодні звужується, воно все більше стає адресною соціальною допомогою нужденним непрацездатним громадянам.

Допомога, як соціальна, займає важливе місце в системі соціального захисту сімей, що мають дітей. Вона надається в грошовій формі і покликана вирівнювати доходи малозабезпечених сімей. Основне її призначення полягає в матеріальній підтримці державою сім'ї, що має дітей. Тому такі допомоги називаються державними грошовими допомогоюми.

Різноманіття видів допомоги, передбачених у чинному законодавстві, широта охоплення громадян, можливість більш гнучко й цілеспрямовано задовольняти різні соціальні потреби населення викликає необхідність їх класифікації, групування за певними ознаками.

Визначальним критерієм класифікації є соціально-правові підстави надання допомоги, закріплені в чинному законодавстві. Сутність цих підстав визначає не тільки цільове призначення, суб'єктивний склад одержувачів, але й, в остаточному підсумку, тривалість виплати допомоги.

Аналіз законодавства в цій галузі дозволяє виділити шість груп підстав надання допомоги: тимчасову непрацездатність; безробіття; дітонародження; неповноліття дітей; проживання непрацездатних громадян; підтримка бюджету сім'ї при неординарних обставинах.

Фінансування виплат допомоги відбувається із трьох основних джерел: обов'язкового державного соціального

---

¹ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. — С. 162.

страхування, асигнувань із державного й місцевого бюджетів. Надання допомоги за рахунок коштів державного соціального страхування розглядається в окремому розділі підручника.

Тут розглянемо групи допомоги за їхньою цілеспрямованістю. До *першої групи допомоги*, в основі яких лежить тимчасова непрацездатність, відносяться: допомоги, призначувані у випадках хвороби, при необхідності догляду за хворим членом сім'ї, при карантині, при тимчасовому переведенні на іншу роботу у зв'язку із захворюванням на туберкульоз або професійним захворюванням, при протезуванні із поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства. Тимчасова непрацездатність засвідчується лікарняним листом, на підставі якого призначається й виплачується допомога з державного соціального страхування.

В основі *другої групи допомоги* є безробіття за незалежних від громадян обставин. Допомоги із цієї групи підстав призначаються й виплачуються відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р.¹

До *третьої групи відносяться допомоги*, в основі яких лежить така підстава, як дітонародження. Дітонародження, як природний демографічний фактор, об'єктивно викликає необхідність соціальної підтримки державою сім'ї. Охорона материнства й дитинства забезпечується цивільним трудовим, сімейним правом. Вона, природно, перебуває в рамках інститутів права соціального забезпечення. Врахування правом потреб сім'ї, викликаних дітонародженням, обумовило існування цілого блоку різних видів допомоги, які за цілеспрямованістю можна назвати сімейними. До них відносяться: допомоги в разі вагітності й пологів; одноразова допомога при народженні дитини; допомоги за доглядом за дитиною до досягнення нею 3-річного віку; щомісячні допомоги на дітей одиноким матерям.

Допомоги четвертої групи, в основі яких лежить неповноліття дітей, за цільовим призначенням підходять до допомоги третьої групи (допомога з дітонародження). Частина з них виконує двоїсту функцію (функцію дітонародження й підтримки неповнолітніх). Однак є й такі допомоги, які

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 22. — Ст. 171.

прямо спрямовані на матеріальну підтримку неповнолітніх дітей. Наприклад, допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми (у тому числі з усиновленими дітьми й дітьми, що перебувають під опікою або піклуванням) у віці до 18 років, допомога на догляд за інвалідами з дитинства й дітьми-інвалідами у віці до 18 років.

Допомоги п'ятої групи, за своєю метою покликані забезпечувати проживання самотніх непрацездатних громадян з мінімальними доходами. Їм призначається щомісячна цільова доплата до пенсій і допомога у розмірах до рівня прожиткового мінімуму, встановленого законодавством.

І, нарешті, *шоста група допомоги* — потреба в підтримці бюджету сім'ї при неординарних обставинах. Вона обумовлена різними факторами: смертю члена сім'ї й необхідністю надання допомоги на поховання; хворобою громадян, що постраждали в наслідок Чорнобильської катастрофи; знаходженням дітей під опікою або на піклуванні. До цієї групи відносяться одноразові допомоги, передбачені локальними нормативними актами при настанні стихійних лих; потреби в оплаті лікування та ін.

Однак цільова спрямованість допомоги — не єдиний критерій, що її класифікує. Для інституту допомоги характерною ознакою є також тривалість її виплати. Із цього погляду допомоги можуть бути розділені на одноразові, періодичні (у вузькому змісті) і щомісячні.

До одноразових допомог відносяться допомога при народженні дитини, допомога на лікування, поховання й в інших випадках. Вони призначені для одноразового відшкодування додаткових витрат тим громадянам, у яких є наявні причини, що дають право на конкретний вид одноразової допомоги.

До періодичних, у вузькому розумінні, відносяться допомоги, які виплачуються у випадках хвороби, вагітності й пологів, при карантині, протезуванні та ін. Періодичні допомоги призначені для заміни втраченого заробітку в повному обсязі або частково, коли у працівника виникло право на їх одержання. Періодичні допомоги відрізняються від одноразових тим, що вони мають певну тривалість у часі, хоча й не перетворюються в щомісячні допомоги. Так, допомоги за хворобою будуть виплачуватися працівникові щораз при захворюванні і, як правило, протягом усього періоду хвороби.

Щомісячна допомога припускає здійснення грошових виплат регулярно протягом тривалого періоду. Тривалість виплати цієї допомоги визначена законом і залежить від її виду й коливається (3 роки при догляді за дитиною).

Законодавство про допомогу динамічно розвивається, з'явилися нові види допомоги (адресна соціальна допомога), допомога особам, що не мають права на пенсію, змінені строки, порядок призначення й виплати допомоги, підвищені їх розміри.

12.3. Порядок і умови призначення окремих видів допомоги сім'ям з дітьми

Правове регулювання призначення й виплати допомоги здійснюється Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. (у редакції Закону України від 22 березня 2001 р.¹ У новому Законі збільшено число видів допомоги. Закон набув чинності з 1 січня 2002 року, а деякі його норми введені в дію з 1 січня 2003 р. Умовами призначення того або іншого виду допомоги є конкретні обставини, в залежності від сім'ї, що претендує на соціальну допомогу.

Чинне законодавство широко визначає коло осіб, що мають право на допомогу, і встановлює джерела її фінансування. Сьогодні в країні одержують 2,5 млн громадян різні сімейні допомоги. В 2005 році соціальну допомогу отримало близько мільйона сімей. Щомісячно надається матеріальна підтримка понад 1,5 млн. малозабезпеченим сім'ям².

У даному розділі ми спробуємо розглянути весь спектр допомоги, що призначається сім'ям з дітьми органами праці та соціального захисту населення. У нього не включається лише допомога з тимчасової непрацездатності, яка виплачується за рахунок коштів фонду державного соціального страхування (розглядається в окремому розділі підручника).

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 5. — Ст. 21; 1994. — № 11. — Ст. 47; 1999. — № 19. — Ст. 174; 2000. — № 25. — Ст. 199; 2001. — № 9. — Ст. 38; № 20. — Ст. 102; 2002. — № 35. — Ст. 261.

² Соціальний захист. — 2005. — № 10. — С. 1.

Державна допомога може бути призначена сім'ям із дітьми:

Державна допомога сім'ям з дітьми

2005 рік — 5 видів

- у зв'язку з вагітністю та пологами
- при народженні дитини
- по догляду за дитиною до 3-х років
- на дітей під опікою чи піклуванням
- на дітей одиноким матерям

2007 рік — 7 видів

- у зв'язку з вагітністю та пологами
- при народженні дитини
- по догляду за дитиною до 3-х років
- на дітей під опікою чи піклуванням
- на дітей одиноким матерям
- на дітей, якщо батьки ухиляються від сплати аліментів
- на дітей-сиріт та дітей, які знаходяться під опікою:

Порядок призначення й виплати державної допомоги сім'ям з дітьми затверджений постановою Кабінету Міністрів України 27 грудня 2001 року № 1751¹.

Однак слід зазначити, що нормативна база із соціального захисту сімей з дітьми увесь час поповнюється новими актами. Останнім часом внесений ряд доповнень у нормативні акти, які істотно змінили порядок і умови, а також розміри надання державної допомоги сім'ям з дітьми. Внесено зміни в Закони України «Про державну соціальну допомогу мало-забезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р.; «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 22 березня 2001 р.; «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства й дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 р.². Прийнята Постанова Кабінету Міністрів від 12 січня 2001 р. «Про розміри державної допомоги сім'ям з дітьми в 2001 році», інші підзаконні акти³.

Виходячи з переліку допомоги, зазначеної у нормативних актах, і з огляду на тенденцію їх розвитку, автор підручника вважає за доцільне докладніше розглянути деякі види допомоги.

---

¹ Офіційний вісник України. — 2001. — № 52. — Ст. 2356.

² Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 1. — Ст. 2; 2004. — № 25. — Ст. 342.

³ Офіційний вісник України. — 2001. — № 3. — Ст. 68.

Допомога у зв'язку з вагітністю і родами. Відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», право на допомогу у зв'язку з вагітністю і родами мають усі працюючі жінки, що знаходяться в трудових відносинах із власником підприємства. І не тільки працюючі, але й інші категорії жінок. Так, право на допомогу у зв'язку з вагітністю й родами мають жінки, звільнені з роботи внаслідок ліквідації підприємства, установи, організації; жінки, зареєстровані в службі зайнятості як безробітні не менше 10 місяців; жінки, що займаються підприємницькою діяльністю, за умови сплати страхових внесків до Фонду соціального страхування; творчі працівники, що сплачують страхові внески; учні, що навчаються з відривом від виробництва; військовослужбовці, а також звільнені з армії, інших військових формувань і органів внутрішніх справ у зв'язку з вагітністю і родами.

Допомога у зв'язку з вагітністю і родами працюючим жінкам надається в розмірі 100 відсотків заробітку за весь період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Тривалість відпустки встановлюється 70 календарних днів до пологів і 56 (у випадку ускладнених пологів або народження двох і більше дітей — 70) календарних днів після пологів. Розмір допомоги обчислюється сумарно й надається жінкам у повному обсязі незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів, тобто за 126 календарних днів.

Момент настання дородової відпустки визначає лікар. Хоча бувають випадки, коли дородова відпустка перевищує або, навпаки, становить менше 70 днів. При неправильному встановленні часу пологів відпустка не підлягає продовженню, якщо вона виявилася менше 70 днів, оскільки відпустка надається сумарно (126 днів), незалежно від використаних днів до пологів.

Післяпологова відпустка призначена як для відновлення сил і здоров'я матері, так і для догляду за дитиною. Тому така відпустка надається не тільки жінці, що народила дитину, але й жінці, що всиновила немовля безпосередньо з пологового будинку. Відпустка в цих випадках надається тривалістю 56 днів від дня народження дитини, зазначеного у свідоцтві про народження. Післяпологовою відпусткою користуються й жінки, що народили мертву дитину. Якщо в період вагітності відбувся викидень, то жінці надається

відпустки у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю. При вимушеному перериванні вагітності, після закінчення 126 днів, жінці надається звичайна післяпологова відпустка тривалістю 56 календарних днів.

Допомога у зв'язку з операцією із штучного переривання вагітності видається за перші 2 дні тимчасової непрацездатності. Починаючи із четвертого дня, виплата допомоги продовжується при операції за медичними показниками й при вимушеному аборті, а також жінкам, середньомісячна зарплата яких за два попередніх календарних місяці не перевищувала встановленого законом мінімального розміру. В інших випадках, якщо тимчасова непрацездатність у зв'язку з операцією по штучному перериванню вагітності триває понад 10 днів, виплата допомоги з тимчасової непрацездатності відновляється, починаючи з одинадцятого дня тимчасової непрацездатності.

Жінкам, що закінчили навчальні заклади різного рівня акредитації — аспірантуру, клінічну ординатуру або професійно-технічні училища і направленим на роботу у встановленому порядку в період тимчасової непрацездатності, у зв'язку з вагітністю й родами, допомога видається з дня призначення явки на роботу.

Аспірантам, докторантам, клінічним ординаторам, студентам вищих навчальних закладів I—IV рівнів акредитації й професійно-технічних навчальних закладів допомога у зв'язку з вагітністю й родами призначається в розмірі місячної стипендії. Жінка, що продовжує навчання, має право на одержання стипендії або допомоги у зв'язку з вагітністю й родами за її вибором. При цьому допомога призначається з дня припинення виплати стипендії до дня закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю й родами.

При наданні відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами під час перебування робітниці в щорічній відпустці допомога видається за всі дні звільнення від роботи, засвідчені листками непрацездатності. Іноді відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами настає в робітниці в період навчальної відпустки, наданої їй у зв'язку з навчанням. У цьому випадку допомога видається з дня, коли жінка після закінчення навчальної відпустки повинна приступити до роботи. Таке ж правило діє, якщо відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами наступила у жінки в період, коли вона

не працювала у зв'язку із припиненням робіт на підприємстві, в установі, організації. Допомога призначається з дня, коли після припинення робіт жінка повинна була приступити до роботи.

На практиці іноді виникає питання, як виплачувати допомогу жінці, що перебуває в оплачуваній відпустці у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку, якщо в неї виникла нова вагітність? У цьому випадку жінці надається право вибору допомоги у зв'язку з вагітністю і родами, або допомоги по догляді за дитиною.

У тих випадках, коли відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами надається в період відпустки без збереження заробітної плати, допомога видається з того дня, коли жінка повинна приступити до роботи.

У житті зустрічаються випадки, коли вагітну жінку незаконно звільняють із роботи (а звільнення вагітних жінок законодавством не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації з обов'язковим працевлаштуванням)¹, і поки вона оспорує в суді звільнення, настає час відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Якщо звільнення визнається неправильним і робітниця поновлюється на колишній роботі, то допомога за час вагітності й пологів видається з дня винесення рішення про поновлення на роботі.

Підставою для призначення жінці-робітниці допомоги у зв'язку з вагітністю і родами є виданий у встановленому порядку лікарняний листок, а для жінки, яка є військовослужбовцем — довідка лікувальної установи (військово-лікарської комісії).

Непрацюючим жінкам, що перебувають на обліку в логових будинках, замість лікарняного листка видається довідка для призначення допомоги у зв'язку з вагітністю і родами встановленого зразка, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України № 93 від 18.03.2002 р. Ця довідка й інші документи подаються в орган праці й соціального захисту населення за місцем проживання для призначення допомоги у зв'язку з вагітністю і родами.

Жінкам, звільненим з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації, допомога з вагітності

---

¹ Ст. 184 Кодексу законів про працю України.

й родів до їхнього працевлаштування призначається на підставі довідки ліквідаційної комісії й виданого у встановленому порядку лікарняного листка. Жінкам, зареєстрованим у державній службі зайнятості як безробітні не менше 10 місяців, допомога у зв'язку з вагітністю й родами призначається на підставі довідки державної служби й лікарняного листка.

Інші документи підставою для призначення зазначеної допомоги служити не можуть.

Жінкам, звільненим з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації, і жінкам, зареєстрованим у державній службі зайнятості як безробітні не менше 10 місяців, а також звільненим з військових формувань, призначення й виплата допомоги у зв'язку з вагітністю й родами до їх працевлаштування проводиться органами праці та соціального захисту населення за місцем проживання. За допомогою необхідно звертатися в період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, але не пізніше 6 місяців з дня закінчення відпустки. Особи, що звертаються за допомогою після зазначеного строку, втрачають право на одержання допомоги.

Розглядаючи даний вид допомоги, необхідно ще раз підкреслити, що допомога у зв'язку з вагітністю й родами жінкам, зайнятим на виробництві, призначається й виплачується, як правило, власником підприємства за місцем основної роботи (служби, навчання) за рахунок коштів Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності¹.

Допомога у зв'язку з вагітністю й родами жінкам, не зайнятим у сфері виробництва, призначається органами праці та соціального захисту населення за місцем проживання.

Нова редакція Закону від 22 березня 2001 р. розширила коло осіб, що мають право на допомогу у зв'язку з вагітністю й родами. Тепер таку допомогу можуть одержувати всі незастраховані жінки й неповнолітні включно. Жінка, що претендує на допомогу у зв'язку з вагітністю й родами, повинна подати в орган праці і соціального захисту населення документ, що підтверджує відсутність страховки в системі державного соціального страхування. Таким документом

---

¹ Відомості Верховної Раді України. — 2001. — № 14. — Ст. 71.

може бути страховка з колишнього місця роботи (служби або навчання), довідка ліквідаційної комісії про те, що жінка звільнена з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи й організації; державної служби зайнятості про те, що жінка зареєстрована як безробітна; житлово-комунальної служби про те, що жінка не працює (не служить, не вчиться).

Якщо орган праці та соціального захисту населення не може одержати такий документ, то він має право провести перевірку умов за місцем проживання жінки, скласти акт і вказати в ньому, що вона не працює.

Місячний розмір допомоги у зв'язку з вагітністю й родами встановлений із 1 травня 2004 року для непрацюючих жінок (на рівні не менше 25 % від прожиткового мінімуму). Для жінок, звільнених у зв'язку з ліквідацією підприємства — 50 % прожиткового мінімуму з розрахунку на місяць. Прожитковий мінімум для обчислення зазначеної допомоги з 1 жовтня 2006 року становить 505 гривень.

Слід зазначити, що допомога у зв'язку з вагітністю й родами призначається та виплачується незалежно від того, одержує жінка допомогу у зв'язку за доглядом за старшою дитиною до досягнення нею трирічного віку чи ні (мається на увазі, коли відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами збігається з відпусткою по догляду ще за однією дитиною до трьох років).

Одноразова допомога при народженні дитини. Це допомога, що призначається для покриття разових потреб сім'ї в додаткових витратах. Вона призначається у фіксованій сумі, у розмірі, встановленому законом для застрахованих і не застрахованих осіб — 8 500 грн і виплачується одному з батьків дитини за умови подання необхідних документів незалежно від сукупного доходу сім'ї. Виплата першої частини допомоги здійснюється одноразово у сумі 3 400 грн, а решта суми — 5 100 гривень — виплачується рівними частками (по 425 грн) протягом 12 місяців після місяця народження дитини.

Перевагу на одержання допомоги має застрахована особа. Тобто, якщо батько дитини працює, а мати ні, то одноразова допомога буде нарахована батькові за місцем роботи. Тому при оформленні документів на цей вид допомоги в районне управління праці та соціального захисту варто надати

не тільки заяву і копію свідоцтва про народження дитини, але й копію трудових книжок обох батьків, а також довідку з місця роботи (навчання, служби) заявника.

У випадку народження двох і більше дітей одноразова допомога призначається сім'ї на кожну дитину. Підставою для призначення допомоги є довідка про народження дитини, видана органами РАГСу для одержання допомоги.

Допомога надається одному з батьків дитини (усиновителеві або опікунові). Одноразова допомога при народженні дитини призначається за умови, якщо звернення за її призначенням було не пізніше 6 місяців від дня народження дитини.

На практиці мають місце випадки звернення за допомогою через кілька місяців після народження дитини. У таких випадках допомога призначається за минулий час, але не більше ніж за 6 місяців перед зверненням, не вважаючи місяця, у якому мати звернулася в управління праці та соціального захисту населення.

Приклад. У травні 2003 року громадянка М. звернулася за призначенням допомоги на сина, що народився 17 липня 2002 року. Допомогу їй було призначено з листопада 2002 року, тобто на 6 місяців назад, не вважаючи місяця звернення за допомогою, тому що з моменту народження сина пройшло більше 6 місяців.

Допомога по догляду за новонародженою дитиною до досягнення нею трирічного віку. Відпустка і допомога у зв'язку з доглядом за новонародженою дитиною, як захід соціальної допомоги сім'ям, що мають дітей, введені в колишньому Союзі РСР в 1981 році.

Право на відпустку за доглядом за дитиною мають усі працюючі жінки після відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами незалежно від наявності певної тривалості трудового стажу. Таке ж право мають і жінки, що навчаються з відривом від виробництва; жінки, звільнені з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи; жінки, зареєстровані в державній службі зайнятості як безробітні; жінки із числа військовослужбовців, органів внутрішніх справ, звільнені зі служби у зв'язку з вагітністю й родами.

Відпустка надається до досягнення дитиною трирічного віку за заявою особи, що фактично здійснює догляд за новонародженою дитиною, і оформляється наказом власника підприємства або уповноваженого ним органу.

Відпустка вважається частково оплачуваною, тобто протягом відпустки виплачується допомога. Допомога призначається кому-небудь із працездатних, але не працюючих осіб (одному з батьків дитини, усиновителеві, опікунові, дідусеві, бабусі), які доглядають за дитиною. Пенсіонери на таку допомогу права не мають. Тобто, якщо за дитиною доглядає мати, то допомога нараховується їй. Якщо ж мати вийшла на роботу, а за дитиною доглядає непрацюючий батько, то допомога призначається йому. У такому випадку сім'я повинна переоформити виплату допомоги на фактичного одержувача. Для цього сім'ї варто письмово звернутися в орган праці та соціального захисту населення й представити довідку з місця роботи (служби) матері про те, що вона вийшла на роботу до закінчення відпустки по догляду за дитиною й виплата допомоги їй припинена.

Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 22 березня 2001 року № 2334-111 та Законом України про держбюджет на 2006 рік встановлено, що допомога з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку призначається у розмірі, що дорівнює різниці між 50 відсотками суми прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше як 90 гривень для незастрахованих осіб.

Максимальний розмір допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку порівняно з 2005 р. збільшився майже втричі і нині становить 248 грн., а з 1 жовтня буде 252,5 грн. У червні цього року допомогу отримувало 1159,2 тис. сімей. Загальні нарахування допомоги з початку року склали 1359,5 млн гривень¹.

У випадку народження (усиновлення, встановлення опіки) двох і більше дітей допомога з догляду за дитиною призначається на кожну дитину.

На практиці іноді виникає питання, чи можуть матері використати відпустку за доглядом за дитиною не повністю, тобто вийти на роботу до виповнення дитині 3-х років, або використати відпустку не всю відразу?

Відпустка по догляду за дитиною може надаватися за бажанням матері повністю або частково, а також з розбивкою на частини.

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2006. — № 147.

За бажанням жінки й інших осіб, що фактично здійснюють догляд за дитиною, у період знаходження їх у відпустці по догляду за дитиною, вони можуть працювати на умовах неповного робочого дня або вдома. При цьому за ними зберігається право на одержання допомоги в період відпустки по догляду за дитиною.

Матерям, що мають дітей у віці до трьох років і одночасно продовжують навчання з відривом від виробництва, допомога з догляду за дитиною до досягнення нею трьох років призначається в повному розмірі.

А як вирішується питання про виплату допомоги, якщо в період відпустки з догляду за дитиною народилася ще одна дитина? Відповідно до роз'яснення Міністерства праці та соціальної політики України про порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми встановлено: якщо в період відпустки з догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку народжується інша дитина, то призначається допомога з догляду за кожною дитиною. Допомога призначається органами праці та соціального захисту населення за місцем проживання осіб, які мають право на допомогу.

Допомога на дітей, що перебувають під опікою чи піклуванням Відповідно до ст. 16 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, призначається особам, визначеним в установленому законом порядку опікунами чи піклувальниками дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення їх батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування.

Розмір допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, призначається, якщо середньомісячний розмір одержуваних на дитину аліментів і пенсії за попередні шість календарних місяців не перевищує прожиткового мінімуму, встановленого для дитини відповідного віку.

Прожитковий мінімум для обчислення допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням (ст. 62 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік»:

для дітей віком до 6 років: з 1 січня — 434 гривень,

для дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня — 558 гривень.

Допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам встановлена Законом України «Про державну соціальну до-

помогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 року № 2109-III¹. Утримання дітей-інвалідів у сім'ї вимагає додаткових витрат. Тому держава, по можливості, надає таким сім'ям допомогу.

За нині чинним законодавством соціальна допомога дітям-інвалідам гарантується й забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України. Право на державну допомогу мають інваліди з дитинства I і II груп, непрацюючі інваліди з дитинства III групи, а також діти-інваліди у віці до 16 років. Інвалідам з дитинства, які мають одночасно право на державну допомогу і пенсію, призначається допомога або пенсія за їх вибором. Якщо діти-інваліди визнані недієздатними, то вибір соціальної допомоги здійснюють їх батьки, усиновителі, опікуни або піклувальники.

Розмір державної допомоги визначається в залежності від прожиткового мінімуму, групи інвалідності, а також участі в трудовій діяльності. Так, інвалідам з дитинства від 6 до 18 років з 1 січня 2007 року допомога призначається по I групі — 570 грн з надбавкою, по II групі — 304 грн, по III групі — 237 грн. Розмір надбавки на догляд складає 57 грн. Надбавка на догляд за ними встановлена в розмірі 50 % прожиткового мінімуму на одну особу з розрахунку на місяць і призначається одному із батьків, які не працюють.

Надбавка за догляд призначається одинокій матері, одинокому батькові незалежно від факту роботи і середньомісячного сукупного доходу сім'ї, у якій виховується дитина-інвалід, і встановлюється в розмірі: на дитину-інваліда у віці до 6 років — 30 відсотків прожиткового мінімуму, для дітей у віці до 6 років, на дитину-інваліда у віці від 6 до 18 років — 50 відсотків прожиткового мінімуму для дітей у віці від 6 до 18 років.

Надбавка на догляд, призначена в інших випадках, встановлюється в розмірі: на дитину-інваліда у віці до 6 років — 30 відсотків прожиткового мінімуму для дітей у віці до 6 років, на дитину-інваліда у віці від 6 до 18 років — 50 відсотків прожиткового мінімуму для дітей у віці від 6 до 18 років — і за умови, що середньомісячний сукупний дохід сім'ї, у якій

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 1. — Ст. 2; 2004. — № 10. — Ст. 107; № 25. — Ст. 342; Голос України. — 2004. — № 228.

виховується дитина-інвалід (без обліку надбавки на догляд), за попередні шість місяців не перевищує прожиткового мінімуму для сім'ї.

Надбавка на догляд за дитиною-інвалідом у віці до 16 років призначається одному з батьків, усиновителів, опікунові, піклувальникові, які не працюють і фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом¹.

Державна допомога інвалідам з дитинства І і II груп, непрацюючим інвалідам з дитинства III групи призначається на весь час інвалідності, встановленої органами медико-соціальної експертизи. На дітей-інвалідів допомога призначається на строк, зазначений у медичному висновку, але не більш ніж до місяця досягнення дитиною-інвалідом вісімнадцятирічного віку.

Слід визначити одну важливу особливість дитячої інвалідності. На відміну від інвалідів з дитинства І і II груп (особи, що досягли вісімнадцятирічного віку) — дітям-інвалідам група інвалідності не встановлюється, а допомога призначається на підставі медичного висновку.

Виплата допомоги проводиться з дня звернення, якщо воно надійшло не пізніше 6 місяців з дня виникнення цього права (наявність медичного висновку на здійснення догляду за дитиною-інвалідом працездатною і непрацюючою особою).

Таблиця

Розміри державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам у 2006 році

Категорія громадян	Розмір допомоги (грн) з 1 жовтня
1	2
Інваліди з дитинства І групи	549 грн (з надбавкою на догляд)
Інваліди з дитинства II групи	292,8 грн
Одинокі інваліди з дитинства II групи, які за висновком МСЕК потребують постійного стороннього догляду	348,7 грн (з надбавкою на догляд)

¹ Закон України від 4 березня 2004 р. № 1579-IV.

1	2
Інваліди з дитинства III групи	219,6 грн
Одинокі інваліди з дитинства III групи, які за висновком МСЕК потребують постійного стороннього догляду	274,5 грн (з надбавкою на догляд)
Діти-інваліди віком від 0 до 18 років	256,2 грн (з надбавкою на догляд)
Діти-інваліди віком до 6 років	465,2 грн. (з надбавкою на догляд)
Діти-інваліди віком від 6 до 18 років	524,2 грн (з надбавкою на догляд)
Діти-інваліди, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою віком від 0 до 18 років	384,3 грн
Діти-інваліди, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою віком до 6 років	593,3 грн (з надбавкою на догляд)
Діти-інваліди, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою віком від 6 до 18 років	652,3 грн (з надбавкою на догляд)

Допомоги на дітей-інвалідів призначаються і виплачуються органами праці та соціального захисту населення за місцем проживання.

Допомога на дітей одиноких матерів. Дитина вважається народженою одинокою матір'ю, якщо: мати не була одружена ні до, ні після народження дитини; мати раніше була одружена, але народила дитину від іншої особи до чи після розірвання шлюбу; смерті чоловіка або зниклого без вісті, але вчасно звернутись за допомогою у шлюбі не було можливості і у свідоцтві про народження дитини відсутній запис про батька; мати народила дитину поза шлюбом, а потім одружилася з особою, що не є батьком дитини; жінка не була одружена, записана в книзі народжень як мати всиновленої нею дитини¹.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.1992 р. № 9.

Законодавством передбачені обставини, наявність яких виключає можливість виникнення права на допомогу, встановлену для одиноких матерів. До них відносяться: особи, які одержують на дитину пенсію у зв'язку з втратою годувальника (батька) або аліменти; визнання особи, від якої жінка має дитину, батьком дитини добровільно або в судовому порядку; усиновлення дитини іншими особами; вступ жінки в шлюб з особою, від якої вона має дитину; спільне проживання, ведення спільного господарства й спільне виховання дітей матір'ю з особою, від якої вона їх народила й з якою не укладений і не укладається шлюб; народження дитини не пізніше 10-и місяців з дня смерті або факту визнання безвісті зниклої особи, що перебувала з матір'ю дитини в зареєстрованому шлюбі.

Допомога на дітей одиноким матерям, одиноким усиновителям (вдовам, вдівцям), матері (батьку) у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які мають дітей віком до 18 років, надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 10 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Розмір допомоги на дітей одиноким матерям в 2006 році обчислювався, виходячи із іншого рівня прожиткового мінімуму (ст. 62 Закону України «Про Державний бюджет України на 2006 рік»):

для дітей віком до 6 років: з 1 жовтня — 418 гривень,

для дітей віком від 6 до 18 років: з 1 жовтня — 536 гривень.

Тобто, максимальний розмір цієї допомоги буде встановлений на дитину до 6 років: з 1 жовтня — 209 грн; на дитину від 6 до 18 років: з 1 жовтня — 268 грн.

Мінімальний розмір допомоги становить на дитину до 6 років: з 1 жовтня 2006 року — 41,8 грн; на дитину від 6 до 18 років: з 1 жовтня 2006 року — 53,6 грн.

Захист родин, у тому числі сімей з дітьми, забезпечується шляхом надання їм державної соціальної допомоги залежно від майнового стану та сукупного доходу сім'ї, а також шляхом надання державної соціальної допомоги на дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування.

У Держбюджеті 2007 передбачається підвищення розміру допомоги на дітей одиноким матерям у три рази — з 10 до 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, що посилить державну підтримку дітей, які виховуються в неповних сім'ях. Крім того, починаючи з 2007 року, одиноким матерям надаватиметься допомога також на дітей, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах.

Розмір допомоги буде складати у 2007 році 130—174 грн в залежності від віку дитини.

Відповідні зміни внесені до Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми, які затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 р. № 1060¹.

Допомога малозабезпеченим сім'ям. Останнім часом внесений ряд змін у законодавство про соціальну допомогу сім'ям. Якщо раніше її надання регулювали відразу два нормативних акти (Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. № 1768-III і Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1999 року № 2811-XII), то з 15 листопада 2002 року залишився тільки закон № 1768. Оскільки раніше були деякі розбіжності між Законами № 1768 і № 2811, то з метою усунення цих розбіжностей Верховна Рада України прийняла новий Закон «Про внесення змін у деякі закони України з питань надання допомоги малозабезпеченим сім'ям» від 24 жовтня 2002 р. № 208-IV.

Кабінет Міністрів України 24 лютого 2003 р. затвердив Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям².

Зазначеним нормативним актом визначений склад малозабезпеченої сім'ї, що повинен бути зазначений у довідці, що представляється в орган праці і соціального захисту населення за місцем проживання.

До складу сім'ї включаються чоловік, дружина; рідні, усиновлені й підопічні діти цих осіб, у тому числі діти, що

---

¹ Офіційний вісник України. — 2006. — № 5. — Ст. 228; № 11. — Ст. 737; № 22. — Ст. 1600.

² Офіційний вісник України. — 2003. — № 9. — Ст. 394; № 51. — Ст. 2691.

навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації і професійно-технічних навчальних закладів до досягнення 23 років і не мають власних сімей, неодружені повнолітні діти, визнані інвалідами з дитинства I і II груп або інвалідами I групи та проживаючі разом із батьками; непрацездатні батьки — чоловіки і дружини, що проживають разом з ними й перебувають на їхньому утриманні у зв'язку з відсутністю власних доходів; особа, що проживає разом із самотнім інвалідом I групи і здійснює догляд за ним. До складу сім'ї не включаються особи, що перебувають на повному державному утриманні.

До заяви про призначення допомоги, крім довідки про склад сім'ї, додаються: документ, що засвідчує особу; декларація про доходи і майно осіб, які входять до складу сім'ї (у декларацію не включається державна соціальна допомога, призначена відповідно до Закону від 1 червня 2000 р. № 1768-III, нарахована субсидія за житлово-комунальні послуги, сплачені членами сім'ї аліменти), і відомості про наявність і розмір земельної ділянки (паю).

Розмір державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сімей і її середньомісячним сукупним доходом, що обчислюється відповідно до Методики, встановленої спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики, але цей розмір не може бути більше 75 % прожиткового мінімуму для сім'ї. Для кожної дитини, що входить до складу сім'ї, рівень забезпечення збільшується на 10 %, а для дитини одинокі матері, не одруженої, — на 20 %.

Законодавець передбачив випадки, коли в наданні допомоги може бути відмовлено або припинена виплата. Це в ситуації, коли працездатні члени малозабезпеченої сім'ї не працюють, не служать, не вчаться на денній формі навчання протягом трьох місяців перед призначенням соціальної допомоги.

Закон про надання допомоги малозабезпеченим сім'ям від 24.10.2002 р. передбачає перерахунок розміру державної соціальної допомоги. Перерахунок може бути як за заявою вповноваженого представника сім'ї, так і у зв'язку з утвердженням нового рівня прожиткового мінімуму. Покрыття видатків на виплату державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям здійснюється за рахунок субвенцій з Державного бюджету в місцеві бюджети.

Допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми, призначена до прийняття закону від 24.10.2002 р., виплачується до закінчення терміну призначення.

До стабілізації економічного становища в Україні розмір державної соціальної допомоги визначається з урахуванням рівня забезпечення прожиткового мінімуму. Статтею 56 Закону «Про Державний бюджет України на 2007 рік» рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум) для призначення такої допомоги з 1 січня встановлено для: працездатних осіб у розмірі 121 грн, для непрацездатних осіб (діти, пенсіонери) — 170,5 грн, для інвалідів — 181,5 грн.

Крім цього, на кожну дитину цей рівень збільшується на 10 відсотків. А для кожної дитини, яка утримується матір'ю (батьком, усиновителем), що не перебуває в шлюбі, і запис про батька (матір) цієї дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться в установленому порядку за вказівкою матері (батька), та для кожної дитини, в якій один або обоє батьків є інвалідами I або II групи, а також для кожної дитини в малозабезпеченій багатодітній сім'ї, в якій виховуються троє або більше дітей віком до 18 років — на 20 відсотків.

Державна допомога сім'ям з дітьми, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Право на допомогу мають сім'ї, відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», або на умовах, встановлених законодавством про державні допомоги сім'ям з дітьми. Допомога призначається на кожну дитину, що втратила одного з батьків внаслідок Чорнобильської катастрофи, на дітей-інвалідів, сім'ям, що втратили годувальника із числа ліквідаторів аварії і потерпілим від Чорнобильської катастрофи. Розмір допомоги диференційований залежно від категорії потерпілих.

Практично всі види допомоги призначаються на пільгових умовах і в пільгових розмірах. Наприклад, допомога у зв'язку з вагітністю й родами призначається жінкам, віднесеним до 1—4 категорій осіб, які постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи, тривалістю 180 календарних днів (90 днів до пологів і 90 після пологів). Допомога з тимчасової непрацездатності потерпілим внаслідок Чорнобильської катастрофи призначається застрахованим особам у розмірі 100 % середньої заробітної плати незалежно від тривалості страхового стажу.

Тимчасова допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів. Призначення тимчасової допомоги передбачено Порядком призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22.02.2006 року № 189.

Тимчасова державна допомога призначається дітям, батьки яких не мають можливості утримувати дитину в зв'язку з ухиленням від сплати аліментів. Допомога призначається в розмірі, встановленому нормативним актом.

Допомога на поховання пенсіонера виплачується членам сім'ї померлого або особі, що здійснила похорони. Порядок призначення й розмір допомоги визначені Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». У випадку смерті пенсіонера особам, що здійснювали його поховання, виплачується допомога на поховання пенсіонера в розмірі двомісячної пенсії, що він одержував на момент смерті.

Допомога на поховання надається за місцем роботи у випадку смерті застрахованого працівника, а також членів сім'ї, що перебували на його утриманні. Розмір допомоги встановлюється правлінням Фонду соціального страхування. З 1 січня 2005 р. збільшений розмір допомоги на поховання в системі соціального страхування. Новий розмір допомоги з бюджету Фонду становить 1 200 грн.¹

Перераховані види допомоги носять цільовий характер і є додатковою матеріальною допомогою сім'ям. Тому їхні розміри порівняно невеликі. Але періодично розміри допомоги збільшуються залежно від підвищення прожиткового мінімуму й розвитку інституту соціальної допомоги. Критерієм підходу до надання соціальної допомоги є середньомісячний сімейний дохід на одну особу.

Надалі в порядку удосконалювання системи соціальної допомоги сім'ям з дітьми пропонується об'єднати деякі види сімейної допомоги в один вид допомоги й надавати його з урахуванням складу сім'ї, її доходів, віку дітей і стану їх здоров'я.

---

¹ Соціальний захист. — 2006. — № 10. — С. 24.

Розділ XIII

ДОПОМОГА ТА ІНШІ ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ПО ДЕРЖАВНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ СТРАХУВАННЮ

13.1. Допомога з тимчасової непрацездатності

Допомога з тимчасової непрацездатності найпоширеніший вид забезпечення по державному соціальному страхуванню.

Соціальне страхування — одна із форм соціального захисту, використовуваних державою для забезпечення працівників у випадку втрати працездатності. Сам факт існування соціального страхування є гарантією матеріального забезпечення застрахованих громадян. Побудоване на принципі солідарності, перерозподілі коштів від працездатних — непрацездатним, соціальне страхування нерозривно пов'язане із трудовою діяльністю громадян у галузях економіки України.

Основні ідеї й перспективи розвитку соціального страхування, як форми соціального захисту працюючих громадян, сформульовані в Концепції соціального забезпечення населення України¹. Частково вони втілені в «Основах законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р.² і Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності й витратами, обумовленими народженням і похованням» від 18 січня 2001 р.³

У зазначених нормативних актах соціальне страхування розглядається як система прав, обов'язків і гарантій, що забезпечує надання соціальної допомоги, матеріальне забезпечення громадян у випадку хвороби, повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, смерті годувальника, безробіття, а також у старості і в деяких інших випадках, передбачених законодавством, за рахунок соціальних фондів, сформованих шляхом збору страхових внесків роботодавців і працівників.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 6. — Ст. 32.

² Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — Ст. 121.

³ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 14. — Ст. 71.

Основними елементами соціального страхування є такі правові категорії, як страховий стаж, страховий ризик і страховий випадок.

Страховий стаж — це період (строк), протягом якого особа підлягала обов'язковому соціальному страхуванню й сплачувала страхові внески. Розміри сплати страхових внесків роботодавцями і застрахованими працівниками визначаються законодавством. Страховий стаж є основним критерієм оцінки трудової діяльності людини. Пенсії та інші виплати здійснюються сьогодні залежно від тривалості страхового стажу й розміру внесків у страховий фонд.

Страховий ризик і страховий випадок — обов'язкові елементи структури соціального страхування. Страховий ризик — обставини, внаслідок яких працівники або члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування й потребують матеріальної підтримки або послуг у соціальному страхуванні. Страховий випадок є юридичним фактом, що служить підставою виникнення правовідносин на одержання матеріального забезпечення зі страхового фонду.

До страхових випадків із соціального страхування відносяться:

- тимчасова непрацездатність;
- вагітність і пологи, догляд за малолітньою дитиною;
- інвалідність;
- досягнення пенсійного віку;
- смерть годувальника;
- безробіття;
- нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання та інші обставини, встановлені законодавством.

Важливим елементом соціального страхування є **управлінська функція**. Управління соціальним страхуванням здійснюється на паритетній основі державою й представниками суб'єктів Фонду соціального страхування за участю профспілок. Участь держави в управлінні соціальним страхуванням виражається в правовому забезпеченні, прийнятті нормативних актів, встановленні тарифів страхових внесків і вирішенні інших питань.

Профспілки беруть участь в управлінні соціальним страхуванням через свою систему профспілкових організацій. При здійсненні функцій управління соціальним

страхуванням профспілки опираються на чинне законодавство й взаємодіють із місцевими державними адміністраціями, регіональними дирекціями Фонду соціального страхування.

Управління соціальним страхуванням здійснюється у вигляді виконавчо-розпорядчої діяльності регіональних відділень виконавчих дирекцій Фонду соціального страхування. У сферу управління соціальним страхуванням входять різноманітні види діяльності: планування, нормування й облік коштів соціального страхування; забезпечення максимальної повноти реалізації прав і обов'язків працівників підприємств; призначення допомоги і надання інших соціальних послуг; розгляд спірних питань із соціального страхування та ін.

Однак у кожного державного органу (центрального, галузевого, обласного, міського або районного масштабу) свій обсяг компетенції, що залежить від рівня цього органу, регіональних і галузевих меж діяльності. Характер і обсяг компетенції різних органів управління визначаються законодавством. Розширення або звуження компетенції може бути тільки на підставі відповідних законів. Наприклад, сьогодні можна сказати, що профспілки мають свою правову підставу діяльності. 15 вересня 1999 року був прийнятий Закон України «Про професійні спілки, їхні права і гарантії діяльності»¹, ст. 24 якого встановлює, що профспілки, їхнє об'єднання управляють державним соціальним страхуванням як представники застрахованих працівників на принципах соціального партнерства.

Однак, звертаючись до суті допомоги з тимчасової непрацездатності, необхідно відзначити, що *під допомогою у цьому випадку варто розуміти матеріальну допомогу, що повністю або частково компенсує заробіток працівникові внаслідок хвороби, травми або в інших випадках, передбачених законодавством.*

Право й умови надання допомоги з тимчасової непрацездатності регулюються Законом України від 18 січня 2001 р.²

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 45. — Ст. 397; 2002. — № 11. — Ст. 79.

² Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 14. — Ст. 71; 2004. — № 6. — Ст. 38; Голос України. — 2004. — № 228.

Право на допомогу є рівним для всіх працівників, незалежно від виду й тривалості роботи, форми власності підприємства, а також місця проживання й інших обставин. Допомога з тимчасової непрацездатності надається працівникові замість втраченого заробітку за станом здоров'я, тобто одержання допомоги виключає можливість одержання заробітної плати. Якщо працівник у період хвороби працював і його праця оплачувалась, то допомога не признається.

Однак, право на забезпечення допомоги — це не обов'язок дати допомогу, воно виникає при настанні певних обставин, передбачених законодавством, і не залежить, як правило, від розсуду власника підприємства або уповноваженого ним органу, що надає допомогу.

Основні умови й механізм забезпечення допомогою визначаються законодавством. Призначення допомоги залежить від ряду умов: трудових відносин, тимчасової втрати працездатності в період роботи по найму (контракту) у суб'єкта господарської діяльності, незалежно від форм власності й розміру втрати заробітку. Причому, реалізувати це право можливо лише при наявності всіх разом обставин.

Працівник має право на допомогу, якщо непрацездатність наступила в період роботи у власника підприємства. Він може користуватися ним з першого дня своєї роботи. Тривалість роботи до виникнення тимчасової непрацездатності, в основному, значення не має.

Однак на розмір допомоги вона впливає: розмір допомоги поставлений у пряму залежність від загального стажу роботи (страхового стажу).

Нагадаємо, що *під загальним стажем роботи розуміється сумарна тривалість оплачуваної трудової діяльності працівника, а також прирівняної до неї діяльності, з якою право зв'язує виникнення певних юридичних наслідків.* Форми й види трудової діяльності, а також приналежність роботодавця до якої-небудь форми власності значення не мають.

У загальному трудовому стажі враховуються періоди роботи на умовах трудового договору (контракту) незалежно від форм власності, виду діяльності й галузевої приналежності, характеру й тривалості роботи та перерв, під час яких працівник підлягав обов'язковому державному соціальному страхуванню.

У загальний стаж роботи включаються служба в армії, внутрішніх справ і інших військових формувань, створених відповідно до Конституції України; періоди соціальних відпусток по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку і відпустка без збереження заробітної плати по догляду за дитиною, тривалість якої визначається медичним висновком, але не більш ніж до досягнення дитиною 6-річного віку; час догляду одного з батьків за потерпілою дитиною внаслідок Чорнобильської катастрофи до досягнення нею віку 14 років; період перепідготовки й навчання новим професіям, участь в оплачуваних суспільних роботах у період одержання допомоги (у тому числі й матеріальної) по безробіттю відповідно до Закону України «Про зайнятість населення»; час навчання на курсах і в школах з підготовки кадрів, підвищенню кваліфікації й перекваліфікації, якщо направленню на курси або в школу безпосередньо передувала робота або служба в армії, та інші періоди, установлені в ст. 7 Закону від 18.01.2001 р. і Правилах обчислення загального трудового стажу для призначення працівникам допомоги з тимчасової непрацездатності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 19 жовтня 1998 р. № 1658¹.

У загальний стаж роботи для призначення допомоги з тимчасової непрацездатності не включаються: час участі працівника в страйку, що визнаний судом незаконним; час навчання у вищих закладах освіти (у тому числі на підготовчих відділеннях), в аспірантурі, докторантурі й клінічній ординатурі з денною (очною) формою навчання; час роботи засуджених у колонії-поселенні та відбування виправних робіт без позбавлення волі за місцем роботи, якщо інше не передбачене Законом.

Тривалість загального трудового (страхового) стажу встановлюється власником підприємства або уповноваженим ним органом відповідно до запису в трудовій книжці. У випадку її відсутності або коли в трудовій книжці немає відповідного запису для підтвердження загального трудового стажу можуть бути подані: довідки, військовий квиток, виписки з наказів, особові рахунки й відомості про видачу заробітної плати, інші документи, які містять дані

---

¹ Офіційний вісник України. — 1998. — № 42. — Ст. 1556.

про місце й час роботи, служби, навчання. Це може бути довідка про персоніфікований облік страхових внесків.

Тривалість стажу роботи відіграє важливу роль при визначенні розміру допомоги з тимчасової непрацездатності. Чим більше страховий стаж, тим вище розмір допомоги. Наприклад, 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу), обчисленої відповідно до законодавства, надається працівникам, що мають страховий стаж понад 8 років. Застрахованим особам, віднесеним до 1—4 категорій осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; одному з батьків або особі, що їх заміняє й доглядає за хворою дитиною у віці до 14 років, що постраждали від Чорнобильської катастрофи; ветеранам війни й особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту»; особи, що мають загальний трудовий стаж від 5 до 8 років, одержують допомогу у розмірі 80 відсотків, а до 5 років — 60 відсотків середньої зарплати¹.

Посилення зв'язку забезпечення допомогою із тривалістю трудової діяльності працівника, на наш погляд, є одним з важливих моментів реалізації принципу соціальної справедливості. Відсутність такого зв'язку між розміром допомоги й трудовим внеском працівника свідчило б про прояв зрівняльного підходу до матеріального забезпечення працівників, що втратили працездатність.

Допомога призначається з першого дня втрати працездатності до її відновлення або до встановлення медико-соціальною експертною комісією (МСЕК) інвалідності. Однак у всіх випадках тимчасової непрацездатності допомога видається не довше 4 міс. підряд і не більше 5 міс. у календарному році. При непрацездатності, викликаній захворюванням туберкульозом, допомога виплачується до видужання або до перегляду групи інвалідності внаслідок захворювання туберкульозом, але не більше 10 місяців підряд і не більше 12 місяців у цілому протягом двох календарних років.

При цьому варто підкреслити, що у всіх випадках виплати допомоги з тимчасової непрацездатності приймається до уваги тільки та кількість пропущених робочих днів че-

---

¹ Ст. 37 Закону України від 18 січня 2001 р. № 2240-III.

рез хворобу, що працівник за умовами виробництва повинен був би працювати на підприємстві.

Приклад. Працівник занедужав 20 лютого, хвороба тривала до 10 березня. З 1 березня він повинен був приступити до роботи в цеху. Допомога буде видана за період з 1 до 10 березня, тобто з того дня, з якого він повинен був приступити до роботи.

Допомога працівникові не призначається за той період, коли він за умовами виробництва не залучався до роботи. Вона не призначається також у період відпустки без збереження заробітку. Тим часом ще зустрічаються випадки виплати допомоги за лікарняними листками під час знаходження працівника у відпустці без збереження заробітної плати.

Якщо непрацездатність наступила в період оплачуваної відпустки, то допомога видається за всі дні хвороби під час відпустки, засвідчені лікарняним листком. Відпустка в такому випадку продовжується власником підприємства на число днів хвороби.

Приклад. Працівникові надана оплачувана відпустка з 10 листопада на 15 календарних днів. 20 листопада він занедужав і перебував на лікуванні 6 днів. Ці дні будуть йому оплачені за лікарняним листком у випадку продовження відпустки. Але оплачені будуть тільки робочі дні. Вихідні й святкові дні не оплачуються. Вони повинні бути відзначені в лікарняному листку.

Законодавством визначене коло страхових випадків, коли працівник забезпечується допомогою з тимчасової непрацездатності: загальне захворювання; травма, не пов'язана з нещасним випадком на виробництві; вагітність і пологи; народження дитини; санаторно-курортне лікування; протезування із поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства; карантин; догляд за захворілим членом сім'ї, за дитиною у віці до 3 років або дитиною-інвалідом у віці до 16 років; на поховання.

Кожний страховий випадок, як підстава для забезпечення допомоги, має свої особливості й умови. Наприклад, допомога при загальному захворюванні, травмі виплачується перші п'ять днів непрацездатності за рахунок коштів підприємств і організацій¹. При настанні страхового випадку,

---

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. № 439 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 20. — Ст. 852.

що привело до тимчасової втрати працездатності від трудового каліцтва або професійного захворювання, допомога видається в розмірі 100 % заробітку, незалежно від стажу роботи, за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасного випадку¹.

При санаторно-курортному лікуванні допомога видається в тому випадку, коли наданої відпустки недостатньо для лікування й проїзду в санаторій і назад. Загальне число днів, за які може бути видана допомога, залежить від строку путівки й тривалості відпустки.

Чинне законодавство передбачає видачу допомоги також при необхідності догляду за захворілим членом сім'ї. Однак хвороба може мати різний характер: від легкого нездужання до серйозного, небезпечного для життя, захворювання. Тому звільнення працездатного працівника від роботи з виплатою йому допомоги у випадку хвороби члена сім'ї надається не при будь-якому захворюванні.

Відповідно до встановлених правил в охороні здоров'я, працівник звільняється від трудових обов'язків для догляду за хворим членом сім'ї при наявності одночасно наступних умов: відсутність можливості догляду за хворим загрожує небезпекою для життя й здоров'я хворого; у сім'ї немає інших членів сім'ї, що можуть доглядати за хворим; хворого не можна помістити в лікарню.

Допомога з догляду «за захворілим членом сім'ї» видається при наявності лікарняного листка на 3 дні. У виняткових випадках строк видачі допомоги може бути продовжений, але не більш ніж до 7 календарних днів. Передбачається, що за цей період мине безпосередня загроза для життя й здоров'я хворого або він буде поміщений у лікарню.

Особливі правила виплати допомоги встановлені для учнів, що закінчили вищі заклади освіти або професійно-технічні училища, аспірантуру, і направлених на роботу. У випадку настання тимчасової непрацездатності у цих осіб до початку роботи допомога видається, починаючи з дня, призначеного для явки на роботу.

---

¹ Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 46-47. — Ст. 403.

При настанні тимчасової непрацездатності під час проїзду до місця роботи допомога призначається, якщо за цей час працівник мав право на заробітну плату чи добові, або оплату витрат по переїзду.

Допомога з тимчасової непрацездатності також видається у зв'язку із протезуванням, поміщенням працівника в стаціонар протезно-ортопедичного підприємства. Лікарняний листок у цьому випадку видається за всі дні перебування в стаціонарі названого підприємства, але в кожному окремому випадку не більш ніж за 30 календарних днів.

При карантині, тобто при відстороненні працівника від виконання звичайних трудових функцій, допомога видається, якщо працівник був відсторонений від роботи органами санітарно-протиепідемічної служби внаслідок заразного захворювання серед оточуючих його осіб.

Допомога при карантині видається за тими ж правилами, як і при тимчасовій втраті працездатності внаслідок загального захворювання. Однак період виплати допомоги при карантині обумовлений не фактом тимчасової непрацездатності працівника, а строком ізоляції, необхідним для усунення небезпеки захворювання працівника або можливого поширення ним інфекції серед оточуючих його осіб.

Лікарняні листки (листки непрацездатності) при карантині видаються лікарями-епідеміологами, а при їхній відсутності — санітарними лікарями або лікарями.

Відсторонення від роботи при карантині відрізняється від відсторонення від роботи у випадку заразного захворювання працівника підприємства з обробки, зберігання або продажу харчових продуктів. У цьому випадку сам працівник є бацилоносієм заразного захворювання тих видів, які встановлені спеціальними правилами.

Слід зазначити також, що якщо карантин установлюється незалежно від місця роботи, то зазначене відсторонення застосовується лише при роботі в певних виробництвах (наприклад, у торговельних підприємствах, кафе, ресторанах) за умови безпосереднього зіткнення працівника з харчовими продуктами й напоями у відкритому виді. Допомога видається за тими ж правилами, як і при загальному захворюванні.

Порядок призначення допомоги при народженні дитини, як уже помітив читач, докладно розглянутий автором

у попередньому розділі підручника. Однак слід відмітити, що зазначена допомога може призначатися й виплачуватися за місцем роботи одного із батьків за рахунок коштів Фонду соціального страхування.

Таким чином, підставою для забезпечення допомогою є втрата трудової функції працівником. Факт втрати працездатності має вирішальне значення для призначення допомоги. Законодавством установлено два види втрати працездатності, що мають юридичне значення: стійка й короткочасна втрата працездатності. Стійке або тривале порушення трудової функції працівника є підставою для встановлення відповідної групи інвалідності. Характер хвороби й групу інвалідності визначає МСЕК.

Короткочасна втрата працездатності визначається лікарями лікарень, поліклінік, здоровпунктів за місцем проживання або трудової діяльності працівника.

Законодавство не розкриває поняття того або іншого виду втрати працездатності. Однак *у юридичній літературі є спроби дати визначення поняття тимчасової непрацездатності. Під нею розуміється неможливість працівника за станом здоров'я виконувати яку-небудь роботу взагалі або роботу зі спеціальності протягом невеликого проміжку часу*¹.

Поняття тимчасової непрацездатності включає втрату здатності до виконання трудових функцій як фактичну (хвороба, трудове каліцтво, професійне захворювання), так і передбачувану (догляд за хворим членом сім'ї, санаторно-курортне лікування та ін.).

Особи, що занедужали під час роботи і втратили працездатність, повинні бути звільнені від неї лікувальною установою відповідно до встановлених правил Міністерством охорони здоров'я України. Однак кожний випадок звільнення від роботи за станом здоров'я повинен бути засвідчений лікарняним листком, єдиним документом тимчасової непрацездатності.

Листок непрацездатності, як документ суворої звітності, виконує три основні функції:

1. Обліку й статистичної звітності.
2. Надає право на звільнення (або неявку) на роботу.

---

¹ Трудовое право. Энциклопедический справочник. — М.: Сов. энциклопедия, 1979. — С. 68.

3. Є підставою для одержання грошової допомоги у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності.

Порядок видачі лікарняних листів регламентується відомчою інструкцією Міністерства охорони здоров'я України¹. Лікарняний лист є фінансовим документом, на підставі якого виплачується допомога з тимчасової непрацездатності. Він видається в день встановлення непрацездатності, крім випадків лікування в стаціонарній лікувальній установі. При втраті лікарняного листа допомога може бути видана за дублікатом, що виписується за місцем лікування працівника.

Довідки, видані лікувальними установами, що засвідчують факт непрацездатності, не можуть служити підставою для виплати допомоги.

Законодавством встановлені певні правила оформлення лікарняних листів, яких потрібно дотримуватися. Працівник, який вийшов на роботу після хвороби, повинен пред'явити лікарняний лист керівникові структурного підрозділу, який на його звороті вносить необхідні відомості про число пропущених робочих днів, що підлягають оплаті, і за своїм підписом передає лікарняний лист у відділ кадрів для внесення в нього відомостей про виробничий стаж працівника. Після цього лікарняні листи під розписку за описом передаються в профспілковий комітет (комісію із соціального страхування) для визначення розміру допомоги.

Профспілковий комітет (комісія із соціального страхування) визначає право на допомогу, встановлює її розмір і число робочих днів, що підлягають оплаті, і передає лікарняні листи під розписку на протоколі призначення допомоги, бухгалтерії власника підприємства для нарахування суми допомоги. Лікарняні листи зберігаються в бухгалтерії нарівні із грошовими документами.

Матеріальне забезпечення працівників по тимчасовій втраті працездатності у зв'язку з нещасним випадком на виробництві. Це самостійний вид забезпечення за соціальним страхуванням.

Втрата трудової функції, зафіксована лікарняним листом, може відбутися не тільки внаслідок захворювання, але й у результаті трудового каліцтва. *Під трудовим каліцтвом звичайно розуміється ушкодження здоров'я внаслідок*

---

¹ Офіційний вісник України. — 2001. — № 49. — Ст. 2216.

нещасного випадку, що відбувся на виробництві. Для нещасного випадку характерне раптове ушкодження здоров'я від впливу різних факторів: механічних (рани, контузії, забиті місця, переломи), хімічних (отруєння), термічних (опік, обмороження) та ін.

Виробничий травматизм — одна з основних причин втрати працездатності. Травми, каліцтва, нещасні випадки на виробництві приводять до повної або часткової втрати здоров'я людей. Причому, число травмованих не знижується. Держава несе великі матеріальні втрати від виробничого травматизму. Щорічно на підприємствах України травмуються майже 100 тисяч працівників, 320 тисяч у результаті нещасних випадків і профзахворювань уже мають стійку втрату професійної працездатності¹. Мільйони коштів держава витрачає на виплату допомоги за лікарняними листами і відшкодування шкоди працівникам, що одержали травми.

Причин виробничого травматизму багато, але насамперед це порушення правил техніки безпеки на робочих місцях, значна зношеність устаткування, низька трудова й виробнича дисципліна, загроза безробіття, коли працівник погоджується на виконання робіт, де не завжди забезпечені безпечні умови праці.

Багато власників підприємств невинновато заощаджують кошти на охорону праці, не дотримуються угод з охорони праці між роботодавцем і профспілковим комітетом, перекладають рішення питань охорони праці на некомпетентних осіб. Хоча за створення здорових і безпечних умов праці несе відповідальність власник підприємства, саме керівник підприємства повинен здійснювати контроль за станом охорони праці і техніки безпеки, вимагати від підлеглих йому осіб дотримання правил техніки безпеки.

На цю сторону справи звернена увага в Положенні про розслідування й облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві, затвердженому постановою Кабінету Міністрів від 21 серпня 2001 р. № 1094². Дія цього документу поширюється на підприємства всіх форм власності і громадян, які займаються підприємницькою діяльністю.

¹ Урядовий кур'єр. — 2001. — № 30.

² Офіційний вісник України. — 2001. — № 35. — Ст. 1625.

У Положенні визначені загальні причини, при наявності яких варто вважати, що нещасний випадок відбувся на виробництві. Якщо в момент нещасного випадку потерпілий був зв'язаний з виробничою діяльністю підприємства й знаходження його в місці події пояснювалося виконанням трудових обов'язків, то вважається, що такий нещасний випадок відбувся на виробництві.

Відповідно до Положення, усі нещасні випадки на виробництві підлягають обліку й розслідуванню. Однією із цілей розслідування нещасних випадків є забезпечення допомогою з тимчасової непрацездатності, а також відшкодування шкоди, заподіяної працівникові у зв'язку з ушкодженням здоров'я. Однак на практиці нерідко виникають труднощі при розслідуванні й обліку нещасних випадків, які відбуваються на території підприємства, у шляху на роботу або з роботи. Під словами «у шляху на роботу або з роботи» мається на увазі пересування до місця роботи або з роботи пішки, а також на будь-якому виді транспорту. Юридичне значення в цьому випадку має лише сам факт знаходження в шляху на роботу або з роботи, але не напрямок вибраного шляху. При цьому зазначений шлях руху на роботу й з роботи повинен бути безперервним.

Дотримання встановлених правил обліку й розслідування нещасних випадків має важливе юридичне значення при вирішенні питання про призначення допомоги з тимчасової непрацездатності. Установлення факту втрати працездатності є підставою для забезпечення допомогою з тимчасової непрацездатності. Рішення з цього питання може прийняти дирекція Фонду соціального страхування.

Профспілкові комітети (комісії із соціального страхування) повинні розглядати на своїх засіданнях, як правило, у присутності зацікавленої особи питання призначення допомоги при травмах і професійних захворюваннях. Рішення комісії про призначення допомоги виноситься при наявності належно оформленого лікарняного листа і акту про нещасний випадок. Рішення оформляється протоколом. Номер і дата його вносяться у відповідний розділ лікарняного листа й засвідчуються підписом голови профкому.

Допомога з тимчасової непрацездатності може бути призначена лише в тому розмірі, що зазначений у нормативному акті, і залежить від причини непрацездатності, тривалості

загального трудового стажу й деяких інших обставин. Так, при настанні тимчасової непрацездатності внаслідок виробничої травми або професійного захворювання допомога призначається у розмірі середнього заробітку, незалежно від стажу роботи, до відновлення працездатності або встановлення інвалідності. Крім того, працівникові повинен бути в повному обсязі відшкодований збиток, заподіяний йому внаслідок ушкодження здоров'я або у випадку його смерті особам, що перебували на його утриманні. Зроблено інші страхові виплати, передбачені Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку», зокрема, відшкодована моральна шкода¹.

Фінансування страхових виплат здійснює Фонд соціального страхування. Працівники не несуть ніяких витрат на страхування від нещасних випадків.

При призначенні допомоги з тимчасової непрацездатності на загальних підставах враховуються умови до дня настання тимчасової непрацездатності. Тому розмір допомоги не може змінюватися, наприклад, у зв'язку зі змінами в загальному виробничому стажі в період хвороби.

Приклад. Працівник занедужав пневмонією. Його загальний трудовий стаж становить 7 років, 11 місяців і 15 днів. Хвороба тривала 30 днів, тобто вже через 15 днів хвороби загальний виробничий стаж становив 8 років. Однак допомога буде призначена й виплачена у розмірі 80 % середнього заробітку.

При деяких обставинах працівник може бути позбавлений на певний час або на весь період хвороби допомоги з тимчасової непрацездатності (при порушенні лікувального режиму або неявки в призначений строк на лікарський огляд або на огляд у медико-соціальну експертну комісію (МСЕК). У цих випадках працівник втрачає допомогу з того дня, коли було допущене порушення, і на строк, встановлений комісією із соціального страхування або профспілковим комітетом підприємства. Однак на практиці це правило застосовується досить рідко.

Працівник втрачає допомогу на весь період хвороби в наступних випадках:

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 46-47. — Ст. 403.

а) якщо він навмисно заподіяв шкоду своєму здоров'ю з метою ухилення від роботи або симулював хворобу;

б) якщо працівник занедужав або одержав травму в наслідок алкогольного, наркотичного, токсичного оп'яніння або дій, пов'язаних з таким сп'янінням;

в) якщо працівник одержав травму при здійсненні ним злочину;

г) за час примусового лікування за постановою суду;

д) за час знаходження у відпустці без збереження зарплати, у творчій відпустці, відпустці у зв'язку з навчанням;

е) за час знаходження під арештом і за час судово-медичної експертизи.

Позбавити допомоги може своїм рішенням профспілковий комітет підприємства. Якщо на підприємстві немає профспілкової організації, таке рішення може прийняти уповноважений з контролю за витратою коштів Фонду соціального страхування, що призначається наказом керівника підприємства. Це характерно для підприємств і організацій із числом працюючих до 15 чоловік. Якщо на підприємстві є профгрупа, то рішення про призначення або позбавлення допомоги приймає профорганізатор.

У великих профспілкових організаціях створюються комісії із соціального страхування, яким надане право на засіданні комісії ухвалювати рішення щодо призначення або позбавлення допомоги.

Одним із важливих аспектів призначення допомоги є дотримання правил обчислення розміру допомоги з тимчасової непрацездатності. Під обчисленням розміру допомоги розуміється визначення в грошовому вираженні суми допомоги, обчисленої у відсотках до фактичного заробітку працівника за роботу у власника підприємства.

Законодавством про соціальне страхування встановлено, що заробіток для нарахування допомоги береться за два останніх календарних місяці перед настанням тимчасової непрацездатності. У загальну суму заробітку включаються всі види оплати праці, які мають постійний характер і є типовими, нормальними для даного працівника. Оплата, що підлягає обліку при нарахуванні допомоги, включається в заробіток за часом, за який вона нарахована, а не за часом її фактичного одержання.

Приклад. Працівникові нарахована зарплата в грудні 2004 р., а він її одержав у січні 2005 р. Розмір допомоги у

зв'язку з хворобою в січні 2004 р. буде обчислюватися за попередні два календарних місяці в 2004 р.

Фактичний заробіток для нарахування допомоги у всіх випадках, крім трудового каліцтва й професійного захворювання, враховується в сумі, що не перевищує подвійного посадового (місячного) окладу або подвійної тарифної ставки.

Розмір допомоги визначається у відсотковому відношенні до заробітку. Але щоб визначити загальну суму допомоги, потрібно знати середньоденний заробіток і розмір денної допомоги в грошовому вираженні. Цей розрахунок робить бухгалтерія підприємства. Але базовий рівень, норму допомоги встановлює комісія із соціального страхування або профком підприємства, виходячи з наявності страхового стажу працівника.

Середньоденний заробіток і середньоденна допомога, обчислена у встановленому порядку, а також число днів, що підлягають оплаті, і загальна сума допомоги вносяться бухгалтерією підприємства у відповідний розділ лікарняного листа.

Обчислена у встановленому порядку допомога виплачується бухгалтерією з каси підприємства за рахунок коштів фонду соціального страхування. Виплата повинна проводитися в строки, встановлені для виплати заробітної плати. Якщо лікарняний лист не був пред'явлений вчасно, його можна прийняти й оплатити до закінчення 6 місяців. При зверненні за допомогою після закінчення цього строку вона може бути видана лише у виняткових випадках при наявності поважних причин пропуску строку звернення за допомогою.

Допомога з тимчасової непрацездатності за минулий час може бути видана працівникові не більш ніж за 12 місяців до дня звернення за допомогою. Якщо працівник внаслідок хвороби або з інших причин не в змозі сам одержати допомогу, він може видати доручення на його одержання іншій особі чи написати заяву про перерахування допомоги на свій рахунок у відділенні ощадного банку або про переказ його поштою за місцем проживання.

Про утримання з допомоги. Якщо допомога виплачена працівникові в більшому розмірі, зайво видана сума може бути утримана на підставі рішення комісії із соціального страхування. Утримання допускаються в тому випадку, якщо переплата мала місце в результаті (арифметичної)

помилки у підрахунку або у зв'язку із зловживанням з боку одержувача (підробки, підчищення в документах та ін.).

Рішення комісії із соціального страхування про утримання з одержувача допомоги зайво виплачених йому сум внаслідок помилки у підрахунку може бути винесено не пізніше 3 міс. з дня призначення допомоги, а при переплаті в результаті зловживань — без обмежень яким-небудь строком. Якщо працівник уже не працює на даному підприємстві, то зайво виплачені суми допомоги стягуються в судовому порядку.

Утримання з допомоги або із заробітку зайво виплачених працівникам сум не можуть перевищувати 20 % суми, що належить йому при даній виплаті. Якщо утримання проводиться із декількох підстав (наприклад, стягнення аліментів, відшкодування збитку), то за загальним правилом за працівником повинно бути збережене не менше 50 % допомоги. Утримання проводяться через бухгалтерію підприємства, а якщо працівник вибув з нього, то за новим місцем роботи.

Але не завжди благополучно йдуть справи з виплатою допомоги. Причини відомі — відсутність коштів на підприємствах. Особливо страждають від цього працівники, що одержали травму на виробництві на ліквідованих підприємствах без правонаступника. За Правилами відшкодування шкоди виплати повинні проводитися з Фонду соціального страхування. 4 листопада 2004 року в Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування по тимчасовій втраті працездатності» внесені істотні зміни щодо виплати матеріального забезпечення. Якщо через відсутність коштів на своїх банківських рахунках або через їх арешт страхувальник має заборгованість із виплати матеріального забезпечення, передбаченого Законом, більш ніж за один календарний місяць понад строки, встановлені за заявою застрахованої особи або осіб, що мають право на одержання матеріального забезпечення, фінансування такого забезпечення здійснюється виконавчою дирекцією відділення Фонду за місцем реєстрації страхувальника з наступним відшкодуванням страхувальником виплачених Фондом коштів.

Виплата матеріального забезпечення здійснюється за списком (відомості), наданим страхувальником, шляхом

перерахування коштів на особистий рахунок цих осіб (за їх заявою) через банківські установи.

Витрати за послуги банків здійснюються за рахунок коштів відділення Фонду соціального страхування з наступним відшкодуванням їх страховальником¹.

На практиці зустрічаються різні порушення правових норм про соціальне страхування. Наприклад, при витраті коштів на виплату допомоги з тимчасової непрацездатності, а їх витрачається на ці цілі більше 80 % від загальної суми бюджету Фонду соціального страхування, іноді приймаються до оплати неправильно оформлені лікарняні листи, без вказівки першого дня настання непрацездатності й продовження хвороби при побутовій травмі. Допускаються помилки у визначенні права на допомогу, вирахуванні страхового стажу.

У ряді випадків неправильно вказується розмір допомоги (вище або нижче норми, передбаченої законодавством). Іноді допомога обчислюється не з двох тарифних ставок, а з однієї, що є обмеженням законних інтересів працівника. Зустрічаються випадки, коли допомога обчислюється без обмеження подвійною тарифною ставкою, що приводить до переплати коштів. Є випадки, коли допомога виплачується більше 4-х місяців без рішення МСЕК.

Не завжди дотримується встановлений порядок призначення допомоги у зв'язку із трудовим каліцтвом і професійним захворюванням. Втрата працездатності у цих випадках, як відомо, оформляється не тільки лікарняним листом, але й засвідчується спеціальним документом — актом про нещасний випадок на виробництві за встановленою формою. Крім того, забезпечення допомогою повинно проводитися не за рахунок фонду соціального страхування, а за рахунок коштів власника підприємства.

Є факти, коли допомога з тимчасової непрацездатності внаслідок трудового каліцтва призначається за тими ж правилами і нормами, що й допомога внаслідок загального захворювання, тобто залежно від тривалості страхового стажу. Це порушення законних інтересів працівників. Таке рішення повинно бути скасоване.

---

¹ Доповнення до ст. 50 Закону України від 18 січня 2001 р.; від 04.11.2004 р. // *Голос України*. — 2004. — № 228.

На практиці іноді робляться спроби обійти правила складання акту про нещасний випадок, приховати від обліку нещасний випадок на виробництві. Зустрічаються випадки, коли загальне захворювання розглядається як виробнича травма, що неприпустимо.

Мають місце порушення процедури прийняття рішень про призначення допомоги: одноособові розпорядження голови профкому про видачу працівникові матеріальної допомоги, про позбавлення допомоги. Такі розпорядження повинні розглядатися як незаконні.

Ще одна серйозна проблема з «правдивістю» лікарняних листів.

До дирекцій відділень фонду цивільного страхування надходять від страхувальників і застрахованих осіб пропозиції щодо оптимізації нормативного забезпечення експертизи тимчасової непрацездатності, в тому числі відповідальності лікарів за порушення порядку видачі та продовження листків непрацездатності. За результатами проведених перевірок в окремих областях до 10 відсотків листків непрацездатності видається або продовжується лікарями необґрунтовано, внаслідок чого фонду завдаються значні матеріальні збитки. Проте, на практиці ніхто не несе відповідальності за порушення порядку видачі лікарняних листів, що засвідчують непрацездатність громадян. Листи видає лікар, а не лікувально-профілактичний заклад. Сьогодні ставиться питання законодавчо закріпити відповідальність лікарів за необґрунтовану видачу та продовження листків непрацездатності¹.

13.2. Допомога на випадок безробіття по соціальному страхуванню

Допомога по безробіттю — це періодичні виплати, які надаються протягом встановленого законом строку особам, визнаним безробітними, за рахунок коштів соціального страхування в розмірі, пропорційному страховому стажу і втраченому заробітку.

Допомога по безробіттю є відносно новим видом матеріального забезпечення працівників. Умови і порядок забезпечення цією допомогою регламентуються Законом України

---

¹ Урядовий кур'єр, 2006. — № 208.

«Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р. № 1533-III¹, який кардинально змінює систему матеріальної підтримки безробітних. Мова йде про надання допомоги тим застрахованим працівникам, які втратили роботу з незалежних від них причин, тобто припинили трудові відносини із власником підприємства відповідно до норм трудового законодавства.

Більше п'яти років тому система соціального захисту людей, які втратили роботу, трансформувалась у систему державного соціального страхування на випадок безробіття. В одному органі — Фонді соціального страхування об'єднані функції державної служби зайнятості і дирекції Фонду соціального страхування на випадок безробіття. Це дало змогу забезпечувати надання соціальних послуг шукачеві роботи та роботодавцям, здійснювати постійний моніторинг ситуації на ринку праці й виконувати функції по збору страхових внесків.

Про результативність роботи страхової системи свідчить хоча б те, що з моменту запровадження цієї системи послугами державної служби зайнятості скористалися понад 11 млн незайнятих громадян, а також близько 6 млн працюючих осіб, які бажали змінити місце роботи або навчались.

Фінансова стабільність страхового Фонду дозволяє забезпечувати постійне збільшення соціальних виплат безробітним. Так, у 2006 році мінімальний розмір допомоги по безробіттю підвищувався двічі: з 1 січня до 118 грн, з 1 квітня — до 121 грн А для окремих категорій застрахованих осіб із числа незайнятих громадян його розмір з 1 січня ц. р. зріс до 160 грн, з 1 липня — до 170 грн. Середній розмір виплат безробітним у вересні склав 228,6 грн, що майже на чверть більше, ніж рік тому².

Законом встановлена залежність розміру допомоги з безробіття від сплати страхових внесків, інакше кажучи, від страхового стажу працівника. Страховий стаж — це період, протягом якого працівник підлягав страхуванню на випадок безробіття й платив (він і його роботодавець) страхові внески.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 22. — Ст. 171.

² Соціальний захист. — 2006. — № 10. — С. 9; Урядовий кур'єр. — 2006. — № 83.

Право на допомогу по безробіттю мають застраховані особи, які протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів і сплачували страхові внески. Розмір допомоги встановлюється в такий спосіб: при страховому стажі працівника менш 2 років — 50 % його середньої зарплати, при стажі від 2 до 6 років — 60 %, більше 10 років — 70 % .

Допомога по безробіттю виплачується залежно від тривалості часу безробіття у відсотках до певного розміру: протягом перших 90 календарних днів безробіття — 100 % середнього заробітку, наступні 90 днів — 80 % , а надалі — 70 % .

Приведемо приклад. Припустимо, що середній заробіток працівника становив 240 гривень, а страховий стаж 8 років. Йому належить допомога у розмірі 60 % середнього заробітку, тобто 144 гривні $(240 \times 60) : 100 = 144$.

Протягом перших трьох місяців він буде одержувати 100 % (144 гривні), а наступні три місяці — 80 % (115,2 гривні), в інший час — 70 % (100,8 грн).

При цьому допомога не може бути вище середньої зарплати, але й не менше 23% прожиткового мінімуму для працездатної особи.

За період функціонування цільового фонду соціального страхування внаслідок безробіття сім разів підвищувався мінімальний розмір допомоги з безробіття¹.

Ще один приклад із практики роботи з листами громадян у Міністерстві праці та соціальної політики України:

громадянин Г. Куницький з міста Шепетівки Хмельницької області звернувся в Міністерство із проханням розглянути питання про розмір призначеної йому допомоги з безробіття. Статус безробітного він одержав 10 квітня 2001 року. Страховий стаж — 22 роки, 8 місяців, заробітна плата 190 гривень на місяць.

З 10 квітня 2001 року до 8 липня 2001 року, протягом перших 90 календарних днів безробіття, допомога по безробіттю Г. Куницькому виплачувалася в розмірі 100 % установленого розміру допомоги з безробіття, залежно від страхового стажу. Оскільки розмір допомоги перевищує середню заробітну плату, що склалась в галузях економіки

---

¹ Соціальний захист. — 2004. — № 2. — С. 3.

Хмельницької області за минулий місяць (за відомостями Держкомстату України в березні 2001 року вона становила 187,23 грн, у квітні — 190,21 грн, у травні — 200,16 грн, у червні — 215,37 грн, у липні — 221,62 грн), то й розмір допомоги з безробіття визначався, виходячи із середньої заробітної плати, а саме:

з 10.04.2001 року до 30.04.2001 року — 187,23 грн:

$30 \text{ днів} \times 21 \text{ день} = 131,06$;

з 01.05.2001 року до 31.05.2001 року — 190,21 грн;

з 01.06.2001 року до 30.06.2001 року — 200,16 грн;

з 01.07.2001 року до 08.07.2001 року — 215,37 грн
(215,37 грн. : 31 день $\times$ 8 = 55,58 грн).

З 9 липня 2001 року до 6 жовтня 2001 року, протягом наступних 90 календарних днів безробіття, допомога з безробіття виплачувалась у розмірі 80 % від встановленого розміру, залежно від страхового стажу і склала:

$259 \text{ грн} : 100 \% \times 80 \% = 207,20 \text{ грн}$;

з 01.08.2001 року до 31.08.2001 року — 207,20 грн;

з 01.10.2001 року до 06.10.2001 року — 207,20 грн
(207,20 грн : 31 день $\times$ 6 = 40,0 грн).

Надалі допомога по безробіттю виплачувалась в розмірі $259 \text{ грн} : 100 \% \times 70 \% = 181,30$, за умови, що середня зарплата, що склалась в галузях економіки Хмельницької області за минулий місяць, була вище встановленого розміру допомоги по безробіттю.

Таким чином, на конкретних цифрах показано, що розмір допомоги по безробіттю громадянину Г. Куницькому нарахований і виплачений правильно¹.

Законом встановлені обмеження в строках одержання допомоги. Працівник має право одержувати допомогу 360 календарних днів протягом двох років. Це відноситься до тих випадків, коли громадянин влаштувався на роботу й знову її втратив.

Може виникнути питання, як бути в тому випадку, коли на момент впровадження закону в дію (з 1 січня 2000 р.) у працівника немає страхового стажу? У цьому випадку до страхового стажу прирівнюється трудовий стаж, придбаний працівником за час роботи на умовах трудового договору (контракту) до набрання законом чинності.

¹ Урядовий кур'єр. — 2002. — № 51.

Однак у всіх випадках закон захищає в першу чергу людей, що втратили роботу з незалежних від них причин. Наприклад, тих, хто був звільнений за скороченням штатів або в результаті ліквідації (банкрутства) підприємства. До них прирівнюються й ті, що звільнилися за власним бажанням, але з поважних причин. На допомогу по безробіттю можуть розраховувати й ті, хто вперше звертається за допомогою в працевлаштуванні. Якщо неможливо працевлаштуватися, закон передбачає державну підтримку особам у вигляді допомоги по безробіттю в мінімальному розмірі протягом 180 календарних днів.

Особливо варто підкреслити, що право на допомогу по безробіттю за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням не поширюється на працівників, які займаються приватним підприємництвом, не мають стабільної зарплати, зазнають труднощів з регулярною сплатою страхових внесків. Ці працівники підлягають добровільному страхуванню, тобто вони можуть платити внески й розраховувати на матеріальне забезпечення по страхуванню.

До речі, особи, які відповідно до законодавства мають право на пенсію (пенсіонери, інваліди), не підлягають соціальному страхуванню, тому що вони у випадку втрати роботи не будуть визнані безробітними, а отже, не можуть претендувати на допомогу, оскільки вони мають певну матеріальну підтримку у вигляді пенсії. Документом, що підтверджує факт соціального страхування, є страхове посвідчення, форма і зміст якого затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2000 р.¹ В 2006 році внесені деякі зміни до законодавства по безробіттю.

13.3. Інші види соціальних послуг по державному соціальному страхуванню

До інших видів соціальних послуг, на які має право застрахована особа за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням є надання працівникам, членам їх сімей путівок у санаторії і будинки відпочинку, які потребують лікування. Тому соціальне страхування є не тільки засобом матеріального забезпечення працівників при втраті

---

¹ Офіційний вісник України. — 2000. — № 34. — Ст. 1452.

працездатності, але й формою здійснення санаторно-курортного лікування й відпочинку працівників і членів їх сімей. Це впливає з функцій, які виконує соціальне страхування.

У нашій країні *соціальне страхування виконує дві основні функції*: 1) матеріальне забезпечення при втраті працездатності, хворобі; 2) охорона здоров'я працівників і членів їх сімей.

Заходи щодо охорони здоров'я, проводяться за рахунок коштів соціального страхування, сприяють зменшенню втрат робочого часу при тимчасовій непрацездатності, зниженню захворюваності працівників, поліпшенню демографічної ситуації в країні.

При всіх економічних труднощах, у країні функціонують численні санаторії і будинки відпочинку, комплекси здравниць у Трускавці, Миргороді, Моршині, Одесі, Криму, в інших регіонах України, об'єднані акціонерним товариством лікувально-оздоровчих установ профспілок України — «Укрпрофоздоровниця».

За рахунок коштів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності оплачуються путівки на санаторно-курортне лікування для застрахованих осіб та членів їх сімей, до дитячих оздоровчих закладів.

У 2006 році за кошти Фонду застраховані особи та члени їх сімей на пільгових умовах отримали 280 тис. путівок до санаторно-курортних закладів, на базі яких проводиться комплексне лікування, медична реабілітація та профілактика захворювань з максимальним використанням природних лікувальних ресурсів, традиційних та нетрадиційних методів відновного лікування.

Також щороку майже 400 тис. дітей поліпшують своє здоров'я завдяки зусиллям фонду. Виділяються кошти на харчування та лікування дітей в дитячих оздоровчих закладах. У цьому році на ці заходи використано понад 100 млн гривень. У межах фінансових можливостей фонд також частково фінансує дитячо-юнацькі спортивні школи, де різними видами спорту займається понад 105 тисяч учнів.

Крім того, частково фінансуються санаторії-профілакторії, на базі яких щороку поліпшують своє здоров'я майже 170 тис. застрахованих осіб та членів їх сімей, студентів. На часткове фінансування цих закладів за перше півріччя витрачено 43,5 млн гривень.

У таких оздоровницях пацієнти лікуються зазвичай без відриву від виробництва та навчання, у межах звичайної кліматичної зони, без періоду адаптації до нових кліматичних умов.

На придбання путівок у санаторії й будинки відпочинку щорічно з фонду соціального страхування виділяються значні кошти. За наявними даними витрати на санаторно-курортне лікування в Україні становлять більше 20 % бюджету фонду соціального страхування, а в деяких областях, наприклад, в Одеській — більше третини коштів фонду соціального страхування використовується на оздоровчі заходи¹.

Правління Одеського відділення фонду соціального страхування має договори з багатьма здравницями України на забезпечення працівників області путівками. За 10 років функціонування Одеського відділення фонду оздоровлено більше 269 тисяч працівників і членів їх сімей. Усі путівки, одержувані відділенням фонду, розподіляються галузевим обкомам, радам і комітетам профспілок за місцем роботи, а студентам і учням — за місцем навчання².

У системі оздоровчих закладів профспілок України функціонує близько 200 санаторно-курортних установ з ліжковим фондом майже на 50 тисяч місць. А всього в Україні більше трьох тисяч санаторно-курортних установ різних форм власності. Однак використовуються вони поки що неефективно, необхідна реконструкція оздоровчих закладів, поліпшення якості обслуговування відпочиваючих у санаторіях, зниження вартості путівок. Тому загальна чисельність відпочиваючих за останні роки зменшилася в 2,5 рази³.

Порядок розподілу і видачі путівок працівникам підприємств і їх сім'ям регламентується спеціальною Інструкцією, затвердженою Постановою правління Фонду соціального страхування України від 02.06.2005 року № 55. Інструкція встановлює загальні правила планування й розподілу путівок на санаторно-курортне лікування й відпочинок. Знання і дотримання цих правил є обов'язковим для працівників регіональних дирекцій і профспілкових організацій, оскільки на

---

¹ Одесские известия. — 2001. — № 49.

² «Слово». — 2005. — № 2.

³ Урядовий кур'єр. — 2002. — № 112; 2002. — № 126; 2003. — № 73.

них покладений обов'язок забезпеченням працівників, які потребують санаторно-курортного лікування.

Практика показує, що планування, розподіл путівок працівникам в оздоровчі заклади — справа не така проста. Вона вирішується через галузеві комітети й регіональні відділення Фонду соціального страхування знизу доверху у профспілкових організаціях і затверджується правлінням Фонду. Але при цьому варто мати на увазі, що на цьому шляху діє ряд законодавчих актів про пільгове забезпечення путівками. Так, непрацюючі інваліди Великої Вітчизняної війни забезпечуються путівками на санаторно-курортне лікування за рахунок Державного бюджету за місцем одержання пенсії, що працюють — за місцем роботи.

Забезпечення непрацюючих інвалідів війни санаторно-курортними путівками за місцем їх колишньої роботи, на жаль, чинним законодавством не передбачено, хоча вони й не позбавлені такої можливості.

Порядок забезпечення громадян, які не працюють і одержують пенсії в органах пенсійного фонду, регламентується Інструкцією про порядок обліку, зберігання, розподілу і видачі путівок у санаторно-курортні й лікувально-оздоровчі установи в органах праці й соціального захисту населення України, затвердженою наказом Міністерства праці та соціальної політики від 25 грудня 1997 р. № 42¹.

Відповідно до Інструкції, путівки в санаторії, пансіонати й будинки відпочинку видаються інвалідам і пенсіонерам відповідно до встановленої черги й у міру надходження путівок, відповідно до медичних рекомендацій і з урахуванням пільг, встановлених законодавством для окремих категорій осіб.

Розподіл путівок на санаторно-курортне лікування в здравниці для працюючих проводиться галузевими обкомами, радами профспілок, дирекцією регіонального відділення Фонду соціального страхування. У плані розподілу вказується загальна кількість путівок, що виділяються відповідному галузевому обкому і раді профспілок, а також профіль лікування, період року, ціна та інші відомості.

Після одержання з регіонального відділення фонду соціального страхування відомостей про виділення путівок на

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2004. — № 42.

майбутній рік галузевий комітет профспілки планує й розподіляє путівки районним комітетам і профспілковим об'єднанням підприємств, установ і організацій. План розподілу путівок затверджується президією обкому профспілки.

Розподіл путівок профспілковим організаціям здійснюється залежно від суми запланованих коштів у бюджеті Фонду соціального страхування. Бюджет Фонду затверджується щорічно.

У планах, доведених до профспілкових організацій, указується кількість путівок, виділених у санаторії й будинки відпочинку. При складанні планів враховуються думка профспілкових організацій, їхні заявки на путівки.

Крім того, при розподілі путівок за періодами року приймається до уваги специфіка роботи трудових колективів (навчальних закладів, підприємств сільського господарства й ін.). На рівні обкомів і рад профспілок створюється однопроцентний резерв путівок.

Одержавши від галузевого комітету або ради профспілки пропозиції про виділення путівок на санаторно-курортне лікування й відпочинок, комісія із соціального страхування, а там, де її немає — профспілковий комітет підприємства, установи, організації визначають працівників, які потребують санаторно-курортного лікування, для надання їм путівок. Облік таких осіб ведеться в спеціальному журналі профспілкового комітету.

Підставою для розгляду питання про видачу путівки є заява працівника й прикладена до нього медична довідка про рекомендації санаторно-курортного лікування. Її можна одержати в лікарні або поліклініці за місцем проживання або роботи, де хворий спостерігається або є на обліку. Довідка має попередній характер і видається хворому для подання в профспілковий комітет за місцем основної роботи для одержання путівки. Термін дії довідки — 2 міс.

Після одержання путівки необхідно звернутися в лікувальну установу, що видала довідку, за санаторно-курортною картою. Це робиться до початку дії путівки. Санаторно-курортні установи не приймають хворих на лікування без санаторної карти. У санаторно-курортній карті вказуються назва санаторію (курорту), номер путівки, строки лікування за путівкою, а також дані діагностичних досліджень і консультант фахівців.

Питання надання працівникам путівок повинні розглядатися колегіально комісією з соціального страхування; пропозиції комісії затверджуються профспілковим комітетом підприємства, установи, організації. А там, де комісії із соціального страхування не створені, путівки видаються за рішенням профспілкового комітету. Видача путівок за особовим наказом голови або інших членів профкому нормативними актами не допускається. Рішення про видачу путівок повинно бути гласним. Відомості про надходження путівок і список осіб, що отримують їх, рекомендується вивішувати на дошці оголошень для відома працівників підприємства.

При рішенні питання про надання працівникові путівки профспілковий комітет повинен керуватися не тільки діючими нормативними актами, але й принципом соціальної справедливості. За рахунок коштів соціального страхування одній особі може бути видано на лікування й відпочинок не більше однієї путівки на рік.

Із загального числа санаторних путівок, одержуваних профспілковим комітетом, частина з них може бути видана за рішенням профкому безкоштовно, за повну вартість або зі стягненням їх вартості в розмірі 10, 30, 50 відсотків. Путівки в першу чергу повинні видаватися працюючим інвалідам і учасникам війни, воїнам-афганцям, багатодітним і малозабезпеченим особам, що терміново потребують лікування.

Путівка в санаторій повинна видаватися працівникові заповненою, тобто в ній повинні бути зазначені: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи і посада особи, що направляється на лікування, а також найменування профспілкового комітету, що видав путівку. Підписується путівка головою профспілкового комітету й скріплюється печаткою. Видача незаповненої путівки забороняється. Путівка видається на руки не пізніше чим за 20 днів до від'їзду на лікування й відпочинок.

Якщо путівка підлягає оплаті, то одержувач її повинен внести гроші в касу підприємства. Бухгалтерія підприємства оформляє оплату путівки прибутковим ордером і видає одержувачеві путівки квитанцію про оплату грошей. Одержавши таку квитанцію, працівник здає її в профспілковий комітет, щоб одержати путівку. Без пред'явлення квитанції

про сплату грошей путівка не видається. Квитанції про оплату путівок разом з іншими документами про видачу путівок зберігаються в профспілковому комітеті підприємства.

Після повернення із санаторію працівник зобов'язаний повернути в профком підприємства «Зворотний талон до путівки» і відвідати дільничного лікаря для огляду й оцінки ефективності санаторного лікування.

Але далеко не скрізь дотримуються правила видачі путівок. На практиці мають місце факти, коли путівки видаються в обхід комісії із соціального страхування, за особистим наказом голови профкому, не дотримується черговість надання путівок. Іноді путівки видаються не за профілем лікування, без медичної довідки, з порушенням строку виїзду на лікування (так звані «палаючі» путівки).

На профспілкові комітети покладені контроль і відповідальність за організацію санаторно-курортного обслуговування та відпочинок працівників підприємств і членів їх сімей. Вони ведуть облік путівок і відповідають за правильний їхній розподіл та використання. Путівки і вся фінансово-розрахункова документація за їх використанням зберігаються в порядку, встановленому для зберігання грошових документів.

У профспілковому комітеті повинна вестись книга обліку надходження й видачі путівок. Профком складає письмовий звіт про використання путівок і звітує на зборах трудового колективу про використання путівок у санаторії й будинки відпочинку.

Контроль за правильним використанням путівок здійснюють ревізійні комісії профспілкових органів. У ході перевірки ревізійні комісії виявляють: повноту обліку путівок у книзі обліку; правильність видачі путівок; своєчасність видачі путівок працівнику, повноту надходження часткової плати за путівки, а також чи відповідають дані, наведені у звіті про використання путівок, фактичним даним обліку путівок за документами профспілкового комітету.

Акти перевірок (ревізій) обов'язково розглядаються на засіданні профкому, за результатами ревізій приймаються заходи, спрямовані на усунення недоліків.

Але в санаторно-курортному лікуванні є проблеми, які турбують профспілки. У проекті Державного бюджету на

2007 рік передбачається, що путівки за рахунок коштів Фонду соціального страхування будуть надаватися з частковою оплатою застрахованою особою у розмірі від 10 до 50 відсотків вартості путівки, враховуючи розмір заробітної плати (доходу) відповідно до прожиткового мінімуму. Більшості застрахованих осіб доведеться сплачувати 50 відсотків вартості путівки. А це може призвести до погіршення забезпечення санаторно-курортним лікуванням через обмежені фінансові можливості людей. Розмір заробітної плати і прожитковий мінімум невисокі, а вартість путівки в двомісному номері санаторію становить майже 1900 грн, для дитини в супроводі дорослого — 3500 грн. Тож не всі зможуть скористатися путівками до санаторію¹.

Формування Фонду соціального страхування

Розмір (тарифи) і строки сплати страхових зборів регламентуються Законом України «про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» від 11 січня 2001 р.². Встановлено, що використовуючі працю найманих робітників, повинні сплачувати до Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, страховий внесок у розмірі 1,5 % від фонду оплати праці. Особи найманої праці, зарплата яких нижче прожиткового мінімуму, сплачують внесок у розмірі 0,5 % від суми зарплати, а наймані робітники, чия зарплата вище прожиткового мінімуму, вносять 1,0 % від суми зарплати³.

Визначення розміру збору на страхування встановлюється з таким розрахунком, щоб забезпечувати: виплату й надання соціальних послуг застрахованим особам, передбачені законодавством; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; покриття витрат страховика, пов'язаних зі здійсненням соціального страхування; створення резерву необхідних коштів.

Кошти, що надходять до фонду, враховуються в централизованому порядку, а їх обсяг залежить від величини фактичних витрат на оплату праці. Наприклад, якщо місячний

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2006. — № 208.

² Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 11. — Ст. 47; 2002. — № 17. — Ст. 124, № 30. — Ст. 210.

³ Бюджет Фонду соціального страхування на 2005 рік // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 9. (В 2007 році внесені зміни).

фонд оплати праці підприємства становить 100 тис. грн, то при нормі 2,9 % страхового збору сума внесків до фонду складе 2 900 грн. ($100\,000 \times 0,29 : 100$).

Таким чином, між величиною страхових зборів і обсягом витрат на оплату праці існує пряма залежність: ріст обсягу коштів на оплату праці спричиняє відповідному збільшенню відрахувань до Фонду соціального страхування. Однак дані статистики свідчать, що суб'єкти господарської діяльності не завжди повністю й вчасно сплачують внески. Це пояснюється порушенням фінансової дисципліни, а також більшим числом працівників, зайнятих у тіньовій економіці, які таким шляхом обходять закон про сплату страхових зборів.

Кошти, перераховані до Фонду соціального страхування, становлять власність держави й акумулюються на спеціальних рахунках, відкритих в установах банків відділеннями Фонду.

Право володіння, користування й розпорядження коштами соціального страхування належить Фонду. Характерною рисою Фонду є те, що його кошти не можуть бути розподілені в рівних частках між страхувальниками в процесі їх використання, тому що частка кожного страхувальника заздалегідь не визначена.

Сума страхових зборів за місяць, рік, визначається суб'єктом господарської діяльності самостійно на підставі даних бухгалтерського звіту про фактичні витрати на оплату праці працівників за попередній рік. Загальна планова сума відрахувань вказується в річному кошторисі, проект якого розробляється суб'єктом господарської діяльності за участю профспілкового комітету, а в масштабі регіону, країни — відповідними виконавчими дирекціями й правлінням Фонду соціального страхування.

Складання кошторису є обов'язковим для всіх органів управління Фондом соціального страхування знизу доверху. Затверджений кошторис (бюджет) є основою організаційно-фінансової діяльності виконавчої дирекції фонду і профспілкової організації у сфері соціального страхування. Однак дотримання правил розробки кошторису є лише частиною розглянутого питання. Головне ж — забезпечити виконання власних кошторисів (бюджету) соціального страхування.

На практиці ще чимало випадків порушення строків сплати страхових зборів, ненарахувань на окремі види винагород працівників, несплати збору за окремих працівників, що підлягають обов'язковому соціальному страхуванню, тоді як своєчасність і повнота сплати страхових внесків становлять один із важливих обов'язків страхувальників. Невиконання її веде до порушення балансу прибутків і видатків у бюджеті соціального страхування, знижує можливість здійснення заходів щодо соціального страхування.

До порушників законодавства про сплату страхових внесків можуть застосовуватися різні санкції: неприйняття до заліку необґрунтованих витрат, пеня за прострочку платежів, списання заборгованості страхових внесків у безперечному порядку за рішенням органів виконавчої дирекції. Практика показує, що органи управління соціальним страхуванням досить часто вдаються до таких методів ліквідації заборгованості страхувальників. Хоч, звичайно, застосування, наприклад, безперечного порядку стягнення страхових внесків із суб'єктів господарської діяльності — захід змушений, але досить ефективний, тому що дозволяє забезпечити повне і своєчасне надходження коштів до Фонду соціального страхування.

Безперечний порядок стягнення страхових платежів застосовується не тільки при порушенні строків сплати зборів, але й у випадку штучного (необережного або навмисного) зменшення загальної суми страхових зборів. Причини тут різні. Суб'єкти господарської діяльності іноді занижують розмір фактичних витрат на оплату праці, не включають у нього окремі виплати, додаткову оплату, премії й заохочення, натуральну оплату, а також інші види виплат.

Суми заборгованості за страхувальниками досить значні. Статистика свідчить, що вони становлять 20 % річного бюджету Фонду соціального страхування.

Фонд соціального страхування виступає як гарант матеріального забезпечення й надання різних видів соціальних послуг працівникам підприємств. Він має суворо цільове призначення. Органи управління Фондом не можуть витрачати кошти на інші цілі, крім тих, для яких Фонд створений, і використати його кошти на цілі, не пов'язані з іншою діяльністю.

Кошти Фонду можна витрачати тільки відповідно до затвердженого кошторису на підставі рішень органів управлін-

ня Фондом соціального страхування. Правом прийняття рішень про витрату коштів з Фонду соціального страхування наділені центральна і регіональні дирекції Фонду й відповідні профспілкові органи.

Однак рішення органів управління соціальним страхуванням про витрату коштів можуть бути і правомірними, і протиправними. Хто повинен нести матеріальну відповідальність, якщо виплата зроблена на основі неправомірної дії органу управління соціальним страхуванням?

У юридичній літературі, та й на практиці, висловлюється думка, що переоплати, допущені з вини органів соціального страхування, не повинні стягуватися за рахунок страхувальника. За це повинні нести матеріальну відповідальність ті посадові особи, які в результаті халатного відношення допустили переоплати, необґрунтовані витрати страхових коштів. Але й страхувальники, що неправомірно витрачали кошти державного соціального страхування, повинні внести до Фонду додаткові суми, крім тих, які вони витрачали з Фонду соціального страхування для своїх працівників. Інакше кажучи, суми витрат, зроблені з порушенням установлених правил, не підлягають заліку в рахунок страхових внесків.

Велике значення для правильного використання коштів Фонду соціального страхування мають добре організовані облік і звітність, тобто контроль за дотриманням фінансової дисципліни й оперативне реагування на порушення законодавства.

Облік і звітність витрат страхових коштів ведуть усі органи управління Фондом соціального страхування. В облікових документах повинні бути відображені дані про суми нарахованих внесків й інших платежів до Фонду соціального страхування, витрати за статтями, число оплачених днів тимчасової непрацездатності, кількість путівок, виданих за рахунок коштів Фонду соціального страхування, витрати на оздоровлення дітей працівників підприємств на базах відпочинку, на виплату одноразових допомог, на народження дітей, на поховання.

Важливим статистичним документом є Звіт за встановленою формою щодо внесків до Фонду соціального страхування. Він складається суб'єктом господарської діяльності разом із профспілковим комітетом і надається у відповідне

регіональне відділення виконавчої дирекції та галузеву профспілку.

Істотну роль у забезпеченні законності використання страхових коштів грає контрольно-ревізійна діяльність відділів виконавчої дирекції Фонду соціального страхування. Головне завдання контролю і ревізії: глибока й всебічна перевірка дотримання суб'єктами господарської діяльності діючих нормативних актів, що регулюють порядок формування й використання Фонду соціального страхування, встановлення законності й доцільності фінансових операцій і дій посадових осіб підприємства, виявлення випадків неправильної витрати коштів, вживання заходів до усунення виявлених недоліків.

Перевірці повинні піддаватися бухгалтерські документи про фактичні витрати на оплату праці працівників і нарахований внесків на соціальне страхування, платіжні доручення про перерахування підприємством або уповноваженим ним органом у встановлений термін страхових внесків на поточний рахунок дирекції Фонду у відповідному відділенні банку. При цьому встановлюють також правильність визначення суми страхових зборів, виявляють випадки її приховання у звітах, а також наявність заборгованості з внесків.

Результати перевірки (ревізії) фіксуються в акті і, як правило, розглядаються на засіданнях правління Фонду й президії галузевого комітету профспілки.

ГАРАНТІЇ ТА ПІЛЬГИ В СИСТЕМІ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ, ПРАЦІ, ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ТА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

14.1. Загальна характеристика правового статусу та соціальної захищеності ветеранів війни, праці, військової служби і органів внутрішніх справ¹

Проблема правового статусу ветеранів складна і багатоаспектна. Основу правового статусу ветеранів становлять конституційні права і свободи людини та громадянина. Обсяг прав і свобод, якими може користуватися в державі громадянин, а також коло обов'язків, покладених на нього, перебувають у прямій залежності від його правового положення, що служить передумовою інших елементів правового статусу громадянина.

Конституція України значно розширила й поглибила зміст правового статусу громадянина в соціальній сфері, уніфікувала поняття права громадян на соціальний захист, створила необхідні передумови для подальшого розвитку законодавства про соціальну захищеність громадян. Статус ветеранів зведений у ранг спеціальних законів. Він відрізняється деякими особливостями в порівнянні зі звичайним статусом громадян. Ці особливості виражаються в підставах визнання громадянина ветераном війни, праці або військової служби і засобів їх соціальної захищеності.

Соціальна захищеність громадянина, що має статус ветерана, являє собою систему норм права, державних пільг і гарантій, що забезпечують здійснення найважливіших прав і свобод, ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб людини.

Соціальна захищеність невіддільна від найважливішого морального чинника — справедливості.

Законодавство про соціальний захист — це низка спеціальних нормативних актів, що регулюють правовий статус ветеранів війни, праці і військової служби. Після проголошення державного суверенітету України практично створена нова

¹ Надалі для скорочення — «ветеранів».

національна нормативно-правова база із соціального захисту ветеранів війни, праці й військової служби. По цій проблемі прийняті такі Закони України: «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про пенсійне забезпечення»; «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»; «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей»; «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, деяких інших осіб»; «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту»; «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»; «Про статус ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ та їх соціальний захист.

Чинні закони про соціальний захист ветеранів гарантують їм рівні з усіма іншими громадянами можливості участі в трудовій діяльності. Відомо, наприклад, що настання пенсійного віку або встановлення однієї із груп інвалідності не є причиною, що могла б перешкоджати продовжувати трудову діяльність. Навпаки, законодавство стимулює трудову діяльність осіб з обмеженою працездатністю шляхом виплати їм повної пенсії незалежно від одержуваної пенсіонером винагороди (доходів) за свою працю.

У всіх регіонах України є комплексні програми щодо професійної реабілітації інвалідів, що зберегли працездатність і бажають працювати, створена спеціальна система трудового влаштування, встановлені нормативи робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів на підприємствах усіх форм власності.

Створюючи умови для трудової діяльності громадян з обмеженою працездатністю, держава бере під свій захист людей, що мають проблеми з працевлаштування і забезпечує їм можливість реалізації права на працю, вибору професії й роду занять через державну службу зайнятості. Однак, продовжувати роботу або піти на відпочинок, людина вирішує сама.

У законодавстві не передбачено ніяких обмежень права на працю громадян (ветеранів, інвалідів) через державну службу зайнятості. Це означає, що працюючі ветерани, інваліди можуть одночасно знаходитись у двох видах пра-

вовідносин: трудових і пенсійних. Більше того, «вихід» на пенсію допускає одержання додаткових соціальних пільг і переваг, а вони залежать від категорії ветеранів і їхнього правового статусу.

Законодавство про соціальний захист виділяє три категорії ветеранів: війни, праці і військової служби.

Ветеранами війни законодавець визнає осіб, що приймали участь у захисті Батьківщини або в бойових діях на території інших держав. До таких осіб — відносяться: учасники бойових дій, інваліди війни, учасники війни. За наявними даними таких людей в Україні близько 3,9 млн чоловік¹.

До учасників бойових дій відносяться насамперед військовослужбовці, які брали участь у виконанні бойових завдань при захисті Батьківщини в складі військових підрозділів, об'єднань усіх видів і родів Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах, підпіллі, інших формуваннях як у військовий, так і в мирний час².

Коло осіб, які вважаються учасниками бойових дій, визначено ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантіях соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. (з наступними змінами й доповненнями).

За наявними даними, в Україні налічується понад 418 тис. учасників бойових дій.

До інвалідів війни відносяться особи із числа військовослужбовців діючої армії і флоту, партизанів, підпільників, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, отриманих при захисті Батьківщини, виконанні обов'язків військової служби (службових обов'язків) або пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і об'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, у районах бойових дій на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз і аеродромів у період Громадянської і Великої Вітчизняної війн, або за участю в бойових діях у мирний час.

---

¹ Соціальний захист. — 2005. — № 5 — С. 4.

² Перелік підрозділів, що входили до складу діючої армії та інших формувань, визначені Кабінетом Міністрів України.

До числа інших інвалідів, прирівняних до інвалідів війни, відносяться:

військовослужбовці, особи вільнонайманого складу, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, отриманих при захисті Батьківщини, виконанні обов'язків військової служби, пов'язаних з перебуванням на фронті в інші, крім Великої Вітчизняної війни, періоди; що брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, участь у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, іншими зараженнями ядерними матеріалами; особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ і Комітету державної безпеки колишнього Союзу РСР, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України й інших військових формувань, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, отриманих під час виконання службових обов'язків, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, участі у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, іншим ураженням ядерними матеріалами;

малолітні (яким не виповнилось 14 років) в'язні фашистських, концтаборів та інших місць примусового утримання, визнані інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва або з інших причин;

особи, що стали інвалідами внаслідок поранень й інших ушкоджень здоров'я, отриманих у районах бойових дій у період Великої Вітчизняної війни і від вибухових речовин, боеприпасів та військового озброєння в післявоєнний період, а також при виконанні робіт, пов'язаних з розмінуванням боеприпасів часів Великої Вітчизняної війни, незалежно від часу їх виконання;

особи, що стали інвалідами внаслідок бойових дій у період Громадянської і Великої Вітчизняної війн або особи, що стали інвалідами із зазначених причин у неповнолітньому віці у воєнні та післявоєнні роки;

військовослужбовці, особи вільнонайманого складу, а також колишні бійці винищувальних батальйонів і загонів захисту народу, інші особи, що приймали особисту участь у бойових операціях з ліквідації диверсійно-терористичних груп й інших незаконних формувань на території колиш-

нього Союзу РСР та особи, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, отриманих під час виконання службових обов'язків у цих батальйонах, взводах і загонах у період з 22 червня 1941 року по 31 грудня 1954 року;

учасники бойових дій на території інших держав, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних із перебуванням у цих державах, інші категорії, визнані законодавством України.

Загальне число інвалідів війни в Україні, за повідомленнями періодичної преси, становить понад 300 тис. чол.¹, а всього інвалідів в Україні майже 3 млн чол.

Ще одна категорія ветеранів війни — учасники війни. Учасниками війни визнаються як військовослужбовці, що проходили військову службу в період війни в Збройних Силах колишнього СРСР, так і трудівники тилу, а також інші особи, передбачені законодавством про ветеранів війни. Коло осіб, що відносяться до учасників війни, наводиться в ст. 9 Закону України від 22 жовтня 1993 р. Таких осіб в Україні, як свідчить статистика, більше 2 млн чоловік². Хоча їх, звичайно, більше. Справа в тому, що встановити статус учасника війни, особливо трудівникам тилу, часом важко. У багатьох із них, у зв'язку з віддаленістю подій війни, не збереглися підтверджувальні документи. У зв'язку із цим прийнятий ряд нормативно-правових актів, що регулюють ці питання.

Так, Кабінет Міністрів України 26 квітня 1996 р. прийняв спеціальну постанову «Про комісії з розгляду питань, пов'язаних із установленням статусу учасника війни»³.

Міністерство соціального захисту населення України затвердило Типове положення про комісії⁴. Відповідно до цього Положення створені комісії у всіх районах, областях і зацікавлених відомствах: при військкоматах, у МВС, обласних Службах безпеки й інших державних органах.

Комісія, на підставі наявних документів, встановлює статус учасника війни осіб, які народилися до 31 грудня 1932 року включно і з поважних причин не можуть надати

¹ Соціальний захист. — 2005. — № 5. — С. 4.

² Там же.

³ СП України. — 1996. — № 15. — Ст. 142.

⁴ Соціальний захист. — 1996. — № 2. — С. 46.

достатніх доказів, що підтверджують факт роботи в період Великої Вітчизняної війни і війни з імперіалістичною Японією в 1941—1945 рр. При цьому варто мати на увазі, що тим, хто народився після 31 грудня 1932 року, статус учасника війни встановлюється тільки на підставі документів і інших незаперечних доказів. Показання свідків у розрахунок не приймаються.

Доказом трудової діяльності в роки війни можуть бути різні документи й відомості довідково-інформаційного характеру, а також державні нагороди (ордена й медалі), отримані за трудову доблесть у роки війни. Перелік нагород, які можуть бути доказом, встановлений законодавством (їх більше 20 видів).

Правовий статус учасника війни встановлюється районними (міськими) комісіями, що функціонують при органах праці і соціального захисту населення за місцем проживання, а статус учасника бойових дій — спеціальними комісіями при військкоматах. Вони ж видають і відповідні документи: «Посвідчення учасника війни» або «Посвідчення учасника бойових дій».

Статус ветеранів праці регламентується Законом України «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці й інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. (з наступними змінами й доповненнями)¹. *Ветеранами праці визнаються громадяни*, які сумлінно працювали в народному господарстві, державних установах, організаціях і об'єднаннях, мають трудовий стаж (35 років — жінки й 40 років — чоловіки) і вийшли на пенсію. Крім того, до ветеранів праці відносяться працівники, яким призначені пенсії на пільгових умовах у зв'язку з роботою на особливо шкідливих і особливо важких виробництвах згідно Списків № 1 і № 2, при наявності, відповідно, загального трудового стажу — за першим Списком: у жінок — 25 років і в чоловіків — 30 років, а за другим Списком: у жінок — 30 років і в чоловіків — 35 років. До ветеранів праці відносяться також інваліди I і II груп, що одержують пенсії по інвалідності, якщо вони мають загальний трудовий стаж не менше 15 років, усі інші пенсіонери, нагороджені медаллю «Ветеран праці» за законодавством колишнього Союзу РСР.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 4. — Ст. 18; 1995. — № 45. — Ст. 339; 1996. — № 3. — Ст. 11; 1997. — № 8. — Ст. 62.

До ветеранів праці прирівнюється статус громадян похилого віку. Особами похилого віку визнаються чоловіки у віці 60 років, жінки — 55 років і більше, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше півтора роки. Статус цієї категорії громадян встановлений тим же законом, що і ветеранів праці.

Ще одна категорія громадян, що має свій особливий статус, — це ветерани військової служби. Ветеранами військової служби визнаються громадяни України, що бездоганно прослужили на військовій службі 25 і більше років у календарному вирахуванні і звільнені в запас або у відставку відповідно до законодавства України або колишнього Союзу РСР, а також інваліди I і II груп, інвалідність яких наступила внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних з виконанням обов'язків військової служби¹.

14.2. Види і порядок надання соціальних пільг ветеранам війни і праці, військової служби та органів внутрішніх справ

Поняття пільг у юридичній і економічній літературі визначається як надання кому-небудь переваг, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків (наприклад, податкові пільги, пенсійні пільги й ін.) або полегшення умов їхнього виконання. Звичайно пільги зв'язують із особливими правами й перевагами, надаваними тим або іншим категоріям громадян у випадках, передбачених законодавством.

Актуальність питання визначається широким і загостреним суспільним інтересом, що проявляється у цей час до проблеми пільг як форми реалізації принципів соціальної справедливості.

Ряд причин, що визначають необхідність існування пільг, пов'язаний з наявністю особливих заслуг перед державою, і пільги повинні підкреслювати суспільне визнання цих заслуг. Пільги дозволяють у певній мірі вирішувати

---

¹ Закон України «Про статус ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ та їх соціальний захист» // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — №№ 40-41. — Ст. 249; 2001. — № 24. — Ст. 127.

соціальні завдання (соціальні пільги). Вони призначені для окремих соціальних груп, які мають потребу у додатковому соціальному захисті.

Пільги мають якість споживчої вартості, хоча надаються вони споживачеві безоплатно. Однак з економічної точки зору пільги не є безкоштовними для держави, тому що становлять значну частину витрат на соціальне обслуговування ветеранів війни, праці і військової служби. Характерною рисою пільг є те, що вони, як правило, не створюють самостійної організаційної форми. Вони як би накладаються на існуючі, наприклад, на пенсію і тісно з нею зв'язані. Пільги є складовою частиною більш широкої системи соціального захисту ветеранів війни, праці і військової служби.

Право на пільги, як і право на основний вид соціального забезпечення — пенсію, встановлюється законодавством, а обсяг пільг залежить від категорії ветеранів. Пільги надаються тільки на підставі Закону й у суворо визначених випадках. Ніхто не може користуватися незаконними пільгами. Установлені пільги не підлягають розширеному тлумаченню ні щодо кола осіб, ні щодо їх видів. Найбільший обсяг соціальних пільг передбачений для інвалідів війни.

Що представляють із себе пільги інвалідам війни і в яких формах вони надаються?

Перші нормативно-правові акти, що встановили певні види пільг і переваг активним учасникам війни, з'явилися ще до закінчення війни. Поступово система пільг, спрямованих на поліпшення положення даної категорії інвалідів, розширювалася. Особливо багато рішень із цього питання було прийнято в колишньому Союзі РСР наприкінці 60-х і в 70-і роки.

Однак в Україні ці рішення зараз не діють. Право на пільги інвалідів війни і порядок їх надання зведені в ранг законів, встановлене законом право на пільги й переваги для інвалідів нерозривно пов'язане з фактом інвалідності, а обсяг надаваних пільг — із групою інвалідності. При визначенні групи інвалідності встановлюється і її причина, від якої залежить право інваліда на соціальний захист — на пенсію, її розмір, а також на пільги.

Документом, що засвідчує право інваліда на пільги і переваги, є посвідчення встановленої компетентними органами форми. До 1975 року право інвалідів війни й інших

прирівняних до них інвалідів на пільги підтверджувалося різними документами. Множинність документів створювала певні незручності й ускладнення як для самих інвалідів, так і для організацій, що надавали пільги й переваги.

Усі види пільг, встановлені законодавством для інвалідів війни, можна розподілити на декілька груп: пенсійні пільги; пільги на протезування і забезпечення спеціальними засобами пересування; пільги по праці і працевлаштуванню; пільги з медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування, забезпечення допомоги з тимчасової непрацездатності; житлово-комунальні пільги; пільги на податки і збори; пільги на проїзд транспортом.

Пенсійні пільги можуть надаватися інвалідам у формі підвищення розмірів пенсій¹, а ті з них, які досягли пенсійного віку і мають певний стаж роботи, можуть перейти з пенсії по інвалідності на пенсію за віком й одержувати пенсію по інвалідності в мінімальному розмірі, як надбавку до пенсії за віком². При призначенні пенсії за віком інвалідам війни (і прирівняним до них за пенсійним забезпеченням особам) передбачене зниження віку на п'ять років³, включення в стаж роботи в потрібному розмірі часу перебування на фронті.

Досить часто пільги інвалідам війни надаються у формі позачергового безкоштовного зубопротезування, забезпечення їх іншими протезами й протезно-ортопедичними виробами.

Протезування — забезпечення інвалідів спеціальними засобами, які частково, а іноді й повністю компенсують втрачені внаслідок поранення, контузії або захворювання функцій організму. Воно дозволяє багатьом інвалідам не тільки самостійно, без сторонньої допомоги, обслуговувати себе в побуті, але і повернутися до посильної праці.

Забезпечення інвалідів війни майже всіма видами протезно-ортопедичних виробів, спеціальними засобами пересування здійснюється органами праці та соціального захисту населення. Різні види протезів, апаратів видаються інвалідам установами органів охорони здоров'я.

---

¹ Це питання вже розглядалося в розділі підручника «Пенсії по інвалідності».

² Ст. 6 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

³ Ст. 16 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Інваліди війни повністю звільняються від оплати вартості майже всіх видів протезно-ортопедичних і спеціальних засобів пересування. Спеціальні засоби пересування надаються інвалідам у безкоштовне особисте користування.

Одним із видів пільг є пільги по праці і працевлаштуванню інвалідів. У цілому ці пільги пов'язані з правом громадян на працю. Однак у цьому випадку питання про надання роботи вирішується, виходячи зі стану здоров'я інваліда й збереження здібності до праці. Працевлаштування інвалідів — це одна із форм соціально-трудової реабілітації інвалідів. Вона не тільки повертає їх до праці й поліпшує матеріальне становище, але й дає глибоке моральне задоволення від того, що вони є повноправними громадянами суспільства.

До пільг такого характеру належить позачергове працевлаштування інвалідів за фахом відповідно до підготовки й висновку медико-соціальної експертизи, переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва й праці, а також на працевлаштування у випадку ліквідації підприємства, установи, організації.

Трудове законодавство передбачає для працюючих інвалідів низку переваг. Зокрема, інваліди війни звільнені від випробувального часу при наймі на роботу. Вони не можуть бути залучені до роботи у вихідні дні та нічний час без їх згоди.

Для інвалідів війни може бути встановлений скорочений режим праці з неповним робочим днем і оплатою за фактично пророблені часи. Вони можуть працювати вдома (надомна праця). Інвалідам війни надається можливість використати чергову щорічну відпустку в зручний для них час, а також одержати додаткову відпустку без збереження заробітної плати строком до двох тижнів у рік.

Працевлаштування, професійно-технічне навчання і перекваліфікація інвалідів — це справа органів праці та соціального захисту населення і регіональних відділень Фонду України соціального захисту інвалідів. Вони ведуть облік інвалідів, що потребують працевлаштування, видають направлення на роботу, а тих, хто не має професії або потребують за станом здоров'я перекваліфікації, направляють на навчання.

Пільги по медичному обслуговуванню, санаторно-курортному лікуванню і забезпеченню допомоги з тимчасової непрацездатності. Це досить витратний комплекс соціальних пільг.

У законі про статус ветеранів війни встановлюється кілька видів медичного обслуговування інвалідів війни: безкоштовне одержання ліків по рецептах лікарів; позачергове обслуговування амбулаторно-клінічними установами, а також позачергова госпіталізація; щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних фахівців; позачергове влаштування в установи соціального захисту, а також обслуговування службами соціального захисту вдома.

Для стаціонарного лікування інвалідів утворені госпіталі інвалідів війни. Ліквідація госпіталів для інвалідів війни не допускається без узгодження з Кабінетом Міністрів України.

Однією з форм медичного обслуговування інвалідів війни є санаторно-курортне лікування. Законодавством передбачено, що інваліди війни I—II груп один раз у два роки забезпечуються безкоштовно в позачерговому порядку санаторно-курортним лікуванням. Порядок забезпечення: працюючі інваліди війни забезпечуються за місцем роботи путівками в санаторії, профілакторії і будинки відпочинку. Непрацюючим інвалідам надаються путівки на санаторно-курортне лікування відповідно органами праці та соціального захисту населення, Міністерством оборони, Міністерством внутрішніх справ, Службою безпеки, Державним комітетом зі справи охорони державного кордону України й інших органів за місцем перебування на обліку.

Інвалідам війни I—III груп (як працюючим, так і непрацюючим), за їх бажанням, замість путівки в санаторій або будинок відпочинку видається один раз у два роки грошова компенсація в розмірах для I—II груп середньої вартості путівки, а інвалідам III групи — 75 %.

Видачею путівок у санаторії інвалідам війни із числа кадрових військових безпосередньо займаються військкомати та районні управління соціального захисту за місцем проживання інваліда. Військкомати видають санаторні путівки пенсіонерам, що одержують пенсії від Міністерства оборони України, а органи соціального захисту — непрацюючим

інвалідам війни, що знаходяться в них на обліку. Органи охорони здоров'я забезпечують путівками інвалідів, що перебувають у них на стаціонарному лікуванні в спеціалізованих госпіталях, клініках, інститутах, у протитуберкульозних диспансерах.

Однак задовольнити сьогодні санаторними путівками всіх, хто потребує лікування, інвалідів війни просто неможливо. В органах праці та соціального захисту населення України на обліку для санаторно-курортного лікування знаходяться багато тисяч учасників і інвалідів війни, праці та інвалідів з дитинства.

Щоб вирішити проблему пільгового медичного обслуговування і санаторно-курортного лікування ветеранів, необхідні великі кошти, а їх сьогодні бракує. Взаємодіючи з управліннями праці та соціального захисту населення, органи державної виконавчої влади і місцевого самоврядування останнім часом стали активніше залучати для допомоги ветеранам додаткові бюджетні й позабюджетні кошти, шефську допомогу підприємств, благодійні фонди.

Одним із видів соціального захисту працюючих інвалідів війни є виплата допомоги з тимчасової непрацездатності. Допомога інвалідам війни видається в розмірі 100 відсотків заробітної плати незалежно від стажу роботи. Тривалість виплати допомоги встановлена до чотирьох місяців підряд або до п'яти місяців протягом календарного року.

Житлово-комунальні пільги інвалідам війни. Основним нормативним актом, що визначає право інвалідів війни на забезпечення житлом, є Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту» (зі змінами).

Закон встановлює не тільки право інвалідів війни на одержання житла, але встановлює строки, протягом яких вони повинні бути ним забезпечені (два роки з дня прийняття на квартирний облік, а інваліди I групи із числа учасників бойових дій на території інших країн — протягом року). Однак говорити сьогодні про дотримання терміну забезпечення інвалідів житлом за рахунок державних джерел навряд чи доцільно. Можливості держави обмежені.

Інвалідам війни надаються пільги по оплаті житлової площі й комунальних послуг. Вони користуються знижкою в розмірі 100 відсотків квартирної плати, а також плати за

опалення, газ, електроенергію, воду (включаючи гаряче водопостачання) у межах встановлених норм житлової площі і комунальних послуг. Обсяг цих послуг конкретизований у змінах Закону України від 4 липня 2002 року. Зміни Закону стосуються порядку зниження оплати за користування житлом і комунальними послугами. Розміри зниження залишаються колишніми: інвалідам війни — 100 %, учасникам бойових дій — 75 %, учасникам війни і особам, на яких поширюється чинність Закону — 50 %.

У новій редакції Закону зроблене уточнення, що означає зниження оплати за житло в «межах норм». Під нормою розуміється 21 кв. метр загальної площі житла на кожну людину, що постійно проживає в житловому приміщенні (будинку) і має право на зниження оплати, і додатково 10,5 кв. м на сім'ю.

Житлово-комунальні пільги надаються відповідними житлово-експлуатаційними організаціями, комунальними й іншими підприємствами, що надають послуги незалежно від того, у яких будинках проживають інваліди війни (місцевих органів самоврядування чи державних, комунальних або приватних підприємств, установ і організацій), тобто незалежно від виду житла чи форми власності на нього.

Інваліди війни I—II груп мають право на позачергову безкоштовну установку квартирних телефонів і позачергове користування всіма послугами зв'язку. Абонентна плата за користування квартирним телефоном встановлюється для них у розмірі 50 відсотків затверджених тарифів.

Пільги на податки і збори інвалідам війни. Пільги на податки займають важливе місце в системі пільг інвалідам війни. Обсяг таких пільг визначається податковим законодавством і нормативно-правовими актами про статус ветеранів війни. Відповідно до Закону України «Про прибутковий податок фізичних осіб» від 22.05.2003 р. № 880-IV¹, інваліди війни мають право на пільги по прибутковому податку. Вони звільняються з 1 січня 2007 р. від сплати податків залежно від розміру заробітної плати, що не перевищує 400 грн на місяць (виходячи із прожиткового мінімуму 525 грн).

Поріг пільг 740 грн. Якщо зарплата вище, пільга не застосовується.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 37. — Ст. 308.

Прибутковий податок не стягується з пенсій, які виплачуються інвалідам війни, незалежно від їхніх розмірів. Пенсії також не включаються в суму заробітку чи іншого доходу пенсіонера, що підлягає оподаткуванню. Крім того, інваліди війни звільняються від сплати земельного податку і податку з будівель, орендної плати за нежитлові приміщення, орендовані під гаражі для спеціальних засобів пересування (автомобілів, мотоколясок, велоколясок та ін.).

Пільги на податки і збори, як і інші види пільг, надаються інвалідам війни, виходячи з факту інвалідності, а не з виду одержуваної пенсії. Тому перехід інваліда війни на інший вид пенсії (наприклад, на пенсію за віком чи за вислугу років) не позбавляє його права на зазначені пільги.

Пільги інвалідам війни на проїзд у транспорті. Інвалідам війни надані пільги і переваги на проїзд майже на всіх видах міського пасажирського транспорту загального користування:

трамваях, тролейбусах, автобусах, автомобільним транспортом у сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення і автобусами приміських маршрутів у межах області за місцем проживання. Це право поширюється й на особу, що супроводжує інваліда I групи.

Суть цих пільг і переваг полягає в тому, що інваліди війни звільняються від оплати за проїзд транспортом. Крім того, інваліди користуються правом на позачергове придбання проїзних квитків і обслуговування іншими видами транспортних послуг. Обсяг пільг на проїзд залежить від виду транспорту, часу року і групи інвалідності. Так, право безплатного проїзду міським транспортом мають усі інваліди війни, а транспортом далекого прямування — лише інваліди I і II груп. Саме їм надається право безплатного проїзду один раз у рік (туди й назад) залізничним, водним, повітряним чи міжміським автомобільним транспортом, а особам, що супроводжують інваліда I групи (не більше одного супровідного), — 50-відсоткова знижка вартості проїзду один раз на рік (туди й назад) зазначеними видами транспорту.

Інвалідам війни й особам, що супроводжують у поїзді інвалідів I групи, надається право користування міжміським транспортом зазначених видів по пільговому тарифу в осінньо-

зимовий період, з 1 жовтня по 15 травня, з 50-відсотковою знижкою вартості проїзду.

Правом на проїзд за пільговим тарифом (з оплатою 50 % вартості проїзду) користуються інваліди війни I і II груп. Квитки за пільговим тарифом продаються інвалідам війни при пред'явленні «Посвідчення інваліда війни». Проїзд інвалідів за пільговим тарифом в осінньо-зимовий період не обмежений відстанню і надається в потягах і вагонах (каютах, салонах) всіх класів на маршрутах, що здійснюють регулярні пасажирські перевезення, за винятком транспорту туристичних маршрутів або спеціальних нерегулярних рейсів.

Пільги й переваги для учасників бойових дій. Характер і види пільг для учасників бойових дій і інвалідів війни по змісту практично ті самі, але обсяг їх різний і відрізняється від пільг інвалідів війни.

Вперше пільги учасникам бойових дій були встановлені в колишньому Союзі РСР у 1978 році. Вони надавалися тільки військовослужбовцям і особам вільнонайманого складу, що проходили службу у військових частинах, штабах і установах, що входили до складу діючої армії в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. і під час інших бойових операцій.

Основною умовою, що визначає право на пільги й переваги, є сам факт участі в бойових діях по захисту Батьківщини. Таким чином, поняття «Учасник бойових дій» значно ширше, ніж «Інвалід війни», а тому пільги і переваги для учасників бойових дій поширюються на більш широке коло осіб, у тому числі і на інвалідів війни.

Категорія «Учасник бойових дій» введена в законодавство України вже в наші часи, у 1993 році. І до них належать, як уже відзначалося, у першу чергу військовослужбовці, що служили в роки війни у частинах діючої армії.

Які ж пільги й переваги встановлені для учасників бойових дій?

Перелік видів пільг для ветеранів війни встановлений у ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни...». Для учасників бойових дій, як і для інвалідів війни, встановлені види пільг. Вони користуються правом на підвищення пенсії. Так, пенсія учасникам бойових дій збільшена в розмірі 150 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Крім пенсійних пільг учасникам бойових дій надаються пільги по податках і зборах. Працюючим ветеранам знижений розмір сплати прибуткового податку до рівня, встановленого інвалідам війни. Усі учасники бойових дій користуються пільгами безплатного проїзду на міському пасажирському транспорті, 75-відсотковою знижкою квартирної плати й комунальних послуг, а також плати за паливо, надаване населенню, що проживає в будинках, що не мають центрального опалення, безкоштовним медичним обслуговуванням і правом на щорічне санаторно-курортне лікування.

У законодавстві зроблено уточнення, що варто розуміти під нормою житла і комунальних послуг, які оплачуються в пільговому порядку: «Площа житла, на яку надається знижка, при розрахунках плати за опалення, становить 21 квадратний метр опалювальної площі на кожну людину, що постійно проживає в житловому приміщенні (будинку) і має право на знижку в оплаті, і додатково 10,5 квадратних метрів на сім'ю. Для сімей, що складаються тільки з непрацюючих осіб, надається 75-відсоткова знижка за користування газом для опалення житла на подвійний розмір нормативної опалювальної площі (42 квадратних метри на кожну особу, що має право на знижку і 21 квадратний метр на сім'ю)».

Установлено, що площа житла, на яку нараховується знижка в оплаті, передбачена законом, визначається в максимально можливому розмірі в межах загальної площі житлового приміщення (будинку), відповідно до норм користування (споживання), установлених законом, незалежно від наявності в складі сім'ї осіб, що не мають права на знижку плати. Якщо в складі сім'ї є особи, що мають право на знижку в оплаті в розмірі, меншому 75 (або 100) відсотків, спочатку обчислюється в максимально можливому розмірі 75-відсоткова (або 100-відсоткова) знижка в оплаті.

Пільги й переваги, надавані учасникам бойових дій, не обмежуються лише перерахованими. Їм також надаються пільги за користування послугами зв'язку, газом, електроенергією.

Пільги учасникам війни

Учасникам війни, нагородженим орденами і медалями колишнього Союзу РСР за самовіддану працю й бездоганну військову службу в тилу в роки війни, пенсії підвищують-

ся на 75 % мінімальної пенсії за віком, іншим учасникам війни — на 50 % мінімальної пенсії за віком.

Слід підкреслити, що система пільг учасників війни перебуває в стадії розвитку. Вона створена зовсім недавно, хоча контингент пільговиків становить досить велику частину ветеранів і складається з пенсіонерів старшого покоління, що вийшли вже давно на пенсію по старості. Це трудівники тилу, які працювали в роки війни на оборону країни.

Оцінюючи ефективність пільг, слід зазначити, що вони виконують дуже важливу функцію адресної соціальної допомоги однієї із самих малозабезпечених і шановних у суспільстві категорій населення.

У законодавстві про статус і пільги ветеранів війни виділене коло осіб, що мають особливі заслуги перед Батьківщиною. Такими особами вважаються Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, особи, нагороджені чотирма й більше медалями «За відвагу», а також Герої Соціалістичної Праці, відзначені цього звання в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років. Чисельність цих заслужених людей має досить стійку тенденцію до зменшення, причому випереджальну по темпах число всіх ветеранів війни і праці. (Сьогодні їх в Україні залишилося на обліку 240 чоловік¹.

Особи, що мають особливі заслуги, користуються значним обсягом пільг. Для цієї категорії громадян встановлений підвищений розмір пенсії. Вони мають право на надбавку до пенсії в розмірі 250 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Передбачено ряд пільг по безкоштовному лікуванню, користуванню медичними установами, госпіталізації, безкоштовному наданню путівок у санаторії і будинки відпочинку, звільненню від сплати деяких видів податків. Особливі заслуги перед Батьківщиною відзначаються не тільки зазначеними пільгами, але й поліпшенням житлових умов. Особам, що мають особливі заслуги, надається додаткова житлова площа до 20 кв. м.

Законодавством встановлено для осіб, що мають особливі заслуги, ритуал безкоштовного поховання з військовими почесностями померлого (загиблого Героя Радянського Союзу, повного кавалера ордена Слави, особи, нагородженої

---

¹ Соціальний захист. — 2005. — № 5. — С. 4.

чотирма медалями «За відвагу», Героя Соціалістичної Праці, спорудження на могилі померлого (загиблого), незалежно від часу смерті, пам'ятного надгробника, виплату дружині (чоловікові) і дітям у віці до 18 років у випадку смерті (загибелі) одноразової допомоги¹.

Пільги ветеранам праці і громадянам похилого віку. Законодавство України встановлює певний рівень гарантій, пільг і переваг для ветеранів праці і забезпечує їх реалізацію. Ветерани праці користуються всіма соціально-економічними й особистими правами і свободами, закріпленими в Конституції України. Дискримінація громадян похилого віку у сфері праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення забороняється, а посадові особи, що порушують ці гарантії, залучаються до відповідальності відповідно до діючого законодавства.

Законодавство про ветеранів праці спрямоване на формування у суспільстві гуманного, поважного відношення до ветеранів і забезпечення їх активного довголіття.

Які пільги мають ветерани праці і громадяни похилого віку? Серед пільг, наданих усім ветеранам праці, звичайно називається переважне право на медичне обслуговування й використання чергової відпустки в зручний для них час, звільнення від плати за землю і земельний податок, одержання позички для будівництва або придбання дачних будинків і благоустрою садових ділянок і інші.

Пільги передбачені і для громадян похилого віку. Вони мають право, при наявності загального трудового стажу, на достроковий вихід на пенсію, за півтора року до установленого законодавством віку, у тому числі на пільгових умовах. Одиноким особам, що потребують постійного стороннього догляду, надається допомога в розмірі, встановленому Законом України «Про пенсійне забезпечення». Якщо одинокий громадянин похилого віку має у власності житловий будинок, то він може бути повністю чи частково звільнений від сплати земельного податку або орендної плати за землю.

Законодавством передбачені для громадян похилого віку гарантії на медичну і соціальну допомогу вдома й у спеціальних установах, на опіку, піклування та ряд інших пільг.

---

¹ Ст. 16 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту».

Пільги ветеранам військової служби та ветеранам органів внутрішніх справ. Право на пільги для цієї категорії ветеранів встановлено Законом України «Про статус ветеранів військової служби та ветеранів органів внутрішніх справ і їх соціальний захист» від 24 березня 1998 року (зі змінами й доповненнями)¹. Цим Законом передбачено ряд пільг для військових пенсіонерів і пенсіонерів органів внутрішніх справ.

З 1 січня 2002 року пільги, передбачені Законом України «Про статус ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ та їх соціальний захист», повністю відновлені й поширюються на всіх ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ. Яких-небудь обмежень, що стосуються їх надання у цей час законодавчими актами не передбачено.

Крім того, рішенням Конституційного суду України від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002, справа № 1-5/2002 (про пільги, компенсації й гарантії), визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), положення статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік», що стосується пільг ветеранів².

Ветерани одержали всі соціальні пільги. Вони мають право:

- на безкоштовне користування відомчими установами охорони здоров'я;

- на першочергове придбання ліків по рецептах лікарів;

- першочергове медичне обстеження, диспансеризація й госпіталізацію;

- першочергове безкоштовне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів), безкоштовне забезпечення протезами й протезно-ортопедичними засобами;

- переважне право на забезпечення санаторно-курортним лікуванням у санаторіях Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, інших центральних органів виконавчої влади і військових формувань з оплатою 25 % вартості путівок ветеранам військової служби і ветеранам органів внутрішніх справ та 50 % членам їх сімей;

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1998. — №№ 40-41. — Ст. 249; 2001. — № 24. — Ст. 127.

² Урядовий кур'єр. — 2002. — № 141.

— 50 % знижку плати за користування житлом (квартирної плати) і плати за комунальні послуги (водопостачання, газ, електрику, теплову енергію й інші послуги), користування квартирним телефоном; 50 % знижку вартості палива, у межах норм, встановлених для продажу населенню для осіб, що проживають у будинках, які не мають центрального опалення (у будинках всіх форм власності);

— першочергове, але не пізніше одного року після звільнення з військової служби або зі служби в органах внутрішніх справ і прибуття до місця проживання, забезпечення житлом осіб, які мають потребу в поліпшенні житлових умов, або одноразове надання безвідсоткового кредиту на індивідуальне житлове (кооперативне) будівництво або придбання житла з обліком встановленої законодавством норми житлової площі на сім'ю й погашенням його в повному розмірі за рахунок Міністерства оборони України, Прикордонних військ України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, інших центральних органів виконавчої влади, створених відповідно до законів про військові формування, а також забезпечення земельними ділянками під будівництво й право на їх безкоштовне одержання у власність у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Позачергово забезпечуються житлом ветерани військової служби, які при звільненні з військової служби здали державним органам те житло, яким вони користувались у військових гарнізонах і не були забезпечені іншим житлом, приміщеннями та досягли на 1 січня 2001 року 60 і більше років, а також сім'ї померлих ветеранів військової служби.

Надання ветеранам військової служби і ветеранам органів внутрішніх справ безвідсоткових кредитів на приватне житлове (кооперативне) будівництво або придбання житла регулюється постановами Кабінету Міністрів України.

Ветерани мають право на безкоштовне одержання у приватну власність займаного ними або членами їх сімей житла незалежно від розміру його загальної площі в будинках державного житлового фонду, а також на:

безплатний проїзд і перевезення багажу до обраного місця постійного проживання після звільнення з військової служби в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України і міжнародними договорами України;

безплатний проїзд (туди й назад) у межах України один раз у два роки залізничним транспортом у купейному вагоні швидкого чи пасажирського потягів або водним чи автомобільним транспортом міжміського значення для лікування й відпочинку в санаторіях і будинках відпочинку;

безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту (за винятком таксі), автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним транспортом і військовим транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів у межах України;

на першочергове придбання квитків на всі види транспорту;

використання чергової відпустки за місцем роботи в зручний для них час, а також одержання додаткової відпустки без збереження заробітної плати строком до 14 календарних днів протягом року;

на щорічну відпустку повної тривалості до настання шестимісячного строку безперервної роботи в перший рік роботи на даному підприємстві, в установі чи організації;

переважне залишення ветеранів на роботі, на якій вони були зараховані вперше після звільнення з військової служби, при скороченні чисельності або штату працівників;

переважне право вступу в гаражні, садово-городні, житлові й інші кооперативи.

Документом, що засвідчує право ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ на пільги, є посвідчення встановленої форми, видане відповідними компетентними органами.

Основною умовою, що визначає право на пільги й переваги ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ, є встановлена законодавством тривалість вислуги років. Якщо вона менше, статус ветерана не встановлюється й пільги не надаються. Тому багато колишніх військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, а таких сьогодні більше 50 %, не користуються соціальними пільгами, хоча військова пенсія і пенсія за вислугу років в органах внутрішніх справ може бути призначена за вислугу років.

Ще одна особливість надання пільг і переваг ветеранам із числа військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ. Вони можуть користуватися пільгами, встановленими законами про статус військовослужбовців і працівників

правоохоронних органів, а також відомчими нормативно-правовими актами. Але це не означає, що можна користуватися декількома видами тих самих пільг. У випадку, якщо право на одну і ту саму пільгу передбачено різними нормативно-правовими актами, то пільга надається по одному із нормативних актів на вибір ветерана військової служби чи ветерана органів внутрішніх справ.

Ветеран військової служби і ветеран органів внутрішніх справ, що притягнутий до кримінальної відповідальності за злочин і відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, втрачає право на пільги сам і члени його сім'ї.

Встановлені для всіх категорій ветеранів пільги гарантуються і забезпечуються за рахунок коштів Державного і місцевого бюджетів. Але їх недостатньо. На думку Уряду України, нинішні обсяги пільг перевищують можливості держави. Тому пропонується провести ревізію пільгового законодавства, замінити пільги на адресну соціальну допомогу у вигляді субсидій, що неоднозначно сприймається ветеранами.

Заміна пільг на адресну соціальну допомогу не повинна привести до знецінювання, скасування пільг, зменшення коштів для їх задоволення. Очевидно буде потрібне, як у загальнодержавному масштабі, так і на регіональному рівні, постійне коректування соціальних виплат у зв'язку з інфляційними процесами. А що до грошової виплати, то вона повинна бути адекватною вартості соціальних послуг ветеранам по чинному законодавству.

Так чи інакше, це може бути зроблено тільки шляхом зміни законодавства, а не шляхом прийняття окремих постанов Кабінету Міністрів і відомчих наказів. Україна підписала і ратифікувала ряд угод між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав (СНД) про визнання і встановлення додаткових пільг для учасників Великої Вітчизняної війни¹. І, природно, ці міжнародні угоди повинні виконуватися, а діюча система пільг для інвалідів і учасників війни повинна бути, на нашу думку, збережена.

Пільги і переваги ветеранам війни, військовослужбовцям та іншим категоріям громадян, встановлені не за принципом бідності, а як заслуженим і визнаним людям у суспільстві.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 25. — Стст. 102, 103.

Розділ XV

ФОРМИ І ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ГРОМАДЯН У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У ході формування демократичної і соціально-орієнтованої правової держави істотно зростає роль правозахисного механізму стосовно до прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності. Охорона прав і законних інтересів людини й громадянина стає найважливішим обов'язком усіх державних органів.

Затверджуючи й забезпечуючи права і свободи людини (ст. 3 Конституції України), держава в законодавчому порядку встановлює гарантії здійснення і захисту цих прав, що має важливе значення для їх реалізації. Кожний громадянин може розраховувати на захист із боку держави своїх суб'єктивних прав.

У юридичній літературі під захистом прав звичайно розуміється розгляд спорів між зацікавленими фізичними, юридичними особами, коли одна зі сторін, що сперечається, вважає, що порушено її права. Форми й засоби захисту прав, міра відповідальності осіб за їх порушення закріплені в нормативно-правових актах.

Основою реального здійснення права громадян на соціальне забезпечення є функціонування системи засобів, спрямованих на охорону і захист права від можливих або дійсних порушень. Усі засоби, за допомогою яких забезпечується здійснення громадянами своїх прав, підрозділяються на засоби охорони і засоби захисту суб'єктивних прав.

Захист права громадян на соціальне забезпечення здійснюється в судовому й адміністративному порядку, заснованому на законах. Серед них провідне місце належить Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. і прийнятих на його основі підзаконних актах (постановах Кабінету Міністрів України, інструкціях, наказах і роз'ясненнях Міністерства праці та соціальної політики України, Пенсійного фонду України).

Згідно ст. 105 зазначеного Закону, застраховані особи і члени їх сімей мають право на оскарження дій (бездіяльності) страхувальників, виконавчих органів Пенсійного

фонду України та їх посадових осіб відповідно до законодавства про звернення громадян, а також у судовому порядку.

Страховальники мають право на оскарження дій (бездіяльності) виконавчих органів Пенсійного фонду і їх посадових осіб у порядку підпорядкованості у вищій орган або посадовій особі, а також у судовому порядку, тобто діють два засоби оскарження — адміністративний і судовий.

Судовий порядок захисту будь-яких прав, включаючи пенсійні, набагато ефективніше, ніж адміністративний. У сучасних умовах звернення до суду з позовом, скаргю або заявою — один з основних засобів правозахисту. Правда, громадянам літнього віку, часом важко перебороти психологічний бар'єр звернення до суду, однак звернення до суду є історично кращою формою культурного, цивілізованого розв'язання суперечок, у більшій мірі гарантуюче об'єктивність і незалежність розв'язання скарг. У цілому ряді випадків рекомендується звертатися з позовом у суд за захистом своїх прав.

Які дії і чиї рішення можна оскаржити в суді? Об'єктом оскарження є дії тих органів соціального захисту у посадових осіб, у чю компетенцію входить рішення відповідних питань. Так, призначення пенсій за чинним законодавством віднесено до компетенції районних управлінь Пенсійного фонду України. Тому на рішення цих органів і подається скарга в суд при відмовленні в призначенні пенсії. У тих випадках, коли питання призначення пенсій вирішуються одноосібно начальником районного управління Пенсійного фонду, то тоді його рішення є об'єктом оскарження.

У суд можна оскаржити наступні рішення органів Пенсійного фонду, праці та соціального захисту:

про відмову в призначенні пенсії або будь-якого виду допомоги;

про призначення пенсії не на тих умовах, на яких претендував заявник (наприклад, пенсія призначена на загальних умовах, а не в пільгових розмірах);

про призначення пенсії в конкретній сумі, коли заявник не згодний з її розміром, порядком обчислення його стажу, заробітку і, відповідно, пенсії. Однак, у суд не може бути оскаржене рішення власника підприємства чи уповноваженого ним органу про відмову в поданні до призначення пенсії, тому що у цьому випадку зацікавлена особа має пра-

во безпосередньо звернутися з усіма документами в районне управління Пенсійного фонду;

про утримання зайво виплачених пенсій і допомоги, запечуючи як сам факт переплат, так і розмір утримань, або докази про свою невинність у виникненні переплати;

дії працівників органів Пенсійного фонду, пов'язані із затримкою виплати пенсій, з припиненням виплати пенсій, включаючи і стягнення невикладених сум пенсій з вини органів Пенсійного фонду за минулий час;

про перерахунок пенсії, а саме, про відмову в перерахунку пенсії, про розмір пенсії при перерахунку;

про переведення з одного виду пенсії на інший, включаючи відмовлення в переведенні, про новий розмір пенсії та ін.;

про відмову в установленні стажу роботи за показаннями свідків про тривалість установленого стажу та ін.

До суду можна звертатися і з приводу встановлення фактів, необхідних для призначення пенсії, коли їх неможливо підтвердити в позасудовому порядку. Зокрема, суд устанавлює факти родинних відносин, перебування на утриманні, реєстрації народження, усиновлення, шлюбу, розлучення і смерті, стану у фактичних шлюбних відносинах, батьківства, визнання батьківства, нещасного випадку на виробництві, якщо це необхідно для призначення пенсії або одержання допомоги із фонду соціального страхування, приналежності правовстановлюючого документа особі¹. Наприклад, якщо в довідці про трудовий стаж заявника, що звернувся за призначенням пенсії, прізвище зазначене з перекручуванням, то органи Пенсійного фонду можуть відмовити в заліку в стаж часу роботи із цієї довідки. Але суд на підставі показань свідків, інших письмових доказів може встановити приналежність довідки заявникові. Дане положення має важливе значення для визначення розміру пенсії. Розмір пенсії, як відомо, залежить від тривалості загального стажу роботи (страхового стажу).

Зазначений вище перелік встановлюючих судом юридичних фактів у сфері соціального забезпечення не є вичерпним. Так, суд може встановити факт знаходження громадянина в неповнолітньому віці як в'язня фашистських концтаборів для наступного одержання пільг, передбачених для

---

¹ Ст. 273 ЦПК України.

даної категорії осіб. В іншому випадку суд може установити факт знаходження на окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 р. колишньої громадянки СРСР, нині — Ізраїлю, що не має особливого юридичного значення по законодавству України, але необхідний для заявниці в Ізраїлі для одержання компенсації від уряду ФРН як постраждалої в роки нацизму.

У практиці судів з'явилися справи про встановлення статусу учасника війни. Так, гр-нка Л. Шепелева із Запоріжжя звернулася в суд із проханням установити факт її трудової діяльності в період війни, а отже, визнати її учасником війни. Комісія по установленню статусу учасника війни відмовила їй у цьому через відсутність необхідних документів.

Рішенням суду від 26 березня 2001 року, на підставі показань свідків, що підтверджують факт роботи гр-нки Л. Шепелевой у роки війни, встановлено статус учасника війни з моменту вступу рішення суду в законну силу¹.

Судом захищається право особи на відшкодування збитку, заподіяного громадянинуві неправильним оформленням пенсійних документів з вини власника підприємства або уповноваженого ним органу. Так, акціонерне товариство «Метал» надало в районне управління Пенсійного фонду неправильні відомості про фактичний розмір заробітку свого працівника для обчислення пенсії, що привело до зменшення розміру пенсії, яка виплачувалася протягом року. Після подання в управління Пенсійного фонду довідки про фактичний розмір заробітку був зроблений перерахунок пенсії. Органи Пенсійного фонду в подібних випадках не доплачують пенсію за минулий час, оскільки заниження розміру пенсії відбулося не з їх вини, а з вини підприємства, що представляло документи.

Тому працівник звернувся у суд з позовом до власника підприємства з приводу стягнення недоотриманих сум пенсії з моменту її призначення і до перерахунку. Суд цей позов задовольнив на тій підставі, що працівникові був нанесений матеріальний збиток. Підставою відшкодування збитку виступає у цьому випадку цивільне законодавство.

Або інший приклад. Інвалід вправі звернутись до суду, щоб стягнути із особи, що спричинила шкоду, як правило, підприємства, додаткові витрати, необхідні для оплати до-

---

¹ Урядовий кур'єр. — 2002. — № 136.

даткового харчування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду, санаторно-курортного лікування, включаючи вартість проїзду до місця лікування і назад самого потерпілого, а в необхідних випадках і супровідного, придбання спеціальних транспортних засобів та ін.¹

Згідно ст. 6 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»² громадянин вправі в судовому порядку оскаржити рішення органу медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) про визнання або невизнання його інвалідом. Вважаємо, що ненадання й інших прав, пільг і переваг, встановлених Законом, також може бути оскаржене в суд.

У суд може бути оскаржено відмовлення в наданні різних пільг і переваг, заснованих на законах про статус ветеранів війни, праці й військової служби, що носять загальний, а не індивідуальний характер. Наприклад, не можна оскаржити в суд відмови в наданні пенсіонером одноразової матеріальної допомоги, коли вона виплачується по розсуду різних державних органів, включаючи органи соціального захисту. Якщо ж пільга носить загальний характер і в законі конкретизовані умови її надання (тобто коло осіб, що мають право на неї, характер пільги, умови одержання, зобов'язання державного органу), то тоді відмову в її наданні можна оскаржити в суд. Наприклад, інвалідові війни відмовлено у виплаті компенсації витрат за бензин, ремонт, запасні частини. Така відмова може бути оскаржена в суд, оскільки право інваліда війни на одержання компенсації носить цілком конкретний характер, встановлений законом.

Законодавством встановлено певний порядок подачі й розгляду скарги судом. Скарга подається в суд у письмовій формі. Вона повинна відповідати вимогам цивільного процесуального законодавства й містити в собі:

прізвище, ім'я та по батькові заявника і його адресу;
найменування органу соціального захисту (посадової особи), чиї дії, рішення оскаржуються, а також місце його знаходження; який акт оскаржується й дата його прийняття;

---

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ з позовів про відшкодування шкоди».

² Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 21. — Ст. 252; 1994. — № 45. — Стст. 404, 406; 1996. — № 52. — Ст. 301.

чи звертався заявник у вищий орган соціального захисту, яке рішення ним було прийнято по скарзі; обставини, якими заявник обґрунтовує свою незгоду з рішенням органу соціального захисту, докази, що підтверджують його доводи й позицію; формулюється прохання заявника (наприклад, зобов'язати районне управління Пенсійного фонду призначити пенсію за віком у конкретному розмірі із заліком у стаж усього часу роботи із представлених документів).

До скарги додаються її копія, марка держмита, докази, що підтверджують обґрунтованість вимог заявника. Скарга подається в суд або самим громадянином, або його вповноваженим представником за дорученням. Скарга подається у суд за місцем знаходження управління Пенсійного фонду або за місцем праці посадової особи, чиї дії оскаржуються, наприклад, на рішення управління Пенсійного фонду Малиновського району м. Одеси.

Порядок розгляду скарг судом трохи спрощений з метою їх більш швидкого розгляду. Така скарга повинна бути розглянута в установлений законом термін, який може бути продовжений зі складних справ¹.

У судові засідання запрошується керівник органу соціального захисту, рішення якого оскаржується.

Рішення суду по скарзі виноситься залежно від результатів перевірки. Якщо суд визнає оскаржені дії неправомірними, то він виносить рішення про задоволення скарги. Суд зобов'язує орган соціального захисту зробити конкретні дії для усунення допущених порушень. Наприклад, при встановленні незаконності відмови в призначенні пенсії суд зобов'язує орган Пенсійного фонду призначити пенсію. При невиконанні рішення суду потрібно звертатися в суд за вживанням заходів, встановлених законами України. На винну посадову особу може бути накладений штраф у розмірі до двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і призначений новий строк для виконання рішення. Штраф стягується в дохід держави. При невиконанні рішення після накладення штрафу на посадову особу розмір штрафу може бути збільшений у три рази. Сплата штрафу не звільняє посадову особу від обов'язку виконати рішення суду.

Особі, що не має спеціальної юридичної підготовки, іноді складно провести справу в суді, захищаючи свої інтереси. Тому

---

¹ Ст. 157 ЦПК України. — 2004.

потрібно звертатися за допомогою в юридичну консультацію. Але при цьому необхідно знати, що в ряді випадків юридична допомога, наприклад, ветеранам війни може бути безкоштовною. Так, у відповідності зі ст. 22 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту»¹, ветерани війни звільняються від оплати за оформлення документів, юридичні консультації, а також судових витрат, пов'язаних з розглядом питань по їх соціальному захисту.

Однак, незважаючи на те, що судовий порядок захисту прав громадян є універсальним і досить ефективним, він не виключає й такий спосіб захисту права на соціальне забезпечення, як адміністративний (спеціальний) порядок. Справа в тому, що звернення до суду все-таки є останнім, надзвичайним заходом розгляду конфлікту. Краще розв'язувати суперечки до суду, на що, власне кажучи, і спрямований адміністративний порядок розгляду соціальних питань, у вищому органі соціального захисту, а саме: в обласному управлінні Пенсійного фонду, органі праці та соціальної політики, Міністерстві праці та соціальної політики України.

Слід зазначити, що більшість питань розглядається в адміністративному порядку Пенсійним фондом, органами праці та соціального захисту. Причому, добре, коли зацікавлена особа, чиї інтереси порушені, які дії вона хоче оскаржити. Наприклад, якщо мова йде про відмову в призначенні пенсії або неправильному визначенні її розміру, то скарга може бути подана в обласне управління Пенсійного фонду, Міністерство праці та соціальної політики України.

Якщо рішення конкретних питань віднесено до компетенції органів Пенсійного фонду, наприклад, пов'язане із затримкою виплати пенсії, то стосовно управлінь у районах, містах і областях, як вищестоящий орган, є правління Пенсійного фонду, як центральний орган державної виконавчої влади, що разом із районними, міськими й обласними управліннями Фонду утворюють систему органів, що здійснює фінансування пенсійного забезпечення.

Отже, скарга може бути подана в суд або у вищий орган у порядку підпорядкованості. Вищий орган зобов'язаний розглянути її в порядку і строки, установлені Законом

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 45. — Ст. 425; 1995. — № 44. — Ст. 329; 1996. — № 1. — Ст. 1; № 3. — Ст. 11; 1997. — № 8. — Ст. 62.

України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р.¹ Про результати повідомити зацікавлену особу в місячний строк. У випадку одержання незадовільної відповіді громадянин вправі звернутися зі скаргою в суд, тобто право подачі скарги в суд за ним зберігається.

А як бути в тому випадку, коли взагалі ніякої відповіді не було отримано з обласного управління Пенсійного фонду? Тоді після закінчення місячного строку з моменту подачі скарги, як у нашому прикладі, громадянин вправі звернутися в суд незалежно від того, отримав він відповідь чи ні.

Крім цього, спеціального порядку оскарження можливі звернення громадян зі скаргою і в органи державної влади, тобто в районну державну адміністрацію або у відповідний орган місцевого самоврядування.

Функції цих органів із розгляду скарг визначені законодавством. Надаючи великого значення роботі зі скаргами, як формі охорони прав громадян, у всіх державних установах передбачена обов'язковість реєстрації скарг.

Реєстрації підлягають усі скарги, що надійшли, у тому числі усні, з наступним розглядом по суті зазначених у скарзі питань.

До числа найбільш типових причин, що породжують скарги із соціальних питань, можуть бути віднесені наступні: ненадання сприяння заявникові при оформленні пенсії; перевищення повноважень окремими працівниками управлінь соціального захисту; ігнорування юридичних фактів, що мають значення для соціального забезпечення; подача скарги в некомпетентні органи; бюрократизм.

Нагляд за законністю і правильністю розгляду скарг громадян здійснюють органи прокуратури. Прокурор може перевірити будь-який акт органу соціального захисту або посадової особи і визнати його незаконним. На виявлені факти порушень законодавства прокурор зобов'язаний відповідним чином реагувати, а в необхідних випадках притягнути до відповідальності винну посадову особу.

Таким чином, вибір засобів захисту права на соціальне забезпечення залежить від конкретних обставин. Однак власник порушеного права може скористатися не будь-яким, а цілком конкретно обрати форму захисту свого суб'єктивного права, встановлену законодавством.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 47. — Ст. 256.

ДОДАТОК № 1

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ТЕРМІНІВ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ У ПІДРУЧНИКУ

Акт юридичний — офіційний письмовий документ, що породжує певні правові наслідки, створює юридичний стан, спрямований на регулювання суспільних відносин. Наприклад, рішення МСЕК про встановлення групи інвалідності; рішення районного управління Пенсійного фонду України про призначення пенсії та ін. акти.

Акт про нещасний випадок — офіційний документ, що засвідчує факт нещасного випадку, що відбувся з людиною або групою людей на виробництві. Порядок розслідування й обліку нещасних випадків регламентується спеціальним Положенням, затвердженим постановою КМ України від 21.08.01 р. № 1094. Залежить від того, чи зв'язаний даний нещасний випадок із роботою чи ні. Від цієї обставини залежать умови надання допомоги з тимчасової непрацездатності, а також призначення пенсії по інвалідності.

Архівні установи. Під архівними установами звичайно розуміють установи або структурні підрозділи підприємства, де зберігаються документи. Документи про трудову діяльність громадян зберігаються в архівах міністерств, установ і підприємств установлений законодавством час, потім вони передаються для зберігання в держархіви країни. Державні архіви зобов'язані видавати по заявах громадян, запитах підприємств, установ, профспілкових організацій довідки на підставі збережених в архівах документальних відомостей. Довідки архівних установ, що містять відомості про трудову діяльність, заробіток, є доказом стажу роботи, з обліком якого призначаються пенсії.

Аспіранти (аспірантура) — основна форма підготовки наукових кадрів у вузах і науково-дослідних установах. Час навчання в очній аспірантурі входить у стаж роботи та ураховується при призначенні пенсії. На аспірантів, як на учнів, повністю поширюється законодавство про соціальне забезпечення.

Багатодітні матері — жінки, що народили п'ять і більше дітей і виховали їх до шестирічного віку, мають право на пенсію за віком на пільгових умовах по досягненні 50 років і при стажі роботи не менше 15 років.

Матері, які народили п'ять і більше дітей і виховали їх до шестирічного віку, можуть бути представлені до призначення пенсії за особливі заслуги перед Україною.

Безвісна відсутність — встановлений у судовому порядку факт тривалої відсутності громадянина в місці його постійного проживання. Визнання громадянина безвісно відсутнім проводиться за заявою зацікавленої особи, якщо протягом року в місці постійного проживання громадянина немає відомостей про місце його перебування. Має значення для призначення пенсії в разі втрати годувальника.

Будинки-інтернати для літніх та інвалідів — установи, що здійснюють матеріально-побутове обслуговування літніх і інвалідів, що потребують догляду і не мають працездатних дітей і родичів, що за законом зобов'язані їх утримувати. У ці установи приймаються особи пенсійного віку (55 і 60 років), а також інваліди I і II груп. Утримання пенсіонерів у зазначених будинках здійснюється за рахунок бюджетних коштів і частково пенсій, що їм належать.

Бюджет Пенсійного фонду України — основне джерело фінансування пенсійного забезпечення громадян України. Передбачений Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. Формується зі страхових внесків суб'єктів підприємницької діяльності — юридичних і фізичних осіб. Розмір (тариф) страхових внесків для платників встановлений окремо для підприємців, що використовують працю найманих робітників, — 33,2 відсотка від об'єкта оподаткування, і для платників, що працюють на умовах трудового договору (контракту), — диференційовано залежно від розміру зарплати.

Кошти Пенсійного фонду України не включаються в Державний бюджет України. Забороняється використання коштів Пенсійного фонду не по цільовому призначенню. Під опікою Пенсійного фонду сьогодні перебуває більше 13,0 млн пенсіонерів. Бюджет фонду на 2007 рік становить більше 90 млрд грн і повинен бути бездефіцитним.

Ветерани війни — особи, що приймали участь у захисті Батьківщини або в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни відносяться учасники бойових дій, інваліди війни, учасники війни. Статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту визначені Законом України від 22 жовтня 1993 р. (зі змінами і доповненнями від 22 грудня 1995 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993. — № 45. — Ст. 425; 1996. — № 1. — Ст. 1.

Ветерани праці — громадяни України, які сумлінно працювали в галузях економіки, державних установах, організаціях і об'єднаннях, мають трудовий стаж (35 років — жінки й 40 років — чоловіки) і вийшли на пенсію. До ветеранів праці прирівнюються працівники, яким призначені пенсії на пільгових умовах по Списках № 1 і № 2, з особливо шкідливими й важкими умовами праці, а також громадяни похилого віку. Статус ветеранів праці визначений Законом України від 16 грудня 1993 р. // ВВР. — 1994. — № 4. — Ст. 18.

Ветерани військової служби і органів внутрішніх справ — громадяни України, які бездоганно прослужили на військовій службі і в органах внутрішніх справ 25 і більше років у календарному обчисленні або 30 і більше років у пільговому обчисленні (з яких не менше 20 років становить вислуга в календарному обчисленні), і звільнені в запас або у відставку відповідно до законодавства України, чи колишнього Союзу або держав СНД. До ветеранів відносяться інваліди I і II груп, інвалідність яких наступила внаслідок поранення, контузії, каліцтва чи захворювання, пов'язаних із виконанням обов'язків військової служби; або при виконанні службових обов'язків по охороні громадського порядку й боротьбі зі злочинністю; або якщо інвалідність наступила внаслідок захворювання, отриманого в період проходження військової служби і служби в органах внутрішніх справ, 20 років і більше, а також військові пенсіонери, нагороджені медаллю «Ветеран Збройних Сил РСР» по законодавству колишнього Союзу РСР.

Винагорода за працю — конституційне визначення заробітної плати (оплати праці). Кожен працюючий за наймом має право на заробітну плату не нижче тієї, котра визначена Законом. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається Законом (ст. 43 Конституції України).

Виплата пенсії проводиться щомісяця до 25 числа без обліку одержуваного заробітку (прибутку) за місцем фактичного проживання пенсіонера, незалежно від прописки. За бажанням пенсіонера пенсія може переказуватися управлінням Пенсійного фонду на його рахунок у банку. Пенсія може виплачуватися за дорученням, засвідченим нотаріально чи за місцем роботи (служби, навчання, перебування в стаціонарі лікувальної установи).

Виплата пенсії за минулий час дозволяється залежно від того, із чієї вини вона вчасно не була отримана. Пенсія, вчасно не затребувана пенсіонером (незалежно від причини),

виплачується не більше ніж за 3 роки (рахунок ведеться з того дня, коли пенсіонер звернувся за її одержанням). Якщо ж пенсія вчасно не була отримана з вини органа, що признає або виплачує її, вона виплачується за весь минулий час без обмеження яким-небудь строком.

Виплата пенсії, недоотриманої пенсіонером у зв'язку зі смертю. Суми пенсії, що належать пенсіонерові, але недоотримані ним у зв'язку зі смертю, не включаються до складу спадщини і виплачуються тільки тим членам його сім'ї, які перебували на утриманні померлого і відносяться до кола осіб, забезпечуваних пенсією в разі втрати годувальника. Це право не поширюється на батьків і одружених осіб, а також членів сім'ї, що проживали разом з пенсіонером на день його смерті.

Виплата допомоги провадиться органами праці та соціального захисту населення за місцем проживання. За місцем роботи виплачується допомога із фонду соціального страхування, яка призначається працюючим громадянам (допомога з тимчасової непрацездатності, по вагітності і родах, при народженні дитини, по догляду за дитиною, на поховання й ін.). Порядок призначення, види й розміри допомоги визначені Законами України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. № 1768 // ВВР. — 2000. — № 35. — Ст. 290; «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 22 березня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 9. — Ст. 38.

Вислуга років — тривалий, вимірюваний рядом років період трудової чи державної діяльності, що створює за певних умов право на відповідні пільги і переваги (пенсії, додаткові відпустки, грошові виплати та ін.). Законодавством установлені пенсії за вислугу років військовослужбовцям. Пенсії призначаються, як правило, незалежно від віку і працездатності.

Відповідальність за порушення пенсійного законодавства — установлена Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року.

Відповідальність може бути матеріальною чи кримінальною за зловживання як з боку пенсіонера, так і посадової особи, за незаконне призначення та виплату пенсії. Той чи інший вид відповідальності настає в залежності від характеру порушення законодавства і наслідків, що наступили.

Грошове забезпечення — щомісячна винагорода, яка надається військовослужбовцям, працівникам міліції, СБУ

й іншим особам конституційних військових формувань. Грошове забезпечення — альтернатива заробітній платі.

Група інвалідності — ступінь постійної чи тривалої втрати працездатності. Визначається група інвалідності медико-соціальною експертною комісією (МСЕК) відповідно до Інструкції «Про встановлення груп інвалідності», затвердженій Міністерством охорони здоров'я України від 7 квітня 2004 р. № 183.

Установлено три групи інвалідності — I, II, III. Підставою для встановлення групи інвалідності є медичні показання стану здоров'я людини.

Державне загальнообов'язкове пенсійне страхування — найважливіша організаційна форма соціального захисту населення. Для неї характерні: а) «страховий метод» утворення соціальних фондів — нарахування на всіх суб'єктів підприємницької діяльності і громадян, що працюють на умовах трудового договору (контракту), страхових внесків і внесення їх у Пенсійний фонд; б) певний контингент забезпечуваних працівників і деяких інших громадян і членів їх сімей; в) специфічні види матеріального забезпечення (пенсії, допомоги, компенсації).

Державне регулювання пенсійного забезпечення — одна із функцій діяльності держави по регулюванню пенсійного забезпечення, встановленню розмірів (норм) пенсій і умов її призначення при настанні певних страхових випадків. У країні впроваджується трирівнева система пенсійного забезпечення. Система має централізоване правове регулювання, що гарантує повсюдно, на всій території країни, рівні умови та норми пенсійного забезпечення.

Джерела галузі права соціального забезпечення — нормативні акти, що містять норми права соціального забезпечення. Основним джерелом українського права, у т.ч. права соціального забезпечення, є Конституція України. Конституція України містить найважливіші вихідні положення правового регулювання соціального забезпечення, є юридичною базою для всієї системи джерел права соціального забезпечення.

Джерелами права соціального забезпечення є також закони, прийняття яких передбачено Конституцією України (ст. 92).

Джерелами права соціального забезпечення є й підзаконні акти — укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства праці та соціальної політики України, постанови Правління Пенсійного фонду і фондів соціального страхування, Національного банку України й інших міністерств і відомств.

Важливим актом сьогодні є Закон України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року.

Дитячі будинки-інтернати — медико-соціальні установи, призначені для тривалого проживання в них дітей, що мають дефекти розвитку. У такі будинки приймаються діти до 18 років, що мають відхилення від норми у фізичному чи розумовому розвитку, що потребують догляду і медичного обслуговування, а також соціальної адаптації. Перелік медичних показань і протипоказань по прийому до дитячих будинків-інтернатів затверджується Міністерством охорони здоров'я України.

Диференціація пенсійного забезпечення — розходження в розмірах пенсій, обумовлених розміром заробітної плати, страховим стажем, специфікою і характером умов праці, страховими внесками.

Докази про вік — в Україні основним документом, що засвідчує особистість громадянина, що досяг 16 років, є паспорт. При зверненні за пенсією в управління Пенсійного фонду робиться витяг з паспорта. Буває, що в паспорті записано тільки рік народження, а дата — число і місяць — не названі. У такому випадку за дату народження умовно приймається середина зазначеного в паспорті року, тобто 1 липня. Якщо в паспорті названі рік і місяць народження, але не зазначене число, за дату народження приймається 15 число відповідного місяця.

Однак паспорт не єдиний документ, що засвідчує вік. Вік можна встановити і за свідоцтвом про народження. Визначення віку за свідоцтвом про народження, а не по паспорту, допускається на практиці лише для уточнення дати народження в рамках зазначеного в паспорті року (або року і місяця).

Докази сімейних відносин. Сімейні відносини у зв'язку з призначенням пенсії необхідно засвідчувати. Вони потрібні при виході жінки, багатодітної матері, на пенсію на пільгових умовах, призначенні пенсії в разі втрати годувальника, надбавки до пенсії на утриманців, одержанні пенсії, недоотриманої в зв'язку зі смертю пенсіонера, і т.д. Доказом сімейних відносин може служити довідка ЖЕКа, сільської ради, у якій вказуються сімейні відносини. Якщо ці організації не мають потрібних відомостей, то вони виводяться документами органів РАГСу. Якщо одержати належні документи або встановити втрачені неможливо, факт сімейних відносин може бути встановлений у судовому порядку.

Докази трудового (страхового) стажу — подання відповідних документів (трудової книжки, архівних довідок і інших встановлених пенсійним законодавством документів). Важ-

ливе значення мають довідки управління Пенсійного фонду про стаж та заробітну плату (персоніфікований облік).

Як виключення, іноді частина загального і спеціального трудового стажу може підтверджуватися показаннями свідків.

Докази факту смерті — основними документами, що підтверджують факт смерті, є: свідчення, видане органом РАГСу, а також документ, отриманий від військової частини чи рай- або міськвійськкомату або іншої військової установи, судові рішення про оголошення померлим громадянина.

Докази шлюбних відносин — для призначення пенсії в разі втрати годувальника, одержання надбавки до пенсії на непрацездатних членів сім'ї і в деяких інших випадках необхідне подання доказів шлюбних відносин. Таким доказом звичайно є свідчення про шлюб, а в певних випадках — рішення суду.

Документи, необхідні для призначення пенсії. Перелік документів встановлюється відомчими наказами органів соціального захисту населення. Кожен, хто звертається за пенсією, повинен написати заяву й подати всі необхідні документи. Зразки документів мають у кожному районному (міському) управлінні Пенсійного фонду. Документи про призначення пенсії розглядаються органом Пенсійного фонду не пізніше 10 днів із дня їх надходження.

Допомога — допомога призначається громадянам у встановлених законодавством випадках. Видається в зв'язку з настанням певних обставин. У залежності від терміну виплати допомоги розрізняються на: одноразові і щомісячні. Допомога виплачується за рахунок коштів Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування чи Держбюджету. Допомога поряд із пенсіями вважається одним з основних видів соціального забезпечення.

Допомога на поховання пенсіонера — видається членам сім'ї померлого чи особі, що здійснила поховання померлого в розмірі двомісячної пенсії, яку він одержував на момент смерті. Допомога виплачується за рахунок коштів Пенсійного фонду або фонду соціального страхування за місцем роботи.

Доручення — письмове уповноваження, що видається однією особою (довірителем) іншій (довіреній) для представництва перед третьою особою.

За загальним правилом доручення повинно бути засвідчено в нотаріальному порядку, ЖЕКом або стаціонарною лікувальною установою, інакше воно може бути визнано недійсним.

Виплата пенсії за дорученням здійснюється протягом усього періоду дії доручення за умови щомісячного поновлення пенсіонером заяви про виплату пенсії за дорученням.

Дублікат трудової книжки — документ, що видається роботодавцем (власником чи уповноваженим ним органом) замість утраченої чи зіпсованої трудової книжки. По суті дублікат трудової книжки — це нова трудова книжка з написом у верхньому правому куті «Дублікат».

Загальне захворювання — встановлюється у всіх випадках, коли тимчасова непрацездатність не є наслідком трудового каліцтва, професійного захворювання чи побутової травми, а інвалідність — результатом перших двох причин.

Загальний трудовий стаж — сумарна (загальна) тривалість будь-якої роботи, виконуваної працівником на підставі трудового договору (контракту) чи членських відносин у кооперативах, незалежно від форм власності, а також характеру, тривалості роботи і тривалості перерв. Нарівні з такою роботою в стаж зараховується й інша суспільно-корисна діяльність, якщо працівник (військовослужбовець) підлягав у цей час обов'язковому державному соціальному страхуванню чи самостійно сплачував страхові внески в Пенсійний фонд України. Має значення при визначенні права на пенсію (за віком, по інвалідності, в разі втрати годувальника), при збільшенні розміру пенсії за віком.

Законодавство про пенсійне забезпечення складається з численних нормативних актів (законів), що регулюють пенсійні відносини. Основою законодавства про пенсійне забезпечення є Конституція України (ст. 46), що закріпила право громадян на всі види пенсій.

У сфері пенсійного забезпечення найважливішим актом є Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. // ВВР, 2003. — №№ 49-51. — Ст. 376.

Відповідно до цього Закону здійснюється пенсійне забезпечення практично всіх громадян, зайнятих у галузях економіки країни. В окремі статті Закону неодноразово вносилися доповнення й зміни, що зачіпають питання поліпшення пенсійного забезпечення.

Крім цього Закону діє багато постанов Кабінету Міністрів України і відомчих нормативних актів.

Заробіток — основа для обчислення страхових пенсій. Але порядок його підрахунку для призначення пенсії встановлюється законодавством (див.: ст. 40 Закону України

«Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.). Обчислюється заробіток за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу підряд до 1 липня 2000 р., незалежно від перерв, і за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 р. Заробіток до 1 липня 2000 р. обчислюється по довідках про зарплату, за період з 1 липня 2000 р. — за даними системи персоніфікованого обліку Пенсійного фонду.

Заява про призначення пенсії — див.: Звернення за пенсією.

Звернення за пенсією — перша стадія реалізації права на пенсію. Процедура оформлення пенсії починається з подачі заяви. Працюючі подають заяву про призначення пенсії власнику підприємства чи уповноваженому ним органу, інші громадяни звертаються безпосередньо в районне управління Пенсійного фонду. Заява повинна реєструватися в спеціальному журналі. Якщо до заяви додаються документи (про стаж роботи, зарплату й ін.), працівнику видається розписка про їх одержання. Адміністрація підприємства зобов'язана в десятиденний термін підготувати всі необхідні документи й подати їх у районне управління Пенсійного фонду за місцем знаходження підприємства.

Інвалідність — тривала чи постійна втрата працездатності або значне обмеження її. Залежно від ваги розрізняють три групи інвалідності: 1-а, 2-а, 3-я. При настанні інвалідності призначається пенсія, встановлюються інші види соціального захисту, пільги й переваги.

Законодавство розрізняє причини інвалідності, які тягнуть різні правові наслідки: 1) загальне захворювання; 2) каліцтво, трудове або професійне захворювання; 3) поранення (контузії), каліцтво, отримане при захисті Батьківщини чи при виконанні інших обов'язків військової служби, або захворювання, пов'язане з перебуванням на фронті; 4) каліцтво, отримане внаслідок нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби, або захворювання, не пов'язане з перебуванням на фронті.

Інваліди війни — військовослужбовці, партизани й підпільники Великої Вітчизняної війни, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, отриманих під час захисту Батьківщини, виконання обов'язку військової служби (службових обов'язків) або пов'язаних зі знаходженням на фронті, у партизанських загонах і об'єднаннях, підпільних організаціях і групах,

інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, у районі воєнних дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз і аеродромів у період Великої Вітчизняної війни або за участю в бойових діях у мирний час. Немає значення, коли наступила інвалідність. Важливо, щоб вона була безпосередньо обумовлена цими причинами.

Перелік категорій інвалідів війни визначений у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. (зі змінами і доповненнями від 22 грудня 1995 р. // ВВР. — 1993. — № 45. — Ст. 425; 1996. — № 1. — Ст. 1).

Інваліди з дитинства — особи, у яких інвалідність настигла до досягнення 16 років і до початку трудової діяльності. Інваліди з дитинства мають право на соціальну допомогу. Перелік медичних показань, що дають право на одержання соціальної допомоги на дітей-інвалідів у віці до 16 років, визначається в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України.

Інваліди праці — громадяни, інвалідність яких настигла внаслідок трудового каліцтва, професійного або загального захворювання. Причини і групи інвалідності визначаються медико-соціальною експертною комісією (МСЭК). Інвалідність установлюється на певний строк або довічно. Інваліди праці забезпечуються пенсіями в розмірах, установлених законодавством.

Лікарняний листок непрацездатності — установлені форми документ, що засвідчує тимчасову непрацездатність працівника. Лист непрацездатності є підставою для виплати допомоги з тимчасової непрацездатності і допомоги з вагітності та родів. Лікарняний лист непрацездатності видається тим лікувальним закладом, де лікується хворий, тобто за місцем проживання або роботи. Особи, які довго хворіють, направляються на огляд у медико-соціальну експертну комісію (МСЕК), яка залежно від характеру захворювання може встановити групу й причину інвалідності. Порядок видачі лікарняних листків, регламентується Інструкцією Міністерства охорони здоров'я від 13.11.2001 р. № 455 (Офіційний вісник України. — 2001. — № 49. — Ст. 2316).

Медалі колишнього Союзу РСР — одна з форм нагородження громадян за заслуги перед Батьківщиною, у т.ч. за особливі заслуги в праці. Вони і сьогодні є доказом при виз-

наченні статусу учасника війни і визначенні розміру пенсії. (Див.: Типове положення про комісії з розгляду питань, пов'язаних з установленням статусу учасників війни відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», затверджене Міністерством соціального захисту населення України від 30 травня 1996 р.).

Медичні працівники — для медичних працівників встановлена пенсія за вислугу років при наявності 25-річного стажу роботи зі спеціальності. Перелік медичних працівників, які мають право на пенсію за вислугу років, установлений постановою Кабінету Міністрів України.

Міжнародні пакти про права людини — схвалені 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН міжнародні пакти: «Про економічні, соціальні й культурні права», «Про цивільні і політичні права людини». Відповідно до «Пакту про економічні, соціальні й культурні права» держави визнають право на працю, у т.ч. надання кожній людині можливості заробляти собі на життя працею, яку вона вільно вибирає чи на яку вона вільно погоджується. Відповідно до цього пакту держави визнають також право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.

Мінімальний розмір пенсії — це прожитковий мінімум, гарантований державою найменший рівень пенсії на місяць. Передбачений законодавством місячний розмір пенсії не може бути нижче. Мінімум пенсії постійно коригується в залежності від зміни рівня інфляції. З 1 січня 2007 року встановлений новий мінімальний розмір пенсії (380 грн на місяць).

Міністерство праці та соціальної політики України — центральний орган державної виконавчої влади. Міністерство покликане здійснювати активну соціальну політику у сфері трудових відносин зайнятості, соціального захисту і пенсійного забезпечення населення. Міністерство здійснює різноманітні функції, покладені на нього законодавством. (Див.: Положення про Міністерство, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 року № 1543).

Надбавки до пенсії — один із способів підвищення розміру пенсії за Законом «Про пенсійне забезпечення». Надбавки нараховуються непрацюючим пенсіонерам на утримання утриманців, на догляд за інвалідом I групи і самотнім пенсіонерам, що потребують за висновком медичної установи постійного стороннього догляду.

Ветеранам війни, у залежності від їх статусу, встановлені надбавки (підвищення пенсії) диференційовано у відсотках до основного розміру пенсії.

Неповна пенсія — див.: Пенсія при неповному стажі роботи.

Непрацездатність — див.: Тимчасова непрацездатність; Інвалідність.

Нещасний випадок на виробництві — випадок, що призвів до ушкодження здоров'я працівника і що відбувся на території підприємства або поза ним, але при виконанні роботи з наказу роботодавця, а також при доставці працівників на роботу чи з роботи. Кожен нещасний випадок розслідується роботодавцем у порядку, встановленому законодавством (див.: Акт про нещасний випадок).

Обчислення пенсій в солідарній системі — пенсії обчислюються у відсотках до заробітку. При наявності необхідного загального стажу роботи пенсія встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму (стст. 28, 40 Закону України від 09.07.2003 року).

Оплата праці — див.: Заробіток. Винагорода за працю.

Органи соціального захисту населення — державні установи, районні (міські) й обласні управління праці та соціального захисту населення, управління Пенсійного фонду, що здійснюють на місцях роботу з пенсійного забезпечення і соціального захисту населення, в тому числі військово-службовців, працівників міліції та інших службовців правоохоронних органів.

Основні принципи правового регулювання соціального забезпечення — закріплені в чинному законодавстві основні, вихідні положення (ідеї), що виражають сутність права (див.: Підручник з права соціального забезпечення, розд. III. «Основні принципи права соціального забезпечення»).

Пенсійний вік. Встановлений законодавством вік. Вік є однією з умов для призначення пенсії.

Розрізняють загальний пенсійний вік і пільговий чи знижений пенсійний вік (див.: Пенсія за віком). Пенсійний вік для жінок — 55 років, а для чоловіків — 60 років.

Пенсія — грошові виплати (розраховані на місяць), призначаються непрацездатним громадянам у зв'язку з досягненням пенсійного віку, настанням інвалідності, втратою годувальника. Визначення поняття пенсії дається в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

Пенсія за вислугу років встановлюється при наявності відповідного спеціального стажу роботи незалежно від віку і фактичного стану працездатності. Спеціальний стаж для таких пенсій називається в законодавстві вислугою років (звідси й назва пенсії). Пенсія за вислугу років встановлена для окремих категорій працівників і пояснюється специфікою їх професії, служби, роботи.

Пенсія по інвалідності призначається у зв'язку із тривалою або постійною фактичною втратою працездатності (інвалідністю). Умови й норми пенсійного забезпечення залежать від ряду обставин: характеру трудових відносин або служби, іншої діяльності, групи, причини настання інвалідності та ін.

Пенсія у разі втрати годувальника. Такою пенсією забезпечуються непрацездатні члени сім'ї померлого, які перебували на його утриманні. Однак умови й норми пенсійного забезпечення сім'ї різних категорій не завжди збігаються. Так, діти мають право на пенсію незалежно від того, чи були вони на утриманні померлого годувальника.

Пенсія по старості (віку) призначається громадянам у зв'язку з досягненням певного віку і при наявності відповідного загального (страхового) стажу роботи. У Конституції України ця пенсія названа пенсією по старості, тому що пенсійний вік є юридичною межею старості. Розрізняють два підвиди цієї пенсії: пенсія по старості на загальних умовах і пенсія по старості на пільгових умовах.

Пенсія при неповному стажі роботи встановлена для осіб, що не мають трудового стажу, необхідного для одержання повної пенсії. Призначається по старості, інвалідності і членам сім'ї в разі втрати годувальника. Пенсія при неповному стажі призначається в розмірі, пропорційному наявному стажу.

Перерахунок пенсії — зміна розміру раніше призначеної пенсії. Здійснюється (по заяві пенсіонера), що проробив після призначення пенсії за віком або інвалідністю не менше 2 років з більш високим заробітком чим той, з якого була обчислена пенсія. Перерахунок пенсії здійснюється також у зв'язку зі зміною числа членів сім'ї, що одержують пенсію в разі втрати годувальника, при зміні групи інвалідності пенсіонера, поданні додаткових документів, що підтверджують право на збільшення пенсії, та ін.

Пільгові умови призначення пенсій встановлені законодавством для працівників, зайнятих на роботах з особливо

шкідливими й особливо тяжкими умовами праці (по Списках № 1 і № 2), виробництв, затверджених Кабінетом Міністрів України. На пільгових умовах мають право на пенсію за віком й інші категорії громадян (працівники, зайняті на підземних і відкритих гірських роботах і в металургії, а також особи, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, інваліди, учасники війни і сім'ї загиблих воїнів, багатодітні матері і матері інвалідів з дитинства).

Пільги інвалідам війни, учасникам бойових дій, учасникам війни, сім'ям загиблих воїнів і ветеранам праці. Законодавство встановлює різні види пільг для зазначених категорій громадян. Обсяг пільг залежить від статусу ветерана. (Див.: Закони України: «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту» і «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»).

Пільгове обчислення вислуги років військовослужбовцям — встановлюється, як правило, з урахуванням умов проходження військової служби, участі в бойових діях, ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС і в деяких інших випадках, встановлених законодавством. Наприклад, військова служба в складі діючої армії в період бойових дій, участь у миротворчих операціях зараховуються на пільгових умовах (один місяць за три місяці) при призначенні пенсій за вислугу років (див.: ст. 57 Закону України «Про пенсійне забезпечення»).

Показання свідків (доказ стажу роботи) — спосіб доказу не менш як двома свідками загального чи спеціального стажу роботи під час призначення пенсії, коли відсутні документи про наявний стаж роботи і немає можливості їх отримати у зв'язку з надзвичайними обставинами (воєнними діями, стихійним лихом, аваріями, катастрофами та ін. ситуаціями) або через відсутність архівних даних.

Предмет права соціального забезпечення — суспільні відносини, що регулюються цією галуззю права. Змістом цих відносин є соціальний захист непрацездатних громадян.

Призначення пенсій — див.: Звернення за пенсією.

Професійне захворювання — захворювання, що властиве винятково праці, пов'язаній з певними професійними шкодами, а також таке, що має місце при роботі з даними шкодами в багато разів частіше, ніж при інших умовах. Професійними захворюваннями вважаються захворювання, які зазначені в Переліку професійних захворювань, затверджен-

ному постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 року № 1662. Працівники, що одержали професійне захворювання, мають ряд пільг у забезпеченні пенсіями по інвалідності, а їхні сім'ї — в забезпеченні пенсіями в разі втрати годувальника. Крім того, ті, що постраждали внаслідок такого захворювання, мають право на додаткове відшкодування заподіяної їм шкоди.

Роз'яснення по застосуванню законодавства про пенсійне забезпечення — один зі способів тлумачення застосування нормативно-правових актів, використовуваних уповноваженими на те державними органами в межах їхньої компетенції. Таким органом є Міністерство праці та соціальної політики України. Йому надано право видавати інструкції, правила і роз'яснення по застосуванню законодавства про пенсійне забезпечення. Роз'яснення по застосуванню окремих норм пенсійного законодавства можуть надавати й інші центральні органи державної виконавчої влади (Міністерство охорони здоров'я, Правління Пенсійного фонду, фонди соціального страхування, Національний банк України).

Правом тлумачення, роз'яснення нормативних актів користується Верховний Суд України.

Середній заробіток — обчислений за спеціальними правилами розмір заробітної плати працівника, що відображає регулярні виплати, обумовлені системами оплати праці, і є типовим, нормальним для даного робітника. Обчислюється з фактичної заробітної плати за минулий час. У залежності від того, з якою метою розраховується середній заробіток, законодавством установлені різні способи його обчислення (див.: ст. 40 Закону України від 9 липня 2003 року).

Скарги з пенсійних питань — розглядаються управліннями Пенсійного фонду, а також органами Міністерства праці та соціальної політики України або відповідними органами місцевого самоврядування, яким підлеглі управління соціального захисту населення. Скарга може бути подана в районний (міський) суд за місцем проживання (див.: ст. 105 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2006 р.). Порядок розгляду скарг громадян регулюється Законом України «Про звернення громадян» від 12 жовтня 1996 р.

Соціальне забезпечення — передбачена законодавством система матеріального забезпечення й обслуговування громадян у випадку повної або часткової втрати працездатності, старості, а також членів сім'ї, що втратили годувальника.

Найважливішими видами соціального забезпечення є: пенсії, допомоги, пільги, утримання непрацездатних громадян у будинках для престарілих та інвалідів. Соціальне забезпечення здійснюється за рахунок Пенсійного фонду чи Державного бюджету. У нашій країні йде реформування пенсійного забезпечення і створення нової системи пенсійного страхування ринкового типу.

Соціальне страхування — одна з основних форм соціального забезпечення, заснована на застосуванні страхового методу, тобто внесенні в соціальні фонди обов'язкових зборів суб'єктами підприємницької діяльності (фізичними і юридичними особами, а також особами найманої праці, які працюють на умовах трудового договору) незалежно від форм власності і видів господарської діяльності, і використання державою цих коштів для матеріального забезпечення громадян, що втратили працездатність, а також охорони їх здоров'я. Соціальне страхування нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю людини в різних формах суспільної організації праці.

Діюча в нашій державі система соціального страхування, як і вся система соціального забезпечення, знаходиться в стадії реформування.

Соціальний захист непрацездатних громадян — система засобів, установлених державою для реалізації конституційного права на відповідний вид пенсії, допомоги, соціальних пільг. Фактичному здійсненню цього права сприяють різні гарантії, що додають праву стійкий характер, тобто громадянин може розраховувати на підтримку держави в реалізації свого суб'єктивного права. Особливості соціального захисту окремих категорій непрацездатних громадян регламентуються законодавством.

Спеціальний трудовий стаж — тривалість роботи в особливих умовах (чи на шкідливих роботах) або у певних районах. З урахуванням такого стажу надається право на пенсію на пільгових умовах (див.: Пенсії за віком на пільгових умовах).

Списки підприємств, робіт, професій, посад і показників з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, що дають право на пенсію на пільгових умовах, затверджені постановою Кабінету Міністрів України 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник. — 2003. — № 4. — Ст. 102.

Страховий стаж — це період (термін), протягом якого особа підлягала загальнообов'язковому державному соці-

альному страхуванню і сплачувала внески на страхування, якщо інше не передбачено законодавством.

Страхові внески (збори) — внески, що їх сплачують підприємства, установи, організації і громадяни в Пенсійний фонд і фонди соціального страхування за працівників, які підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню. Розмір страхових внесків визначається у відсотках до загального фонду заробітної плати працівників підприємства (див.: Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р.).

Термін, з якого призначається пенсія. За загальним правилом пенсія призначається з дня звернення за нею. Таким днем вважається день прийому Управлінням Пенсійного фонду подання чи заяви про призначення пенсії з усіма необхідними документами. У тих випадках, коли подання чи заява пересилається поштою, днем звернення за пенсією вважається день, зазначений в поштовому штемпелі місця відправлення. Якщо до подання чи заяви прикладена лише частина необхідних документів, Управління Пенсійного фонду зобов'язане прийняти їх і роз'яснити (у відповідних випадках поштою), які документи треба подати додатково. Якщо вони будуть подані не пізніше 3 місяців із дня одержання роз'яснення, днем звернення за пенсією вважається день прийняття подання чи заяви з частиною документів.

Терміни виплати пенсій — пенсії виплачуються, як правило, з дня звернення за їх призначенням.

Довічно виплачуються пенсії за віком, за вислугу років, з інвалідності — чоловікам старше 60 років, жінкам старше 55 років, а також тим особам, у яких інвалідність установлена безстроково. Іншим категоріям визначається термін (на весь час інвалідності або до досягнення певного віку — учням, студентам).

Терміни звернення за пенсією — громадяни, що мають право на пенсію, можуть звертатися за її призначенням будь-коли після виникнення права на неї. При цьому пенсії за віком і з інвалідності призначаються незалежно від того, припинено роботу до часу звернення за пенсією чи вона триває. Пенсія за вислугу років призначається при залишенні роботи, що дає право на цю пенсію.

Тимчасова непрацездатність — неможливість за станом здоров'я виконувати роботу протягом відносно невеликого проміжку часу. При стійких порушеннях працездатності, що приводять хворого до необхідності припинити трудову

діяльність взагалі чи на тривалий період або значно змінити умовив праці встановлюється інвалідність. Тимчасова непрацездатність засвідчується лікарняним листком, а в деяких випадках довідкою про тимчасову непрацездатність (див.: Лікарняний листок).

Трудове каліцтво — ушкодження здоров'я працівника внаслідок нещасного випадку, пов'язаного з роботою. Факт трудового каліцтва враховується при призначенні пенсій з інвалідності та в разі втрати годувальника (див.: ст. 26 Закону України «Про пенсійне забезпечення», а також Закон України від 23 вересня 1999 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності» // Відомості Верховної Ради України, 1999. — №№ 46-47. — Ст.403).

Трудовий стаж — тривалість праці та інших видів діяльності, з якою пов'язуються права людини, головним чином у сфері пенсійного забезпечення. Розрізняються чотири види стажу: загальний трудовий стаж; стаж спеціальний; неперервний та страховий трудовий стаж обчислюються в роках, місяцях і днях (див.: Загальний стаж роботи).

Угоди про соціальний захист і пенсійне забезпечення громадян між Україною й іншими державами. Україна є учасницею багатьох угод між державами — учасниками Співдружності Незалежних Держав (СНД) у сфері пенсійного забезпечення, визнання пільг і гарантій для учасників та інвалідів війни; уклала двосторонні угоди з більш 20 державами (див. розділ підручника).

Утримання — повне утримання людини чи надання їй допомоги, що є постійним і основним джерелом засобів для існування. Утримання має значення в пенсійному забезпеченні в разі втрати годувальника, при рішенні питань про відшкодування шкоди, заподіяної смертю постраждалого, виплаті допомоги на поховання і різних компенсаціях. Факт перебування на утриманні підтверджується відповідними документами.

Утримання з пенсії — допускаються лише у встановлених законодавством випадках — не більше 50 % її розміру: на утримання членів сім'ї (аліменти); на відшкодування шкоди від розкрадань майна підприємств і організацій; на відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом чи іншим

ушкодженням здоров'я, а також смертю годувальника; на повернення зайво отриманих сум заробітної плати (пенсії); за всіма іншими видами утримань — не більше 20 % пенсії.

Шлюбні відносини — це юридичні відносини, «союз між чоловіком і жінкою», укладений у державних органах реєстрації актів громадського стану РАГСу із метою створення сім'ї, охорони особистих і майнових прав і інтересів. Порядок і умови вступу в шлюбні відносини регулюються Сімейним кодексом України. Шлюб породжує певні правові наслідки при призначенні пенсії в разі втрати годувальника й в інших випадках, установлених законодавством.

Юридичні гарантії права громадян на пенсію — правові засоби, що забезпечують реалізацію права на соціальний захист. Установлені законодавством.

Юридичні факти у сфері соціального забезпечення — передбачені законодавством обставини, що є підставою для виникнення (зміни, припинення) конкретних видів правовідносин. Поділяються на дві групи: події й дії. Події — юридично значимі факти, що виникають незалежно від волі людей (досягнення пенсійного віку, смерть людини, закінчення терміну виплати пенсії і т.д.). Дії — життєві факти, що є волевиявленням (тобто результатом свідомої діяльності) людей (наприклад, наявність страхового трудового стажу, рішення компетентного органу про встановлення групи інвалідності, призначення пенсії і т.д.). Для виникнення пенсійних правовідносин звичайно необхідне настання декількох факторів (комплексу їх). Юридичні факти встановлюються документами. У ряді випадків вони можуть встановлюватися й у судовому порядку.

ДОДАТОК № 2

ПЕРЕЛІК ЗАКОНОДАВЧИХ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЛЯ ВИВЧАЮЧИХ КУРС «ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ»

Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

Концепція соціального забезпечення населення України: Схвалена постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. № 3758-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 6. — Ст. 32.

Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 48. — Ст. 409.

Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 р. № 966-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 38. — Ст. 348.

Про соціальні послуги: Закон України від 9 липня 2003 р. № 966-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 45. — Ст. 353.

Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. № 16/98 // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — Ст. 121.

Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV (зі змінами, внесеними Законом України від 21 грудня 2000 р. № 2180-III) // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №№ 46-47. — Ст. 403; 2001. — № 4. — Ст. 21.

Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 березня 2000 р. № 1533-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 22. — Ст. 171.

Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і витратами, обумовленими народженням і похованням: Закон України від

18 січня 2001 р. № 2240-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 14. — Ст. 71.

Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: Закон України від 11 січня 2001 р. № 2211-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 11. — Ст. 47; 2002. — № 17. — Ст. 124; № 30. — Ст. 210.

Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1788-XII (з наступними змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 3. — Ст.ст. 10, 11; № 32. — Ст. 459; 1993. — № 5. — Ст. 34; № 22. — Ст. 227; № 29. — Ст. 303; 1994. — № 24. — Ст. 179; 1995. — № 43. — Ст. ст. 313, 314; 1996. — № 31. — Ст. 146; 1997. — № 45. — Ст. 283; 1998. — № 26. — Ст. 156; 1999. — № 52. — Ст. 465; 2000. — № 13. — Ст. 104; 2001. — № 44. — Ст. 228; 2002. — № 17. — Ст. 125; № 10. — Ст. 71.

Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування від 9 липня 2003р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 49-51. — Ст. 376.

Про недержавне пенсійне забезпечення від 9 липня 2003 р. № 1069-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 47-48. — Ст. 372.

Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1767-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 35. — Ст. 289; 2002. — № 41. — Ст. 293; 2003. — № 7. — Ст. 71; 2004. — № 16. — Ст. 233.

Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 26 червня 1997 р. № 400/97-ВР (з наступними змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 37. — Ст. 237; 1998. — №№ 11-12. — Ст. 49; № 42. — Ст. 257; № 49. — Ст. 303; 1999. — № 38. — Ст. 349; № 52. — Ст. 46; № 25. — Ст. 211; 2000. — № 13. — Ст. 104; 2001. — №№ 2-3. — Ст. 10; № 31. — Ст. 15; 2002. — №№ 12-13. — Ст. 92; 2003. — № 7. — Ст. 65.

Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 р. № 875-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 21. — Ст. 252; 1994. — № 45. — Ст. 404; № 45. — Ст. 406; 1996. — № 52. — Ст. 301.

Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи: Закон України від

19 грудня 1991 р. № 2001-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 16. — Ст. 200; 1992. — № 13. — Ст. 178; № 37. — Ст. 543; 1993. — № 10. — Ст. 76; № 26. — Ст. 277; № 29. — Ст. 305; № 32. — Ст. 343; 1995. — № 16. — Ст. 111; 1996. — № 35. — Ст. 162; 1997. — № 6. — Ст. 45; 1998. — № 21. — Ст. 109; 1999. — № 9. — Ст. 74; 2001. — № 44. — Ст. 230; № 27. — Ст. 134; 2003. — №№ 10-11. — Ст. 87.

Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 15. — Ст. 190; 1997. — № 12. — Ст. 103; № 45. — Ст. 228.

Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ і деяких інших осіб: Закон України від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 29. — Ст. 399; 1994. — № 24. — Ст. 178; 1996. — № 17. — Ст. 73; 1998. — № 26. — Ст. 149; 1999. — № 4. — Ст. 35; № 48. — Ст. 409; 2001. — № 9. — Ст. 38; 2002. — № 35. — Ст. 262.

Про службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. № 656-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20; 1992. — № 36. — Ст. 526; 1993. — № 11. — Ст. 83; 1994. — № 26. — Ст. 216; 1995. — № 15. — Ст. 102.

Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723 XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. — Ст. 490; 1995. — № 34. — Ст. 268; 1996. — № 16. — Ст. 71; 1999. — № 24. — Ст. 208; 2001. — № 33. — Ст. 175; 2003. — № 14. — Ст. 97.

Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 3. — Ст. 17; 1994. — № 34. — Ст. 315; № 40. — Ст. 363; 1995. — № 34. — Ст. 270; № 35. — Ст. 268; 1997. — № 50. — Ст. 303; 1999. — № 4. — Ст. 35; 2000. — № 48. — Ст. 408; 2001. — № 42. — Ст. 212.

Про статус суддів: Закон України від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верхов-

ної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 56; 1994. — № 22. — Ст. 142; № 28. — Ст. 203; 1995. — № 34. — Ст. 268; 1996. — № 25. — Ст. 105.

Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII (з наступними змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793; 1993. — № 32. — Ст. 229; № 50. — Ст. 474; 1995. — № 11. — Ст. 71; № 34. — Ст. 268; 2001. — № 44. — Ст. 233; 2002. — № 17. — Ст. 125.

Митний кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 11 липня 2002 р. № 92-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — №№ 38-39. — Ст. 288.

Про державну підтримку засобів масової інформації й соціальний захист журналістів: Закон України від 23 вересня 1997 р. № 540/97 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 50. — Ст. 302; 2002. — № 2. — Ст. 5; № 29. — Ст. 2000.

Про наукову й науково-технічну діяльність: Закон України від 1 грудня 1998 р. № 284-XIV (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 2-3. — Ст. 20; 2000. — № 28. — Ст. 223; 2002. — №№ 12-13. — Ст. 92; № 30. — Ст. 205; 2003. — №№ 10-11. — Ст. 86; № 24. — Ст. 158; № 37. — Ст. 158; № 37. — Ст. 300; 2004. — № 14. — Ст. 198.

Про зайнятість населення: Закон України від 1 березня 1991 р. № 803-XII (з наступними змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 14. — Ст. 170; 1992. — № 12. — Ст. 169; 1993. — № 2. — Ст. 3; 1994. — № 45. — Ст. 408; 1996. — № 3. — Ст. 11; № 9. — Ст. 42; 1997. — № 8. — Ст. 62; 1998. — № 11—12. — Ст. 44; 2002. — № 29. — Ст. 1194; 2003. — № 27. — Ст. 209.

Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам: Закон України від 18 травня 2004 р. № 1727-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №№ 33-34. — Ст. 404; 2005. — № 25. — Ст. 338; Офіційний вісник України. — 2005. — № 52. — Ст. 3251.

Про внесення змін у Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 22 березня 2001 р. № 2334-III // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 5. — Ст. 21; 1994. — № 11. — Ст. 47; 1999. — № 19. — Ст. 174; 2000. — № 25. — Ст. 199; 2001. — № 9. — Ст. 38; № 20. — Ст. 102; 2002. — № 35. — Ст. 261.

Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1768-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 35. — Ст. 290 (зі змінами від 24.10.2002, Закон № 208-IV); 2002. — № 35. — Ст. 261; № 50. — Ст. 367.

Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам: Закон України від 16 листопада 2000 р. № 2109-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 1. — Ст. 2; Голос України. — 2004. — № 57.

Про професійні союзи, їх права і гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 45. — Ст. 397; 2002. — № 11. — Ст. 79.

Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 р. № 504/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 2. — Ст. 4; 2000. — №№ 51-52. — Ст. 449.

Про курорти: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2026-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 50. — Ст. 435.

Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 45. — Ст. 425; 1995. — № 44. — Ст. 329; 1996. — № 1. — Ст. 1; № 3. — Ст. 11; 1997. — № 8. — Ст. 62; 1999. — № 24. — Ст. 209; 2002. — № 35. — Ст. 263; № 52. — Ст. 379; 2003. — №№ 10-11. — Ст. 86, № 45. — Ст. 359.

Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці й інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3721-XII (зі змінами й доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 4. — Ст. 18; 1995. — № 45. — Ст. 339; 1996. — № 3. — Ст. 11; 1997. — № 8. — Ст. 62; 2002. — № 52. — Ст. 379.

Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист: Закон України від 24 березня 1998 р. № 203-98-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — №№ 40-41. — Ст. 249; 2001. — № 24. — Ст. 127; № 9. — Ст. 38.

Про соціальний захист дітей війни: Закон України від 18 листопада 2004 р. № 2195 // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 4. — Ст. 94; Офіційний вісник України. — 2005. — № 52. — Ст. 3251.

Про Державний бюджет України на 2007 рік // Офіційний вісник України. — 2006. — № 52. — С. 3477.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ І КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

Стратегія розвитку пенсійної системи: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2005 року № 525-р // Офіційний вісник України. — 2005. — № 51. — ст. 3005.

Положення про Міністерство праці та соціальної політики України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1543 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 45. — С. 3001.

Положення про пенсійний фонд України: Затверджено Указом Президента України від 1 березня 2001 р. № 121/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 9. — Ст. 350; № 39. — Ст. 1755; 2002. — № 26. — Ст. 1230.

Про затвердження порядку видачі та зразка свідоцтва про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2000 р. № 1306 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 34. — Ст. 1452.

Порядок видачі свідоцтва про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2000 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 34. — Ст. 1452.

Порядок оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, за рахунок коштів підприємств, установ, організацій: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. № 439 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 20. — Ст. 852.

Перелік посад наукових (науково-педагогічних) працівників державних підприємств, установ, організацій, перебування на яких дає право на призначення пенсій та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до ст. 24 Закону України «Про наукову й науково-технічну діяльність»: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. № 257 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 10. — Ст. 590.

Про порядок перерахунку пенсій науковим працівникам державних наукових установ, організацій та науково-

педагогічним працівникам державних вищих навчальних закладів I, IV рівнів акредитації, які вийшли на пенсію до набрання чинності Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 1999 р. № 924 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 22. — Ст. 1004.

Про затвердження порядку фінансування та виплати різниці між сумою пенсії, призначеної науковим (науково-педагогічним) працівникам державних бюджетних установ і організацій, науковим (науково-педагогічним) працівникам державних небюджетних підприємств і організацій згідно із Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», та сумою пенсії, обчисленої відповідно до інших законодавчих актів, на яку мають правозазначені особи: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2000 р. № 1826 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 50. — Ст. 2165.

Типове положення про Головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації і управління праці та соціального захисту населення Севастопольської міської державної адміністрації: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. № 1498 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 40. — Ст. 1698.

Типове положення про управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі, державної адміністрації: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. № 1498 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 40. — Ст. 1698.

Про передачу органам Пенсійного фонду України функцій з призначення і виплати пенсій деяким категоріям громадян // Офіційний вісник України. — 2006. — № 44. — С. 2947.

Про затвердження Інструкції про порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову неприцездатність громадян: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 13.11.2001 р. № 455 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 49. — Ст. 2216.

ПЕРЕДМОВА	3
ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА	6
Розділ I. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	6
1.1. Теоретичні основи соціального забезпечення або соціального захисту непрацездатних громадян	6
1.2. Поняття й основні критерії предмета та методу права соціального забезпечення	13
1.3. Організаційно-правові форми та види соціального забезпечення	21
1.4. Система права соціального забезпечення	30
Розділ II. ДЖЕРЕЛА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	36
2.1. Поняття та загальна характеристика джерел права соціального забезпечення	36
2.2. Основні види нормативних актів, що регулюють соціальне забезпечення	41
Розділ III. ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ ТА ЇХ ФУНКЦІЇ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ...	51
3.1. Система державних органів управління та їх повноваження у сфері соціального забезпечення	51
3.2. Центральні і територіальні (обласні) органи виконавчої влади та їх функції у сфері соціального захисту населення	53
3.3. Повноваження районних управлінь праці та соціального захисту населення	61
Розділ IV. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	67
4.1. Поняття і система принципів правового регулювання соціального забезпечення	67
4.2. Зміст принципів правового регулювання соціального забезпечення	72
Розділ V. ПРАВОВІДНОСИНИ ПО СОЦІАЛЬНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ	84
5.1. Поняття та загальна характеристика правовідносин по соціальному забезпеченню	84
5.2. Основні риси пенсійних правовідносин	92
5.3. Процедурні і процесуальні правовідносини у сфері права соціального забезпечення	102

Розділ VI. ТРУДОВИЙ (СТРАХОВИЙ) СТАЖ	
I ВИСЛУГА РОКІВ	107
6.1. Поняття трудового стажу, його види і значення у сфері соціального забезпечення	107
6.2. Порядок встановлення загального стажу роботи	111
6.3. Вислуга років як спеціальний стаж роботи, застосовуваний у пенсійному забезпеченні окремих категорій працівників	121
6.4. Докази трудового стажу	132
ОСОБЛИВА ЧАСТИНА.....	138
Розділ VII. ТРУДОВА ПЕНСІЯ ЗА ВІКОМ (СТАРОСТІ) У СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ.....	138
7.1. Поняття та соціальне призначення пенсії	138
7.2. Основні умови та особливості пенсійного забезпечення за віком окремих категорій працівників	147
Розділ VIII. ПЕНСІЇ ЗА ВИСЛУГУ РОКІВ	176
8.1. Поняття та підстави призначення пенсії за вислугу років	176
8.2. Пенсійне забезпечення громадян, які проходили військову службу або службу в органах внутрішніх справ	179
8.3. Пенсії за вислугу років держслужбовцям, суддям, працівникам прокуратури і митних органів, науковцям, журналістам	189
8.4. Пенсії за вислугу років льотному і льотно-випробувальному складу цивільної авіації	203
8.5. Пенсії за вислугу років фахівців інших галузей економіки України	208
Розділ IX. ПЕНСІЇ ПО ІНВАЛІДНОСТІ В СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ	213
9.1. Поняття пенсії по інвалідності. Медичні та правові критерії інвалідності	213
9.2. Види й умови призначення пенсії по інвалідності в солідарній системі	217
9.3. Деякі особливості пенсійного забезпечення по інвалідності окремих категорій громадян	233
Розділ X. ПЕНСІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ВТРАТОЮ ГОДУВАЛЬНИКА В СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ	238
10.1. Поняття й особливості пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника ...	238

10.2. Умови призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника	243
Розділ XI. ОСНОВНІ СТАДІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ТРУДОВУ (СТРАХОВУ) ПЕНСІЮ.....	259
11.1. Здійснення права на пенсію на стадії звернення за призначенням пенсії	259
11.2. Здійснення права на пенсію на стадії призначення пенсії	265
11.3. Здійснення права на пенсію на стадії виплати пенсії	283
Розділ XII. ДЕРЖАВНА СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА НЕПРАЦЕЗДАТНИМ ГРОМАДЯНАМ, ЩО НЕ МАЮТЬ ПРАВА НА ПЕНСІЮ. ДОПОМОГА МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИМ СІМ'ЯМ	290
12.1. Право й умови надання державної соціальної допомоги непрацездатним особам, що не мають права на трудову пенсію	290
12.2. Державна соціальна допомога як інститут права соціального забезпечення	293
12.3. Порядок і умови призначення окремих видів допомоги сім'ям із дітьми	297
Розділ XIII. ДОПОМОГА ТА ІНШІ ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ПО ДЕРЖАВНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ СТРАХУВАННЮ	315
13.1. Допомога з тимчасової непрацездатності ...	315
13.2. Допомога на випадок безробіття по соціальному страхуванню	333
13.3. Інші види соціальних послуг по державному соціальному страхуванню	337
Розділ XIV. ГАРАНТІЇ ТА ПІЛЬГИ В СИСТЕМІ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ, ПРАЦІ, ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ТА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ	349
14.1. Загальна характеристика правового статусу та соціальної захищеності ветеранів війни, праці, військової служби й органів внутрішніх справ	349
14.2. Види і порядок надання соціальних пільг ветеранам війни і праці, військової служби й органів внутрішніх справ	355
Розділ XV. ФОРМИ І ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ГРОМАДЯН У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	371

ДОДАТОК № 1

**СЛОВНИК-ДОВІДНИК ТЕРМІНІВ,
ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ У ПІДРУЧНИКУ 379**

ДОДАТОК № 2

**ПЕРЕЛІК ЗАКОНОДАВЧИХ, НОРМАТИВНО-
ПРАВОВИХ АКТІВ, РЕКОМЕНДОВАНИХ
ДЛЯ ВИВЧАЮЧИХ КУРС «ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ» 399**

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ПРЕЗИДЕНТА
УКРАЇНИ І КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ 404**

І. М. СИРОТА

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Підручник

Видання сьоме, перероблене й доповнене

Відповідальний за випуск *С.В. Карпюк*

Коректор *О. Леонова*

Художник *А.В. Воронков*

Здано в набір 23.01.2007. Підписано до друку 15.02.2007.

Формат 84x108/32. Папір офсетний. Гарнітура шкільна.

Умов.-друк. арк. 21,42 .

Тираж 2000 екз. 1-й завод 1000 екз.

Товариство з обмеженою відповідальністю «Одіссей»

61022, Харків-22, ін. Правди, 7, кв. 31.

Тел./факс. (057) 719-48-78.

Для авторів e-mail: *odissey@uaic.net*

Для заказів e-mail: *odissey_trade@uaic.net*

**Свідчення про видавничу діяльність і розповсюдження
видавничої продукції**

**Серія ДК № 1784 від 14.05.2004, видано Державним
комітетом тел ння України.**

НБ ПНУС

802216